

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
กฤษฎกรรม	
- อักษรย่อบอกนามคัมภีร์	๑
- จิตตวรรค	๓
- ชัมมวรรค	๕
- วิรียวรรค	๑๓
- สามัคคีวรรค	๑๕
- อัปปมาทวรรค	๑๖
วิชาธรรม	
- ๑. นิพพิทา ความหน่าย	๑๙
- โทษของการหมกอยู่ในโลก	๒๐
- อาการสำรวมจิต	๒๑
- มารและปวงแห่งมาร	๒๑
- ปฏิปทาแห่งนิพพิทา	๒๒
- อนิจจตา ความไม่เที่ยง กำหนดรู้ได้ ๓ ทาง	๒๓
- สรูปอนิจจลักษณะแห่งสังขาร	๒๔
- อนิจจลักษณะได้ในสังขาร ๒	๒๕
- อธิบายคำว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา	๒๘
- อนัตตาไม่ใช่มีจจากัญญู	๒๘
- ความหน่ายที่เรียกว่า นิพพิทา	๒๙
- ๒ วิราคะ ความสิ้นกำหนัด	๒๙
- ไวพจน์ คือ คำสำหรับเรียกแทนกัน	๓๐
- ๓ วิมุตติ ความหลุดพ้น	๓๒
- อาสวะเป็นไวพจน์แห่งกิเลส	๓๓
- วิมุตติ ๕	๓๓
- ๔ วิสุทธิติ ความหมดจด	๓๕
- บริสุทธิด้วยปัญญา	๓๕

-	วิปัสสนาญาณ ๙	๓๖
-	อีกบรรยายหนึ่ง	๓๗
-	มรรค ๘ เทียบกับวิสุทธิ ๗	๓๘
-	๕ สันติ ความสงบ	๔๐
-	๖ นิพพาน	๔๒
-	นิพพาน ตามมติพระพุทธศาสนา	๔๓
-	นิพพานเป็นอสังขตะ	๔๓
-	นิพพานมี ๒ อย่าง	๔๓
-	นิพพานศัพท์ ๒ ความหมาย	๔๔
-	บาลีแสดงปฏิบัติ	๔๔
-	สรุปธรรมที่เป็นปฏิบัติแห่งนิพพาน	๔๕
-	บาลีแสดงอุปทิสถนิพพาน	๔๖
-	บาลีแสดงนิพพาน ๒ บรรยาย	๔๘
-	สรุปวิธีปลุกฉันทะในนิพพาน	๕๐
-	หัวใจสมถกัมมัฏฐาน	
-	กายคตาสติ	๕๑
-	เมตตา	๕๓
-	พุทธานุสสติ	๕๖
-	กสิณ	๕๙
-	จตุตถาวัตถานะ	๖๑
-	วิปัสสนากรรมฐาน	๖๕
-	ลักษณะ กิจ ผล และเหตุของวิปัสสนา	๖๖
-	วิธีเจริญวิปัสสนาตามนัยพระบาลี	๖๗
-	วิธีเจริญวิปัสสนาตามนัยอรรถกถา	๖๘
	ปฐมสมโพธิ์ และ พุทธานุพุทธประวัติ	
-	ชาติกถา กัณฑ์ที่ ๑	๗๒
-	ความเกิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีได้ยาก	๗๔
-	มหาปริสลักษณะ ๓๒ ประการ	๗๔
-	อภิสมโพธิกถา กัณฑ์ที่ ๒	๗๘

-	ประโยชน์จากการบำเพ็ญกุศลกุศล	๘๐
-	ทรงเลิกกุศลกุศล	๘๑
-	ตรัสรู้	๘๑
-	จตุตถฌานเป็นบาทแห่งอภิญญา	๘๒
-	จตุตถฌานเป็นบาทแห่งวิปัสสนา	๘๒
-	อรรถกถาธรรมปิฎกเป็นที่มาแห่งญาณทั้งปวง	๘๔
-	ฉัมมเทศนาธิฎฐานกถา กัณฑ์ที่ ๓	๘๔
-	พระธรรมจักกัปปวัตตนสูตร กัณฑ์ที่ ๔	๘๗
-	อนัตตลักขณสูตร กัณฑ์คำรบ ๕	๘๙
-	จาริกกัณฑ์ กัณฑ์คำรบ ๖	๙๑
-	ทรงอนุญาตติสรณคมนาปลัมปทา	๙๓
-	ราชคหกัณฑ์ กัณฑ์ที่ ๗	๙๔
-	โปรดชฎิลพันหนึ่ง	๙๔
-	โปรดพระเจ้าพิมพิสาร	๙๖
-	ทรงได้อัครสาวก	๙๘
-	ทรงบัญญัติอุปัชฌายวัตรและอาจารย์วัตร	๙๙
-	พุทธกิจกถา กัณฑ์ที่ ๘	๑๐๐
-	ทรงเตรียมพระองค์เพื่อบำเพ็ญสังคตูปการกิจ	๑๐๐
-	ทรงบำเพ็ญสังคตูปการกิจ ๒ ประการ	๑๐๐
-	อาการที่ทรงแสดงธรรม	๑๐๑
-	วิธีฝึกคน ๓ ประการ	๑๐๑
-	วิธีสอนคฤหัสถ์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า	๑๐๑
-	อุบายวิธีแสดงธรรม ๔ ประการ	๑๐๒
-	ธรรมที่เป็นเหตุให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นานและ เป็นประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์	๑๐๒
-	บัญญัติที่กำหนดนามรูปโดยลักษณะทั้ง ๓ เป็นคุณเบื้องบนแห่งพรหมจรรย์	๑๐๓
-	ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นเครื่องถอนคาหะ ความยึดถือ ๓ ประการ	๑๐๓
-	ค้นหา มานะ ทิฏฐิ เป็นปญจธรรม	๑๐๔

-	อนัตตานุปัสสนาละอัตตวาทุปาทาน	๑๐๔
-	พระธรรมชื่อว่า สุวาखाโต (ตรัสไว้ดี)	๑๐๕
-	อาการที่ทรงบัญญัติพระวินัย	๑๐๕
-	ความเป็นมาของ ภิกษุ ภิกษุณี ลิกขมานา สามเณร สามเณรี	๑๐๕
-	ทรงอนุญาตการบรรพชาเป็นสามเณร	๑๐๖
-	ทรงอนุญาตให้สตรีอุปสมบทเป็นภิกษุณี	๑๐๗
-	วิธีบวชสามเณรี	๑๐๗
-	นางลิกขมานา	๑๐๗
-	สหธรรมิกบรรพชิต ๕	๑๐๗
-	ทรงอาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ บัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุและภิกษุณี	๑๐๘
-	ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งพระธรรมวินัย	๑๐๘
-	ทรงแสดงธรรมและบัญญัติวินัยเพื่อประกาศ ลัทธิธรรม ๓ ประการ	๑๐๙
-	บริษัท ๔ ผู้ตั้งอยู่ในเอตทัคคสถาน	๑๐๙
-	มหาปรินิพพานสูตร กัณฑ์ที่ ๕	๑๑๓
-	ทรงสั่งสอนพุทธบริษัทด้วยสังเวคกถาและอัปมาทธรรม	๑๑๔
-	เวสาลีนาคาวโลก ทรงเหยียวกลับมาทอดพระเนตร เมืองไพศาลี	๑๑๔
-	ทรงแสดงไตรสิกขาว่าเป็นปฏิปทาแห่งวิมุตติ	๑๑๕
-	วันที่นายจุนทะถวายบังคมบิณฑบาต	๑๑๕
-	เสด็จสู่กุสินารานคร	๑๑๖
-	ประทมอนุภูฐานไสยา	๑๑๖
-	ทรงดับความเดือดร้อนใจของนายจุนทะ	๑๑๗
-	ทรงเปล่งอุทาน	๑๑๗
-	มหาปรินิพพานสูตร กัณฑ์ที่ ๕ (ภาคหลัง)	๑๑๗
-	เสด็จถึงเมืองกุสินารา ประทมอนุภูฐานไสยา	๑๑๗
-	ทรงยกย่องปฏิบัติบูชา	๑๑๘
-	ทรงแสดงสังเวชนียสถาน ๔ ตำบล	๑๑๘

-	ทรงแสดงสังเขปสถาน ๔ ตำบล	๑๑๘
-	การบูชาพุทธสิริระเป็นกิจของคฤหัสถ์	๑๑๘
-	วิธีปฏิบัติในพระพุทธรสิริระ	๑๑๙
-	ฎปารหบุคคล ๔	๑๑๙
-	ทรงแสดงข้ออัศจรรย์ ๔ ประการ ในพระอาสน์	๑๑๙
-	ตรัสให้แจ้งข่าวปรีนิพพานแก่พวกมัลลกษัตริย์	๑๒๐
-	โปรดสุภทปริพาชก	๑๒๐
-	ปัจฉิมลักขิสาวก	๑๒๑
-	ทรงตั้งพระธรรมวินัยเป็นศาสดา	๑๒๑
-	ประทานปัจฉิมโอวาท	๑๒๑
-	ปรีนิพพาน	๑๒๒
-	ผู้กล่าวคาถาแสดงธรรมสังเขป	๑๒๒
-	ธาตุวิฆนชนกถา กัณฑ์ที่ ๑๐	
-	ปรีนิพพานได้ ๘ วัน ถวายพระเพลิง	๑๒๓
-	ส่วนที่ไม่ถูกเพลิงไหม้	๑๒๓
-	กษัตริย์และพราหมณ์ส่งทูตมาขอพระธาตุ	๑๒๓
-	โทณพราหมณ์แจกพระธาตุ	๑๒๔
-	โทณพราหมณ์ขอทะนันทวงพระธาตุ	๑๒๕
-	โมริยกษัตริย์เชิญพระอังคารไปบรรจุ	๑๒๕
-	ประเภทแห่งสัมมาสัมพุทธเจดีย์	๑๒๕
-	สังเขปสถาน ๔ ตำบล เป็นพุทธเจดีย์	๑๒๖
-	พระพุทธรูปเป็นอุทเทสิกเจดีย์	๑๒๖
-	ธรรมเจดีย์	๑๒๖
-	เจดีย์ ๒ ประเภท	๑๒๖
-	เจดีย์ทั้งหมดมี ๔ ประเภท	๑๒๗
-	ความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย	๑๒๗
-	สังคายนาครั้งที่ ๒	๑๒๗
-	สังคายนาครั้งที่ ๓	๑๒๘
-	ประวัติพระเถระ ๑๖ รูปผู้เคยเป็นศิษย์พราหมณ์พาวรี	๑๒๙

กรรมบท

-	บทนำ	๑๔๕
-	หลักสูตรวิชาวินัย	๑๔๗
-	อภุศลกรรมบท ๑๐	๑๔๘
-	อธิบายอภุศลกรรมบทโดยอาการ ๕	๑๔๙
-	ปาณาติบาต	๑๕๓
-	โทษของปาณาติบาต	๑๕๔
-	อทินนาทาน	๑๕๖
-	โทษของอทินนาทาน	๑๕๖
-	กาเมสุมิฉฉาจาร	๑๕๘
-	โทษของกาเมสุมิฉฉาจาร	๑๕๙
-	กายกรรมเป็นไปในทวาร ๒	๑๖๑
-	มุสาวาท	๑๖๒
-	โทษของมุสาวาท	๑๖๒
-	ปิสุณวาจา	๑๖๔
-	โทษของปิสุณวาจา	๑๖๔
-	พรุสวาจา	๑๖๖
-	โทษของพรุสวาจา	๑๖๗
-	สัมผัปปลาปะ	๑๖๙
-	โทษของสัมผัปปลาปะ	๑๗๐
-	วจีกรรมเป็นไปในทวาร ๒	๑๗๑
-	อภิชฌา	๑๗๓
-	อารมณ์ภายนอกเป็นเหตุเกิดอภิชฌาได้	๑๗๓
-	พยาบาท	๑๗๖
-	มิจฉาทิฎฐิ	๑๘๐
-	นียตมิจฉาทิฎฐิ ๓ อย่าง	๑๘๐
-	โทษของมิจฉาทิฎฐิ	๑๘๑
-	มโนกรรมเป็นไปในทวาร ๓	๑๘๒
-	โทษของอภุศลกรรมบท ๑๐	๑๘๔

- พฤติกรรมที่เป็นบาป ๔ อย่าง	๑๘๖
- คนชั่วยิ่งกว่าคนชั่ว	๑๘๗
- กุศลกรรมบถ ๑๐	๑๘๘
- คำว่า กุศลกรรมบถ แปลได้ ๒ นัย	๑๘๙
- ธรรมจรรยาและสมจรรยา ทางกายมี ๓	๑๙๐
- ธรรมจรรยาและสมจรรยา ทางวาจามี ๔	๑๙๐
- ธรรมจรรยาและสมจรรยา ทางใจมี ๓	๑๙๑
- กุศลกรรมบถ ๑๐	
ทำให้ได้มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ	๑๙๕
- อุปนิสัย ๓ อย่าง	๑๙๕
- อธิบายกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยอาการ ๕	๑๙๗
- อานิสงส์ของกุศลกรรมบถ ๑๐	๑๙๙
- สรุปกุศลกรรมบถ	
- เครื่องมือสร้างความคิด	๒๐๒
- คนดียิ่งกว่าคนดี	๒๐๗

อักษรย่อบอกนามคัมภีร์

อง□. อฏ□ฐก.	อง□คฺต□ตรนิกาย	อฏ□ฐกนิปาต
อง□. จตฺก□ก.		“ จตฺก□กนิปาต
อง□. ฉก□		“ ฉก□กนิปาต
อง□. ติก.	“	ติกนิปาต
อง□. ทสก.	“	ทสกนิปาต
อง□. ปญ□จก.		“ ปญ□จกนิปาต
อง□. สต□ตก.		“ สต□ตกนิปาต
ชฺ. อิติ.	ชฺท□ทกนิกาย	อิติวุต□ตก
ชฺ. อุ.	“	อุทาน
ชฺ. ชฺ.	“	ชฺท□ทกปาฐ
ชฺ. จริยา.	“	จริยาปิฎก
ชฺ. ฉุ.	“	ฉุพฺนิท□เทส
ชฺ. ชา. อฏ□ฐก.	ชฺททกนิกาย ชาตก	อฏ□ฐกนิปาต
ชฺ. ชา. อสีติ.	“	อสีตินิปาต
ชฺ. ชา. เอก.	“	เอกนิปาต
ชฺ. ชา. จต□ตาศีล.	“	จต□ตาศีลนิปาต
ชฺ. ชา. จตฺก□ก.	“	จตฺก□กนิปาต
ชฺ. ชา. ฉก□ก.	“	ฉก□กนิปาต
ชฺ. ชา. तीस.	“	तीसनิปาต
ชฺ. ชา. ติก.	“	ติกนิปาต
ชฺ. ชา. เตรส.	“	เตรสนิปาต
ชฺ. ชา. ท□วาทส.	“	ท□วาทสนิปาต
ชฺ. ชา. ทสก.	“	ทสกนิปาต
ชฺ. ชา. ทุก.	“	ทุกนิปาต
ชฺ. ชา. นวก.	“	นวกนิปาต

ขุ. ชา. ปกิณ□ณก.	ขุท□ทกนิกาย ชาตก	ปกิณ□ณกนิปาต
ขุ. ชา. ปญ□จก.	“	ปญ□จกนิปาต
ขุ. ชา. ปญ□ญาส.	“	ปญ□ญาสนิปาต
ขุ. ชา. มหา.	“	มหานิปาต
ขุ. ชา. วีส.	“	วีสตินิปาต
ขุ. ชา. สญ□ฐิ.	“	สญ□ฐินิปาต
ขุ. ชา. สต□ตก.	“	สต□ตกนิปาต
ขุ. ชา. สต□ตติ.	“	สต□ตตินิปาต
ขุ. เถร.	ขุททกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	“	เถรีคาถา
ขุ. ฐ.	“	ธม□มปท
ขุ. ปฎิ.	“	ปฎิสม□ภิกขมค□ค
ขุ. พุ.	“	พุท□ธวัส
ขุ. มหา.	“	มหานิท□เทศ
ขุ. สุ.	“	สุต□ตนิปาต
ที. ปาฎิ.	ทีฆนิกาย	ปาฎิกวค□ค
ที. มหา.	“	มหาวค□ค
ม. อุป.	มช□ณิมนิกาย	อุปริปน□ณาสก
ม. ม.	“	มช□ณิมนปน□ณาสก
สั. นิ.	สัญต□ตนิกาย	นิทานวค□ค
สั. มหา.	“	มหารวรวค□ค
สั. ส.	“	สคาถวค□ค
สั. สฬ.	“	สฬายตนวค□ค
ส. ม.	สวดมนต์ฉบับหลวง	(พิมพ์ครั้งที่ ๕)
- / -	เลขหน้าขึ้นดบอกเล่ม	เลขหลังขึ้นดบอกหน้า

(พุท □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๑๙.

๖. ปทุณ □ ฐจิต □ ตส □ ส น ผาติ โหติ
น จาปี นั เทวดา ปุชยน □ ติ
โย ภาตรั เปต □ ติ กั สापเตย □ ยั
อวณ □ จยี่ ทุก □ กฏกม □ มการี.

ผู้ใดทำกรรมชั่ว ล่องลอยเอาทรัพย์สมบัติพี่น้องพ่อแม่ ผู้นั้นมีจิตชั่วร้าย ย่อมไม่มี
ความเจริญ แม้เทวดาก็ไม่บูชาเขา

(นที่เทวดา)

ช. ชา. ติก. ๒๗ / ๑๒๐.

๗. ภิก □ ชุ ลียา ฉายิ วิมุต □ ตจิต □ โติ
อากง □ เช เว หทยส □ ธานุปต □ ติ
โลก ส □ ส ญต □ วา อุทยพ □ พยณ □ จ
สุเจต โส อนิส □ ลีโต ตทานิส □ โส.

ภิกษุฟังพินิจ มีจิตหลุดพ้น รู้ความเกิดและความเสื่อมแห่งโลกแล้ว มีใจดี
ไม่ถูกกิเลสอาศัย มีธรรมนั้นเป็นอันสงฆ์ พึงหวังความบริสุทธิ์แห่งใจได้

(เทวปุต □ ต)

ส. ส. ๑๔ / ๗๓.

๘. โย อลีเนน จิต □ เตน
ภาเวติ กุสลั รม □ มั
ปาปุณเณ อานุพ □ เพน
โยคก □ เขมส □ ส ปต □ ติยา
สพ □ พลโยชนก □ ขยั.

คนใด มีจิตไม่ทอดอ้อย มีใจไม่หดหู่ บำเพ็ญกุศลธรรม เพื่อบรรลุลุทธิธรรมที่เกษม
จากโยคะ พึงบรรลุลุทธิธรรมเป็นที่สิ้นสังโยชนทั้งปวงได้.

(พุท □ ธ)

ช. ชา. เอก. ๒๗ / ๑๘.

๙. สุทท □ ทสั สุนิปุณั
จิต □ ตั รก □ เขถ เมธาวิ จิต □ ตั คุต □ ตั สุขาวหั.

ผู้มีปัญญา พึงรักษาจิตที่เห็นได้ยากนัก ละเอียดนัก มักตกไปในอารมณ์ที่น่าใคร่,
(เพราะว่า) จิตที่คุ้มครองแล้ว นำสุขมาให้

(พุท □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๑๙.

ฉัฒมวรรค คือ หมวดธรรม

๑๐. อต□ถง□คตส□ส น ปมาณมต□ถิ

เยน นั วช□ชุ ตั ตส□ส นต□ถิ

สพ□เพสุ ฐม□เมสุ สมุหเตสุ

สมุหตา วาทปถาปี สพ□เพ

ท่านผู้ดื่บไป (คือปริณิพพาน) แล้ว ไม่มีประมาณ, จะพึงกล่าวถึงท่านนั้นด้วยเหตุใด เหตุนั้นของท่านก็ไม่มี, เมื่อธรรมทั้งปวง (มีขันธเป็นต้น) ถูกเพิกถอนแล้ว แม้คลองแห่งถ้อยคำที่จะพูดถึง (ว่าผู้นี้เป็นอะไร) ก็เป็นอันถูกเพิกถอนเสียทั้งหมด

(พุท□ธ)

ขุ. สุ. ๒๕ / ๕๓๙. ขุ. จุ. ๓๐ / ๑๓๙.

๑๑. อาทาน ตถุหุ วนเยถ สพพั

อุทฐั อโร ติริยั วาปี มชฺเฌ

ยั ยั ทิ โลกสุมี อุปาทियนุติ

เต เนว มาโร อนเวติ ชนตุ

พึงจัดัตถุหาที่เป็นเหตุถ้อมนัทั้งปวง ทั้งเบื่องสูง เบื่องต่ำ เบื่องขวาง ท่ามกลาง, เพราะเขาถ้อมนัสิ่งใด ๆ ในโลกไว้ มารย่อมติดตามเขาไป เพราะสิ่งนั้น ๆ

(พุท□ธ)

ขุ. สุ. ๒๕ / ๕๔๖. ขุ. จุ. ๓๐ / ๒๐๒.

๑๒. อุจฺฉินฺท สิเนหฺมตฺตโน

กุมุทํ สารทิกว ปาณินา

สนุ ติมคฺคเมว พฺรุษย

นิพฺพานํ สุคเตน เทสิตํ

จงเด็ดเยื่อใยของตนเสีย เหมือนเอาฝ่ามือเด็ดบัวในฤดูแล้ง จงเพิ่มพูนทางสงบ (ให้ถึง) พระนิพพานที่พระสุคตแสดงแล้ว

(พุท□ธ)

ขุ. ฐ. ๒๕ /

๕๓.

๑๓. โอวททย□ยานุสาเสย□ย อสพ□ภา จ นิวารเย

สตา หิ โส ปิโย โหติ อสตา โหติ อป□ปิโย.

บุคคลควรเตือนกัน ควรสอนกัน และป้องกันจากคนไม่ดี เพราะเขาย่อมเป็นที่รักของคนดี แต่ไม่เป็นที่รักของคนไม่ดี

(พุทธ □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๒๕.

๑๔. กาเมสุ พ □ รห □ มจริยวา วิตตณ □ โห สทา สโต

สง □ ขาย นิพ □ พุโต ภิก □ ขุ

ตส □ ส โน สน

□ ติ อัญ □ ชิตา

ภิกษุผู้เห็นโทษในกาม มีความประพฤติประเสริฐ ปราศจากตัณหา มีสติทุกเมื่อ พิจารณาแล้ว ดับกิเลสแล้ว ย่อมไม่มีความหวั่นไหว

(พุทธ □ ธ)

ช. สุ. ๒๕ / ๕๓๑. ช. จู. ๓๐ / ๓๕.

๑๕. ขต □ ดีโย จ อธม □ มฏ □ ฐ

เวส □ โส จาธม

□ มนิส □ ลีโต

เต ปริจ □ จช □ ชุโภ โลกเ อุปช □ ชน □ ติ □ ทุก □ คดี
กษัตริย์ไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม และแพศย์ (นสามัญ) ไม่อาศัยธรรม ชนทั้ง ๒
นั้นละโลกแล้ว ย่อมเข้าถึงทุกคติ

(โพธิสต □ ต)

ช. ชา ปญ □ จก. ๒๗ / ๑๗๕.

๑๖. คตท □ ธิโน วิโสภส □ ส

วิป □ ปมุต □ ตส □ ส สพ □ พธิ

สพ □ พคน □ ถป □ ปหีนส □ ส

ปริฟ้าโห น วิช

□ ชติ

ท่านผู้มีทางไกลอันถึงแล้ว หายโศก หลุดพ้นแล้วในธรรมทั้งปวง ละกิเลสเครื่อง
รัดทั้งปวงแล้ว ย่อมไม่มีความเร่าร้อน

(พุทธ □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๒๗.

๑๗. จเช ธนัง อง □ ควรส □ ส เหตุ

อง □ คัง จเช ชีวิตัง รก □ ขมาโน

อง □ คัง ธนัง ชีวิตญ □ จาปี สพ □ พัง

จเช นโร ธม □ มมนุส □ สรณ □ โต

พึงสละทรัพย์เพื่อรักษาอวัยวะ, เมื่อรักษาชีวิตพึงสละอวัยวะ, เมื่อคำนึงถึงธรรม
พึงสละอวัยวะ ทรัพย์ และแม่ชีวิต ทุกอย่าง

(โพธิสต □ ต)

ช. ชา. อลิตี. ๒๘ / ๑๔๗.

๑๘. ฉน □ ทชาโต อนก □ ขาเต

มนสา จ ญ □ ฐ ลียา

กาเม จ อปฐิปท □ ธจิต □ โติ

อุท □ ธโสโตติ

วจุ □ จติ

พึงเป็นผู้พอใจและประทับใจในพระนิพพานที่บอกไม่ได้ ผู้มีจิตไม่ติดกาม ท่าน
เรียกว่าผู้มีกระแสอยู่เบื้องบน

(พุท □ ธ)

ช. ๒๕ / ๔๔.

๑๙. ชิมจ □ ฉา ปรมา โรคา

สง □ ขารา ปรมา ทุก □ ขา

เอต □ ญต □ วา ยถาภูต □

นิพ □ พาน □ ปรม □ สุข □

ความหิวเป็นโรคอย่างยิ่ง สังขารเป็นทุกข์อย่างยิ่ง รู้ช้อย่นั้นตามเป็นจริงแล้ว
ดับเสียได้ เป็นสุขอย่างยิ่ง.

(พุท □ ธ)

ช. ๒๕ / ๔๒.

๒๐. ชีรน □ ติ เว ราชระถา สุจิต □ ตา

อโถ สรีรม □ ปิ ชร □ อุเปติ

สตญ □ จ รม □ โม น ชร □ อุเปติ

สน □ โติ หเว สพ □ ภิ ปเวทยน □ ติ.

ราชระถอันงดงามย่อมคร่ำคร่า แม้ร่างกายก็เข้าถึงชรา ส่วนธรรมของสัตบุรุษย่อม
ไม่เข้าถึงชรา สัตบุรุษกับอสัตบุรุษเท่านั้นย่อมรู้กันได้

(พุท □ ธ)

ส. ๑๕ /

๑๐๒.

๒๑. เต ฌายีโน สาทติกา

นิจ □ จ ทฬ □ หนปรก □ กมา

มุสน □ ติ ธีรา นิพ □ พาน □ โยคก □ เขม □ อนุต □ ตร □

ผู้ฉลาดนั้นเป็นผู้เพ่งพินิจ มีเพียรติดต่อกัน บากบั่นมั่นคงเป็นนิตย์ ย่อมถูกต้อง
พระนิพพานอันปลอดจากโยคะ หารธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้

(พุท □ ธ)

ช. ๒๕ / ๑๘.

๒๒. ทุก □ ขเมว หิ สม □ โภติ

ทุก □ ข □ ติฏ □ ฐติ เวติ จ

นาญ □ ญต □ ร ทุก □ ขา สม □ โภติ

นาญ □ ญต □ ร

ทุก □ ขา นิรุช □ ฌติ

ทุกข์เท่านั้นเกิดขึ้น ทุกข์ย่อมตั้งอยู่ และเสื่อมไป นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรเกิด
นอกจากทุกข์ไม่มีอะไรดับ

(วชิราภิก □ ขุนี้)

ส. ๑๕ / ๑๙๙. ช. มหา. ๒๙ / ๕๓๖.

๒๓. ฌม□โม ปถเ มหาราช อฌม□โม ปน อุป□บถเ

อฌม□โม นรยั เนติ ฌม□โม ปาเบติ สุคตึ

มหาราช ธรรมเป็นทาง (ควรดำเนินตาม) ส่วนอธรรมนอกกลุ่มนอทาง (ไม่ควร
ดำเนินตาม) อธรรมนำไปนรก ธรรมให้ถึงสวรรค์

(โพธิส๑ต□ต)

ชฎ. ชา. สฎฐ□ฐึ. ๒๘ / ๓๙.

๒๔. นน□ทิสญ□โญชโน โลโก วิตก□กส□ส วิจรรณา

ตณ□หาย วิป□ปหาเนน นพ□พานั อิติ วุจ□จติ

สัตว์โลกมีความเพลนเป็นเครื่องผูกพัน มีวิตกเป็นเครื่องเหี่ยวไป ท่านเรียกว่า
นิพพาน เพราะละตัณหาได้

(พุท□ธ)

ชฎ. สฎ. ๒๕ / ๕๔๗. ชฎ. จฎ. ๓๐/๓๑๖,๒๑๗..

๒๕. นาณญ๑ต๑ร โปช๑มาต๑ป๑สา นาณญ๑ต๑ร อ๑นุ๑ทร๑ย๑ส๑ว๑รา

นาณญ๑ต๑ร ส๑พ๑น๑ส๑ส๑ค๑คา โส๑ต๑ถึ ๑ป๑ส๑มา๑มิ ๑ปา๑ณ๑นั

เรา (ตถาค๑ต) ไม่เห็นความส๑ว๑ส๑ดี๑ของ๑ส๑ต๑ร๑ท๑ง๑ห๑ล๑าย นอก๑จาก๑บ๑ญ๑ญา ความ๑เพ๑ียร
ความ๑ระ๑วัง๑ตั๑ว และ๑การ๑ส๑ละ๑ส๑ง๑ท๑ง๑ป๑วง

(พุท□ธ)

สฎ. ส. ๑๕ / ๗๕.

๒๖. ป๑ณ๑จ๑ก๑ข๑น๑ธา ป๑ริ๑ญ๑ญา๑ตา ต๑ฎ๑ฐ๑น๑น๑ติ น๑น๑น๑ม๑ล๑กา

ท๑ก๑ข๑ก๑ข๑โย อ๑น๑ุ๑ป๑ป๑ต๑โต น๑ต๑ถ๑ทาน๑ิ ป๑น๑พ๑ภ๑โว.

เบ๑ญ๑จ๑ข๑น๑ที่๑ก๑ำ๑น๑ด๑ร๑ู้๑แล๑ว มี๑ร๑าก๑ชา๑ด๑ตั้ง๑อ๑ยู่ ถึง๑ความ๑ล๑ี้๑น๑ท๑ก๑ข๑แล้ว ก็๑ไม่๑มี๑ภ๑พ๑ต่๑อ๑ไป๑อีก

(พ□ร๑ท□ม๑ท๑ต□ต๑เถ๑รี) ชฎ. เถ๑ร. ๒๖ / ๓๓๔.

๒๗. ป๑ต□๑ตา เ๑เต น๑ิ๑พ๑พานั เ๑ย ย๑ตุ๑ตา

ท๑ส๑พล๑ส๑ส ป๑าว

เน

อ๑ป๑ไป๑ส๑สุ๑ก๑กา ๑ฆ๑ณ๑น๑ติ

๑ชา๑ติ๑ม๑ร๑ณ๑ป๑พ๑า๑น๑าย.

ผู้๑ใด ๑ประ๑ก๑อบ๑ใน๑ธ๑ร๑ม๑วิน๑ัย๑ของ๑พระ๑ท๑ศ๑พล มี๑ความ๑ข๑น๑ข๑ว๑าย๑น๑้อย ๑พ๑าก๑เพ๑ียร๑ละ
ความ๑เก๑ิด๑ความ๑ต๑าย ผู้๑นั๑น๑ย๑อ๑ม๑บ๑ร๑ร๑ุ๑พระ๑น๑ิ๑พ๑พาน

(ส๑ุ๑เม๑ธา๑เถ๑ร)

ชฎ. เถ๑รี. ๒๖ / ๕๐๒.

๒๘. พ๑หุ๑ส๑สุ๑ต๑ อ๑ปา๑เส๑ย๑ย

ส๑ุ๑ต๑ณ๑จ น๑ วิ๑นา๑ส๑เย

ต๑ ม๑ล๑ พ๑ร๑หม๑จ๑ร๑ิ๑ย๑ส๑ส

ต๑ส๑มา ๑ธ๑ม๑ม๑ธ๑โร ล๑ิ๑ยา.

พ๑ง๑นั๑ง๑ไ๑กล๑ผู้๑เป็น๑พ๑หุ๑สุ๑ต และ๑ไม่๑พ๑ง๑ทำ๑ส๑ุ๑ตะ๑ให้๑เส๑ื่อม ส๑ุ๑ตะ๑นั๑น๑เป็น๑ร๑าก๑แ๑ง๑พ๑ร๑หม๑จ๑ร๑ร๑ย๑
เพราะ๑น๑ะ๑นั๑น๑ ค๑ว๑ร๑เป็น๑ผู้๑ท๑รง๑ธ๑ร๑ม

(อาหน □ ทเถร)

ช. เถร. ๒๖ / ๔๐๖.

๒๙. มคฺคานัญจุงคิโก เสฏฺฐโฐ

สจฺจานํ จตุโร ปทา

วิราโค เสฏฺฐโฐ ฐมฺมานํ

ทิปทานนฺจ จกฺขุมา

บรรดาทางทั้งหลาย ทางมีองค์ ๘ ประเสริฐสุด, บรรดาสัจจะทั้งหลาย บท ๔
ประเสริฐสุด, บรรดาธรรมทั้งหลาย วิราคธรรมประเสริฐสุด, และบรรดาสัตว์ ๒ เท้าทั้งหลาย
พระพุทธรเจ้าผู้มีจักขุประเสริฐสุด

(พุท □ ฐ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๕๑.

๓๐. ยตถ นามนฺจ รูปนฺจ

อเสถํ อฺปรชฺชมติ

วิญฺญาณสฺส นโรเรน

เอตฺถเอตํ อฺปรชฺชมติ.

นามและรูป ย่อมดับไม่เหลือในที่ใด

นามและรูปนี้ ย่อมดับในที่นั้น เพราะ

วิญฺญาณดับ.

(พุท □ ฐ)

ช. สฺ. ๒๕ / ๕๓๑. ช. จ. ๓๐/๒๑.

๓๑. ยมฺหิ สจฺจนฺจ ฐมฺโม จ

อหีสํ สญฺญมฺโม ทมฺ

เอตฺทริยา เสวนฺติ

เอตํ โลเก อนามตํ.

สัจจะ ธรรมะ อหิงสา สัจฺญมมะ และทมะ มีอยู่ในผู้ใด อารยชนย่อมคบผู้
นั้นเป็นธรรมอันไม่ตายในโลก.

(อฺปสํพ □ หกโพธิสตต)

ช. ชา. พุก. ๒๗ / ๕๘.

๓๒. ยานิ โสทานิ โลกสฺมี

สตี เตสํ นิวารณํ

โสทานํ สํวรํ พุรุมิ

ปญฺญาเยเต ปิถียเร.

กระแสน้ำใดมีอยู่ในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำนั้น เรากล่าวว่าสติเป็น
เครื่องกั้นกระแส กระแสน้ำนั้นอันบุคคลปิดกั้นได้ด้วยปัญญา

(พุท □ ฐ)

ช. ส. ๒๕ / ๕๓๐. ช. จ. ๓๐/๑๖, ๒๐.

๓๓. เย สนตจิตฺตา นิปกา

สตีมนฺโต จ ฉายิโน

สมฺมา ฐมฺมํ วิปสฺสนฺติ

กามสฺส อนเปกฺขิโน

ผู้มีจิตสงบ มีปัญญาเครื่องรักษาตัว มีสติ เป็นผู้เพ่งพินิจไม่เผลอโยนในกาม
ย่อมเห็นธรรมโดยชอบ

(พุท □ ฐ)

ช. อิติ. ๒๕ / ๒๖๐.

๓๔. โย จ ปปญฺจํ หิตวาน

นิปฺปปญฺจปเท รโต

อารายิ โส นิพฺพานํ

โยคกฺขมํ อนฺุตตฺรํ

ผู้ใดละบัญญัติธรรมที่ทำให้เนิ่นช้าได้แล้ว ยินดีในธรรมที่ไม่มีสิ่งทำให้เนิ่นช้า ผู้นี้
ก็บรรลุพระนิพพานอันปลอดจากโยคะ ไม่มีธรรมอื่นยิ่งกว่า

(สาริปุต □ ต)

อง. จก. ๒๒ / ๓๒๙

๓๕. สกั ทิ ฌมมံ ปริปุณณมาหุ

อญญ □ ญสฺส ฌมมံ ปน ทินมาหุ

เอวมปิ วิคฺคยห วิวาทยนฺติ

สกั สกั สมฺม สติมาหุ สจฺจํ

สมณพราหมณ์บางเหล่า กล่าวธรรมของตนว่าบริบูรณ์, แต่กล่าวธรรมของผู้อื่นว่า
เลว (บกพร่อง), เขาย่อมทะเลาะวิวาทกันแม้ด้วยเหตุนี้ เพราะต่างก็กล่าวข้อสมติของตน ๆ ว่า
เป็นจริง

(พุก □ ฐ) ชุ. สุ. ๒๕ / ๕๑๑.

ชุ. มหา. ๒๙ /

๓๘๓.

๓๖. สมฺมปฺปชานสมฺปนฺโน

สติปฺญฺฐานโคจโร

วิมุตติกุสฺม สญฺจนฺโน

ปรีนิพฺพายิสฺสตฺยนาสโว

ผู้ถึงพร้อมด้วยสัมปชาน มีสติปัญญาเป็นอารมณ์ ดาดาชด้วยดอกไม้คือวิมุตติ
หอาสวะมิได้ จักปรีนิพพาน

(เทวสภเถร)

ชุ. เถร. ๒๖ / ๒๘๒.

๓๗. สุขํ วต นิพฺพานํ

สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิโต

อโลกํ วิรชํ ฌมํ

ยตฺถ ทุกฺขํ นิรุชฺฌติ

พระนิพพานที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงแล้ว ไม่มีใครปราศจากธุลี เกษม
เป็นที่ดับทุกข์ เป็นสุขดีหนอ

(หาริตเถร)

ชุ. เถร. ๒๖ / ๓๐๙.

๓๘. โสฺรจฺจํ อวิหีสํ จ

ปาทา นาคสฺส เต ทฺเว

สตี จ สมฺปชญญจ

จรณา นาคสฺส เต ปเร

โสรัจจะและอวิหิงสานั้น เป็นช้างเท้าหลัง สติและสัมปชัญญะนั้น เป็นช้างเท้าหน้า

(อุทายเถร)

ชุ. เถร. ๒๖ / ๓๖๘.

๓๙. ทินํ ฌมมํ น เสเวยฺย

ปมาเทน น ลํวเส

มิจฺฉาทิฏฺฐี น เสเวยฺย

น ลียา โลกาจฺจฺฌมโน

ไม่เคารพธรรมที่เลว ไม่ควรอยู่กับความประมาท ไม่เคารพมัจฉาภิภูมิจิต ไม่ควร
เป็นคนรกโลก

(พุทธ □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๓๗.

๔๐. ทีเนน พรหมจริเยน

ชตฺติเย อูปฺชชติ

มชฺฉิเมน จ เทวตฺตํ

อฺตฺตเมน วิสุชฺฉติ.

บุคคลย่อมเข้าถึงความเป็นกษัตริย์ ด้วยพรหมจรรย์อย่างเลว, ถึงความเป็น
เทวดา ด้วยพรหมจรรย์อย่างกลาง, ย่อมบริสุทธ์ ด้วยพรหมจรรย์อย่างสูง

(พุทธ □ ธ)

ช. ชา. มหา. ๒๘ / ๑๙๙.

วิริยวรรค คือ หมวดความเพียร

๔๑. โกสชฺชํ ภยโต ทิสฺวา

วิริยารมฺภณฺจ เขมโต

อารทฺชวิริยา โทถ

เอสํ พุทฺธานุสาสนี

ท่านทั้งหลายจงเห็นความเกียจคร้านเป็นภัย และเห็นการปรารภความเพียรเป็น
ความปลอดภัย แล้วปรารภความเพียรเถิด นี่เป็นพุทธานุสาสนี

(พุทธ □ ธ)

ช. จริยา. ๓๓ / ๕๙๕

๔๒. ตุมฺเหหิ กิจจํ อาตปฺปํ

อฺกฺขาตาโร ตถาคตา

ปฺปฏิปฺนฺนา ปโมกฺขนฺติ

ฉายีโน มารพฺพฺพนา

ท่านทั้งหลายต้องทำความเพียรเอง ตถาคตเป็นแต่เพียงผู้บอก ผู้มีปกติเพ่ง
พินิจดำเนินไปแล้ว จักพ้นจากเครื่องผูกของมาร

(พุทธ □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๕๑.

๔๓. นิทฺทํ ตนฺที วิชฺมิหิตํ

อรตี ภาตฺตสมฺมทํ

วิริเยน นํ ปณฺนาเมตฺวา

อริยมคฺโค วิสุชฺฉติ.

อริยมรรคย่อมบริสุทธ์ เพราะขบไล่ความหลับ ความเกียจคร้าน ความบิดขี้เกีจ
ความไม่ยินดี และความเมาอาหารนั้นได้ด้วยความเพียร

(พุทธ □ ธ)

ส. ส. ๑๕ / ๑๐.

๔๔. โย จ วสุสสฺสํ ชีเว กุลีโต หีนวีริโย

เอกาหํ ชีวิตํ เสยโย วีริยํ อารภโต ทพฺพหํ

ผู้ใดเกียจคร้าน มีความเพียรเลว พึ่งเป็นอยู่ตั้งร้อยปี แต่ผู้ปรารภความเพียร
มั่นคง มีชีวิตอยู่เพียงวันเดียว ประเสริฐกว่าผู้นั้น

(พท□ธ) ชุ. ธ. ๒๕ / ๓๐

๔๕. สพฺพทา สีสสมปนฺโน ปญฺญา สุสมาหิตโต

อารทฺทวิริโย ปหิตตโต โอมํ ตรติ ทุตฺตรํ

ผู้ถึงพร้อมด้วยศีล มีปัญญา มีใจมั่นคงดีแล้ว ปรารภความเพียร ตั้งตนไว้ใน
กาลทุกเมื่อ ย่อมข้ามโศกะที่ข้ามได้ยาก

(พท□ธ) ส. ส. ๑๕ / ๗๔

สามัคคีวรรค คือ หมวดสามัคคี

๔๖. วิวาหํ ภยโต ทิสฺวา อวิวาทญฺจ เขมโต

สมคฺคา สขิลลา โทถ เอสา พุทฺธานุสาสนี

ท่านทั้งหลายจงเห็นความวิวาทโดยความเป็นภัย และความไม่วิวาทโดยความ
ปลอดภัยแล้ว เป็นผู้พร้อมเพรียง มีความประนีประนอมกันเถิด นี่เป็นพระพุทธานุศาสนี

(พท□ธ) ชุ. จริยา. ๓๓ / ๕๕๕.

๔๗. สามคฺยเมว ลิกฺขเขต พุทฺธเหตุํ ปสฺสิตํ

สามค□ยโรโต ฌม□มฏ□โลฐุ โยคก□เขมา น

ธัสติ

พึงศึกษาความสามัคคี, ความสามัคคีนั่น ท่านผู้รู้ทั้งหลาย สรรเสริญแล้ว, ผู้
ยินดีในสามัคคี ตั้งอยู่ในธรรม ย่อมไม่คลาดจากธรรมอันเกษมจากโยคะ

(พท□ธ) ชุ. ชา. เตรส. ๒๗ / ๓๔๖.

๔๘. สุขา สงฺฆสฺส สามคฺคี สมคฺคานนฺจจฺจนุคฺโค

สมคฺครโต ฌมมฏ□โลฐุ โยคก□เขมา น ธัสติ

ความพร้อมเพรียงของหมู่เป็นสุข และการสนับสนุนคนผู้พร้อมเพรียงกันก็เป็นสุข,
ผู้ยินดีในคนผู้พร้อมเพรียงกัน ตั้งอยู่ในธรรมย่อมไม่คลาดจากธรรมอันเกษมจากโยคะ

(พุท □ ธ)

ช. อิติ. ๒๕ / ๒๓๘.

อัปมาทรรค คือ หมวดไม่ประมาท

๔๙. อปฺปมตฺตา สติมนุโต
สุสมาทิตสงฺกปฺปา

สุสึลา โทถ ภิกฺขโว
สจฺจิตฺตมนุรกฺขณ

ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติ มีศีลดีงาม ตั้งความดำริไว้ให้ดี
คอยรักษาจิตของตน

(พุท □ ธ)

ที. มหา. ๑๐ / ๑๔๒.

๕๐. อปฺปมาทรรตา โทถ
ทฺตุคฺคา อุกฺกธรรตฺตทานัน

สจฺจิตฺตมนุรกฺขณ
ปงฺเก สนฺโนว กุณฺชโร

ท่านทั้งหลาย จงยินดีในความไม่ประมาท คอยรักษาจิตของตน, จงถอนตนขึ้น
จากหล่ม เหมือนช่างที่ตักหล่มถอนตนขึ้นจะนั้น

(พุท □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๕๘.

๕๑. อปฺปมาทรรโต ภิกฺขุ
สญฺญิชนัน อณฺเฏ ฐลัน

ปมาเท ภยทสฺสึ วา
ททํ อคฺคิวั คจฺจติ

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาท ย่อมเผา
สังโยชน์น้อยใหญ่ไป เหมือนไฟไหม้เชื้อน้อยใหญ่ไปจะนั้น

(พุท □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๑๙.

๕๒. อปฺปมาทรรโต ภิกฺขุ
อภพฺโพ ปริหานาย

ปมาเท ภยทสฺสึ วา
นิพฺพานสฺเสว สนฺติเก

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาท เป็นผู้ไม่ควรเพื่อจะ
เสื่อม (ชื่อว่า) อยู่ใกล้พระนิพพานทีเดียว

(พุท □ ธ)

ช. ฐ. ๒๕ / ๑๙.

๕๓. เอววิหารี สโต อปฺปมตฺโต
ภิก □ ชุ จรํ ทิตฺวา มมายิตานิ

ชาติชฺรํ โสภปริทฺทวณฺจ

อิเชว วิทฺวา ปชฺเหยย ทฺก □ ขั

ภิกษุผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ มีสติ ไม่ประมาท ละความถือมั่นของเราได้
แล้วเที่ยวไป เป็นผู้รู้ ฟังละชาติ ชรา โสกะ ปรีทเว และทุกข์ ในโลกนี้ได้

(พุท ธ) ชุ. ส. ๒๕ / ๕๓๕. ชุ. จ. ๓๐ / ๙๒.

๕๔. อุฏ ฐาเนนปมาเทน สญญเมน ทเมน จ
ที่ปี กยิราถ เมธาวิ ยัม โอโฆ นากีกรติ

คนมีปัญญา ฟังสร้างเกาะ ที่น้ำหลากมาท่วมไม่ได้ ด้วยความหมั่น ความไม่
ประมาท ความสำรวม และความข่มใจ

(พุท ธ) ชุ. ฎ. ๒๕ / ๑๘.

วิชาธรรม ธรรมศึกษาชั้นเอก

- ธรรมวิจารณ์ -

- ส่วนปรมัตถปฏิบัติ -

๑. นิพพิทา ความหน่าย

อุทเทส

๑. เอต ปตุสติม โลกัม	จิตตัม ราชธูปมัม
ยตุถ พาลา วิสีทนุติ	นตุถิ สงโค วิชานตัม

ลูทั้งหลาย จงมาดูโลกนี้อันตระการดูราชมรณ ที่พวกคนเขลาหมกอยู่ แต่พวกผู้รู้หา
ข้องอยู่ไม่

โลกวัดคค ชัมมบท

๒. เย จิตตํ สลยเมตฺตสนฺติ โมกฺขนฺติ มารพฺนฺชนา
ผู้ใดจักรวังจิต ผู้นั้นจักพ้นจากปวงแห่งมาร
จิตตวัดคค ชัมมบท

โลกมี ๒ อย่าง คือ

๑. โดยตรง ได้แก่ แผ่นดินเป็นที่อาศัย
๒. โดยอ้อม ได้แก่ สัตว์ผู้อาศัย
ในโลกทั้ง ๒ นี้มีสิ่งต่าง ๆ อยู่ ๓ อย่าง คือ
 - ๑.) สิ่งอันให้โทษโดยส่วนเดียว เปรียบด้วยยาพิษ
 - ๒.) สิ่งอันให้โทษในเมื่อเกินพอดี เปรียบด้วยของมีนเมา
 - ๓.) สิ่งอันเป็นอุปการะ เปรียบด้วยอาหาร และเภสัช แต่ใช้ในทางผิดอาจให้โทษก็ได้

ผู้หมกอยู่ในโลก คือ คนผู้ไร้พิจารณา ไม่หยั่งเห็นโลกโดยถ่องแท้

อาการที่หมกอยู่ในโลก ๓ อย่าง คือ

๑. เพลิดเพลินในสิ่งอันให้โทษ
๒. ระเริงจนเกินพอดี ในสิ่งอันอาจให้โทษ
๓. ติดในสิ่งเป็นอุปการะ

โทษของการหมกอยู่ในโลก

ผู้หมกอยู่ในโลกย่อมได้เสวยทุกข์บ้าง สุขบ้าง อันสิ่งนั้น ๆ พึงอำนวย แม้สุขก็เป็น
เพียงสามิส คือ มีเหยื่อเจือด้วยของล่อใจเป็นเหตุแห่งความติด ดุจเหยื่อ คือ มังสะอันเบ็ดเกี่ยว
ไว้ เป็นผู้อันจะพึงจูงไปได้ตามปรารถนา

ผู้ไม่ข้องอยู่ในโลก คือ บัณฑิตผู้พิจารณาเห็นความเป็นจริงแห่งสิ่งนั้น ๆ ว่าฉันไร
แล้ว ไม่ข้อง ไม่พัวพันในสิ่งอันล่อใจ ใคร ๆ ไม่อาจยั่วให้ติดด้วยประการใดประการหนึ่งย่อม
เป็นอิสระแก่ตน

สมเด็จพระบรมศาสดาตรัสชวนพุทธบริษัทให้มาดูโลก มีใช้เพื่อให้เห็นของจริง ดูกุศลกรรม เห็นแก่สนุก แต่เพื่อให้ยังเห็นซึ่งลงไปถึงคุณและโทษแห่งสิ่งนั้น ๆ จะได้ไม่ตื่นเต้นไม่ติดในสิ่งนั้น ๆ

ผู้พ้นจากบ่วงแห่งมาร คือ ผู้สำรวมจิตไว้อยู่ ไม่ปล่อยยให้เพลิดเพลिन ระวัง พัวพันในสิ่งอันล่อใจ

อาการสำรวมจิต มี ๓ ประการ

๑. สำรวมอินทรีย์ มีให้ความยินดีครอบงำในเมื่อเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะอันน่าปรารถนา (อินทรีย์สังวรศีล)

๒. มนสิการกัมมัฏฐาน อันเป็นปฏิบัติต่อกามฉันทะ คือ อสุภะ และกายคตาสติ หรือ (กัมมัฏฐาน) อันยังจิตให้สลัด คือ มรณสติ (สมถกัมมัฏฐาน)

๓. เจริญวิปัสสนา คือ พิจารณาสังขารแยกออกเป็นชั้น สันนิษฐานเห็นเป็นสภาพ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (วิปัสสนากัมมัฏฐาน)

มารและบ่วงแห่งมาร

มาร คือ โทษที่ล้างผลาญคุณความดีและทำให้เสียคน ได้แก่ กิเลสสาม คือเจตสิก (สิ่งที่เกิดภายในใจ) อันเศร้าหมอง ชักให้ใคร่ ให้รัก ให้อยากได้ กล่าวคือ ตัณหา ความทะยานอยาก ราคะ ความกำหนัด อรติ ความซึ่งเคียด เป็นอาทิ

บ่วงแห่งมาร คือ อารมณ์เครื่องผูกจิตให้ติดแห่งมาร เหมือนมุ้งอันเบ็ดเกี่ยวไว้ เป็นเหตุให้ปลามากินแล้วถูกเบ็ดเกี่ยวให้ติดอยู่ ได้แก่ วัตถุสาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อันเป็นของน่าชอบใจ

ปฏิบัติแห่งนิพพิทา

อุทเทส

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยथा ปญฺญา ย ปสฺสติ

อด นิพพิหนฺตติ ทุกฺเข เอส มกุโโค วิสุทฺธิยา

เมื่อใด เห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นทางแห่งวิสุทฺธิ

มคฺคัคค ธรรมบพ

สังขาร ในพระพุทธพจน์นี้ ได้แก่ ชั้นที่ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (มีความหมายว่า ถูกปัจจัย คือ กรรม จิต อุตฺ อาหาร ปรุจแต่ง)

สังขารในเบญจขันธ์ ได้แก่ อารมณฺ์อันเกิดกับจิต เช่น รัก ชัง วิตก วิจาร เป็นต้น (มีความหมายว่า เครื่องปรุจจิต)

สังขารมีลักษณะเสมอกันเป็น ๓ คือ

๑. อนิจจตา ความไม่เที่ยง
๒. ทุกขตา ความเป็นทุกข์
๓. อนัตตตา ความเป็นอนัตตา

อนิจจตา ความไม่เที่ยง กำหนดรู้ได้ ๓ ทาง

๑. ความเกิดขึ้นในเบื้องต้น และความลึนไปในเบื้องปลาย ได้ในบาลีว่า

อนิจฺจา วต สงฺขารา อูปฺปาทวฺยธมฺมิโน

อูปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌนฺติ

สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ มีความเกิดขึ้นและความลึนไปเป็นธรรมตา เกิดขึ้นแล้วย่อมดับไป

๒. ความแปรในระหว่างเกิดและดับ ได้ในบาลีว่า

อจฺเจนฺติ กาลา ตฺรยฺนฺติ รตฺติโย

วโยคฺคา อฺนุปฺพุทฺพิ ชนฺตฺติ.

กาลย่อมล่วงไป ราตรีย่อมผ่านไป ชันแห่งวัยย่อมละล้าดับไป

ระยะเวลาในระหว่างเกิดและดับ เรียกว่า วัย แบ่งออกเป็น ๓ คือ

๑. ปฐมวัย ระยะเวลาไม่เกิน ๒๕ ปี
๒. มัชฌิมวัย ระยะเวลาอยู่ใน ๕๐ ปี
๓. ปัจฉิมวัย ระยะเวลาพ้น ๕๐ ปี ออกไปจนตลอดอายุ

ความแปรแห่งสังขารผ่านวัยทั้ง ๓ นั้นเปรียบด้วยเดินข้ามสะพานสูงขึ้นไป (ปฐมวัย) แล้วราบ (มัชฌิมวัย) แล้วต่ำลง ๆ (ปัจฉิมวัย)

๓. ความแปรแห่งสังขารในชั่วขณะหนึ่ง ๆ คือ ไม่คงที่อยู่นาน เพียงในระยะกาลนิดเดียวก็แปรแล้ว ได้ในคาถามาในวิสุทธิมรรค ว่า

ชีวิตํ อตตภาโว จ สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมา ยุตฺตา ลหุโส วตฺตเต ชโน

ชีวิต อตตภาพ และสุขทุกข์ทั้งมวลประกอบกัน เป็นธรรมเสมอด้วยจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปพลัน

ความแปรเร็วอย่างนี้ ย่อมกำหนดเห็นชัดในนามกาย (จิตใจ) เช่น บางขณะนึกอารมณ์อย่างนั้น บางขณะนึกอารมณ์อย่างนี้ บางขณะสุข บางขณะทุกข์ เป็นต้น

สรุปอนิจจลักษณะแห่งสังขาร

ความเกิดแล้วดับ และความแปรในระหว่างแห่งสังขารดังกล่าวมา สรุปเข้าไปในบาลีว่า

อุปฺปชฺชติ เจว เวติ จ อญฺญตา จ ภวติ

ย่อมเกิดขึ้นด้วยเหี่ยว ย่อมเสื่อมสิ้นด้วย ย่อมเป็นอย่างอื่นด้วย นี่เป็นอนิจจลักษณะ คือ เครื่องกำหนดว่าไม่เที่ยงแห่งสังขาร

อนิจจลักษณะได้ในสังขาร ๒

อนิจจลักษณะนี้ย่อมได้ในอุปาทินนกะ คือ สังขารมีใจครอง ทั้งในอุปาทินนกะ คือ สังขารไม่มีใจครอง

ทุกข์ตา ความเป็นทุกข์แห่งสังขาร ย่อมกำหนดเห็นด้วยทุกข์อย่างนี้

๑. สภาวะทุกข์ ทุกข์ประจำสังขาร คือ ชาติ ชรา มรณะ

๒. ปกิณณกทุกข์ ทุกข์จร คือ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาส

๓. นิพัตถทุกข์ ทุกข์เนื่องนิตย์ หรือทุกข์เป็นเจ้าเรือน ได้แก่ หนาว ร้อน หิว ระบาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ

๔. พยาธิทุกข์ หรือทุกข์เวทนา มีประเภทต่าง ๆ ตามสมมุติฐาน คือ อวัยวะอันเป็นเจ้าการ ไม่ทำหน้าที่โดยปกติ

๕. สันตাপทุกข์ ทุกข์คือความร้อนรุ่ม ได้แก่ ความกระวนกระวายเพราะถูกไฟ คือ กิเลส ราคะ โทสะ โมหะ เภา

๖. วิปากทุกข์ หรือผลกรรม ได้แก่ วิปถีสาร์ คือ ความร้อน การเสวยกรรมกรรม คือ การถูกลงอาชญา ความฉิบหาย ความตกยาก และความตกอบาย

๗. สหคตทุกข์ ทุกข์ไปด้วยกัน หรือ ทุกข์กำกับกัน ได้แก่ ลาม ยศ สรรเสริญ สุข ความวิตกกังวลกับลามเป็นต้นนั้น

๘. อาหารปริเยฎฐิทุกข์ คือ ทุกข์ในการหากิน ได้แก่ อาชีวทุกข์ ทุกข์เนื่องด้วยการเลี้ยงชีวิต

๙. วิวาหมูลกทุกข์ คือ ทุกข์มีวิวาทเป็นมูล ได้แก่ ความไม่โปร่ง ความกลัวแพ้ ความหวั่นหวาด มีเนื่องมาจากทะเลาะกันก็ดี ลู้คดีกันก็ดี รบกันก็ดี

๑๐. ทุกข์ขันธ์ หรือทุกข์รวบยอด หมายถึงสังขาร คือ ประชุมเป็นปัญจขันธ์นั่นเอง การพิจารณาเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์เต็มที อันจะนำไปสู่นิพพิทา ความหน่ายในสังขาร คือ การเห็นทุกข์ขันธ์นี้ ส่วนทุกข์หมวดอื่นพอเป็นเครื่องกำหนดเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์เท่านั้น

การรู้จักใช้ญาณกำหนดเห็นทุกข์อย่างละเอียด (แม้) ที่โลกเห็นว่าเป็นสุข มีสหคตทุกข์เป็นนิหัตถณะ ได้ในบาลีว่า

ทุกขเมว हि สมโภติ ทุกขं दिग्भूति वेदि ज

นาถญตฺร ทุกฺขา สมโภติ นาถญตฺร ทุกฺขา นิรุชฺฌติ

ก็ทุกข์นั้นแลย่อมเกิดขึ้น ทุกข์ย่อมตั้งอยู่ ย่อมเสื่อมสิ้นไปด้วย จากทุกข์ห่ออะไรเกิดมิได้ นอกจากทุกข์ห่ออะไรดับมิได้

บาลีนี้ เฟ่งทุกข์หมวด ๑๐ นี้ ท่านจัดความเป็นสภาพถูกความเกิด และความสิ้นบีบคั้นเป็นทุกข์ลักษณะ เครื่องกำหนดว่า เป็นทุกข์แห่งสังขาร

เมื่อเฟ่งถึงสภาพที่ถูกความเกิด และความสิ้นบีบคั้น เป็นทุกข์ลักษณะ ดั่งนั้น ทุกข์ลักษณะจึงได้ในสังขารทั้ง ๒ คือ อุปาทินนทสังขาร และอนุปาทินนทสังขาร

อนัตตตา ความเป็นอนัตตาแห่งสังขาร พึงกำหนดรู้ด้วยอาการ ๕ เหล่านี้

คือ

๑. ด้วยไม่อยู่ในอำนาจ หรือ ผืนความปรารถนา ชีวิตไม่ได้ตั้งใจหวังเสมอไป
๒. ด้วยแย้งต่ออัตตา เป็นเครื่องพิสูจน์ว่า อัตตาที่ลัทธิอื่นบัญญัติขึ้นไม่มี
๓. ด้วยความเป็นสภาพหาเจ้าของมิได้ ไม่มีใครมีสิทธิในอะไรที่แท้จริง
๔. ด้วยความเป็นสภาพสูญ เป็นภาพลวงตา เหมือนพยับแดด หรือ รถ เรือ

เป็นต้น

๕. ด้วยความเป็นสภาวะธรรมเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้างหรืออำนาจดลบันดาลใด

ๆ ทั้งสิ้น

อนัตตลักษณะ เครื่องหมายของความเป็นอนัตตาแห่งสังขาร มติค้ำอัตตาของลัทธิอื่นที่เชื่อความเวียนเกิดว่า ในรูปร่างนี้มีอัตตาสลึงอยู่ เป็นผู้คิด เป็นผู้แสวงเวทนา และสำเร็จอาการอย่างอื่นอีก

มติฝ่ายพระพุทธศาสนาแย้งว่า ไม่มีอัตตาอย่างนั้น เป็นแต่สภาวะธรรมเกิดขึ้นเพราะเหตุ ลึ้นเพราะลึ้นเหตุ ดังแสดงในบาลีว่า

เย ชมฺมา เหตุปฺปภาวา เตสํ เหตุ □ ตถาคโต
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํวาทิ มหาสมโณ

ธรรมเหล่าใด มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรม และตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะตรัสอย่างนี้

และมติฝ่ายพระพุทธศาสนา แสดงความเกิดแห่งธรรมเนื่องกันเป็นสายดังแสดงความเกิดแห่งวิถึจิตว่า

อาศัยอายตนะภายใน มีจักขุ เป็นต้น
อาศัยอายตนะภายนอก มีรูป เป็นต้น

ทั้งสองฝ่ายประจวบกันเข้า เกิดวิญญาณ (เห็นรูป) แต่此起เกิดสัมผัส เวทนา สัญญา สัญเจตนา ตัณหา วิตก วิจาร โดยลำดับ ดังแสดงเป็นบาลีว่า **ยงฺกิญฺจิ สฺมุหฺยธมฺมํ สพฺพหนฺตํ นิโรธมฺมํ** สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมตา สิ่งนั้นล้วนมีความดับเป็นธรรมตา ความคิดอ่าน ความแสวงเวทนา และอาการอย่างอื่น เป็นกิจ (หน้าที่) แห่งจิต และเจตสิก มีใช้แห่งอัตตา

พระพุทธศาสนารับว่ามีจิตจิต จิตที่ทำหน้าที่เคลื่อนไหว ย้าย ด้วยคำว่า **จิตฺเต สงฺกิติญฺเฐ**
ทุกฺคฺติ ปาฏิกฺงฺขา เมื่อจิตเศร้าหมอง จำหวังทุกฺคฺติ

จิตฺเต อสงฺกิติญฺเฐ สุกฺคฺติ ปาฏิกฺงฺขา เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุกฺคฺติ ย่อมหวังได้

และรับรองปฏิสนธิจิต (จิตที่ทำหน้าที่สืบต่อ) ด้วยคำว่า วิญญฺณปจฺจยา นามรูป
นามรูป ย่อมเกิดมีเพราะวิญญฺณเป็นปัจจัย

โดยนัยนี้ บทว่า อนตฺตา มีความตามพยัญชนะว่า มีใช้ตัว มีใช้ตน แยกตรงต่อ
อุปาทาน (ความถือผิดว่ามีผู้สร้าง หรืออำนาจดลบันดาล)

อธิบายคำว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนตฺตา

บาลีแสดงอนตฺตลักษณะว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนตฺตา ไม่ว่าสังขารเหมือนใน
๒ คาถาข้างต้น เพราะอนิจจลักษณะและทุกขลักษณะ ย่อมได้เฉพาะในสังขาร (สิ่งที่ถูกปัจจัย
คือ กรรม จิต อุตฺต อาหาร ปรุ่่งแต่ง) ส่วนอนตฺตลักษณะ ย่อมได้ทั้งในสังขารและวิสังขาร
(สิ่งที่ไม่ถูกปัจจัยปรุ่่งแต่ง คือ นิพพาน) ดังนั้น จึงต้องใช้คำว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนตฺตา

อนตฺตาไม่ใช่มิจจาทิฏฐิ

ความเห็นอนตฺตาพึงปรารถนาโยนิโสมนสิการกำกับ จะได้กำหนดรู้สัจจะทั้ง ๒ คือ

๑. สมมติสัจจะ จริ่งโดยสมมติ เช่น บิดา มารดา มีจริง เป็นต้น
๒. ปรมัตถสัจจะ จริ่งโดยปรมัตถะ คือ อรรถอันลึก เช่น รูป เวทนา สัญญา
สังขาร วิญญฺณ เป็นต้น

อนึ่ง ความเห็นอนตฺตา จะได้ละทิฏฐิมานะ คือ ความถือผิด และความถือตัว
และกิเลสอย่างอื่น อันเนื่องมาจากการถือเรา ถือเขา ถือกั๊ก ถือพวก

ความหมายที่เรียกว่านิพพิทา

ผู้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนตฺตา ด้วย
อาการดังกล่าวแล้ว ย่อมหน่ายในทุกขันธ์ ไม่เพิลิตเพลิน หมกมุ่นในสังขารอันยั่วยวนแส่หา
ความหน่ายนั้นเรียกว่านิพพิทา

นิพพิทาที่เกิดด้วยปัญญา จัดเป็นนิพพิทาญาณ ย่อมเป็นปฏิปทา คือ ทางแห่งวิสุทธิ
ความหมดจด ความผ่องแผ้วแห่งจิต

๒. วิจารณ์ ความสิ้นกำหนด

อุทเทส

๑. นิพพิทนต์ วิชชติ

เมื่อหน่าย ย่อมสิ้นกำหนด

อนัตตลักขณสูตร

๒. วิจารณ์ เสฏโฐ ชมฺมานํ

วิจารณ์ เป็นประเสริฐ แห่งธรรมทั้งหลาย

มคควคค ชัมมบท

๓. สุขา วิจารณ์ โลเก กามานํ สมตักกโม

วิจารณ์ คือ ความก้าวล่วงเสียด้วยดี ซึ่งกามทั้งหลายเป็นสุขในโลก

พุทธอุทาน มหาวัคค วินัย

วิจารณ์ เป็นยอดแห่งธรรมทั้งปวง ทั้งที่เป็นสังขตะ คือ อันธ์ธรรมตาแต่ง ทั้งที่เป็น
อสังขตะ คือ อันธ์ธรรมตามิได้แต่ง

วิจารณ์ คือ คำสำหรับเรียกแทนกัน

แห่งวิจารณ์ ๘ อย่าง

๑. มทนิมมทโน	ธรรมยังความเมาให้สร่าง
๒. ปีปาสวินโย	ความนำเสียซึ่งความระหาย
๓. อาลยสมุคฺคาโต	ความถอนขึ้นด้วยดีซึ่งอาลัย
๔. วฏฺฐูปจฺเจโท	ความเข้าไปตัดเสียซึ่งวัฏฏะ
๕. ตณฺหํ หกฺขโย	ความสิ้นแห่งตัณหา
๖. วิจารณ์	ความสิ้นกำหนด
๗. นิโรธ	ความดับ
๘. นิพพาน	ธรรมชาติหาเครื่องเสียบแทงมิได้

ความเมื่อนำในอารมณ์ชั่ววูบทำให้เกิดความเม่าทุกประการ เช่น สมบัติแห่งชาติ สกุล อิศริยะ บริวาร กิติ ลาม ยศ สรรเสริญ สุข กิติ ความเยาว์วัย ความหาโรครมิได้ และชีวิตที่ดี ชื่อว่าความเม่า

ความกระวนกระวาย เพราะเหตุแห่งความอยากเปรียบด้วยอาการระหายน้ำ ชื่อว่า ความระหาย

ความติดพัน ความห่วงใยในปียารมณ ชื่อว่า อาลัย

ความเวียนเกิดด้วยอำนาจ กิเลส กรรม และวิบาก ชื่อว่า วัฏฏะ

ความอยาก ชื่อว่า ตัณหา

ความสิ้นกำหนด ปราศจากเสนาหา พอกจิตจากน้ำย่อย คือ กิเลสสาม ชื่อว่า วิราคะ

ความดับทุกข์เนื่องมาจากดับตัณหา ชื่อว่า นิโรธ

แต่นิโรธศัพท์ใช้ในความหมายธรรมดา ก็มี เช่น คำว่า เตสญจ โย นิโรธ จ พระ ตถาคตตรัสความดับแห่งธรรมเหล่านั้นด้วย ยงกิญจิ สมุทยธมฺมํ สพุพฺพตํ นิโรธธมฺมํ สิ่งใดมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งมวลมีความดับเป็นธรรมดา เป็นต้น

หมายเอาความดับคือ ระงับจิต เจตสิก (สัญญา เวทนา) ในลำดับแห่งสมบัติที่ ๘ เรียกว่า นิโรธสมบัติ ก็มี (เป็นชื่อสมบัติอย่างหนึ่ง)

วิราคะ อันกล่าวถึงในลำดับแห่งนิพพิทา ได้แก่ อริยมรรค

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประทานข้อสังเกตว่า ปรมัตถปฏิบัติ แสดงเฉพาะในทางละกิเลสสาม ไม่กล่าวถึงกิเลสส่วนปฏิมะเลย ชะรอยท่านจะ เห็นว่ากิเลสสามเป็นมูลแห่งกิเลสส่วนปฏิมะ มีนิตินะ ตัวอย่าง เช่น อาฆาตจะเกิดขึ้น ก็เพราะ พบความติดขัดแห่งความปรารถนาเนื่องด้วยปียารมณ

๓. วิมุตติ ความหลุดพ้น

อุทเทส

๑. วิราคา วิมูจติ

เพราะสิ้นกำหนด ย่อมหลุดพ้น

อนัตตลักขณสูตร

๒. กามาสวาปี จิตต์ วิมุจจิตฺต ภวาสวาปี จิตต์ วิมุจจิตฺต อวิชาสวาปี จิตต์
วิมุจจิตฺต

จิตพ้นแล้ว จากอัสวะเนื่องด้วยกาม จากอัสวะเนื่องด้วยภพ และจากอัสวะเนื่อง
ด้วยอวิชา

มหาวิภังค์ วินัย

๓. วิมุตตสุมี วิมุตตมิตติ ญาณ โหติ

เมื่อหลุดพ้นแล้ว ญาณว่าหลุดพ้นแล้ว ย่อมมี

อนัตตลักขณสูตร

วิมุตติ แปลว่า ความหลุดพ้นจากกิเลส เป็นได้ทั้งโลกิยะ และโลกุตตระ ที่เป็นโล
กุตตระ ก็เป็นได้ทั้งอริยมรรค และอริยผล

วิมุตติ มาในลำดับแห่งวิราคะ ตั้งในบาลีกระทู้ที่ ๑ ได้แก่ อริยผล (เพราะวิราคะ
เป็นอริยมรรค) เป็นโลกุตตระ

วิมุตติในบาลีกระทู้ที่ ๒ ท่านแสดงในลำดับการรู้แจ้งอริยสัจ ๔ เป็นอริยมรรค
(เพราะเพิ่งหลุดพ้นจากกิเลส) เป็นโลกุตตระ

วิมุตติในบาลีกระทู้ที่ ๓ เป็นปัจจเวกขณะญาณ เรียกว่า วิมุตติญาณทัสสนะ เป็น
โลกิยะ เพราะไม่ได้ทำหน้าที่ละกิเลส เพียงแต่ตรวจดูกิเลสที่ละได้ และยังไม่ละได้

อัสวะเป็นไวยากรณ์แห่งกิเลส

อัสวะนั้นเป็นชื่อแห่งเมรัยก็มี เช่น ผลาสโว น้ำดองผลไม้ เป็นชื่อแห่งกิเลสก็มี
เช่น กามาสโว กิเลสเป็นเหตุไคร่

คำว่า อัสวะ ในที่นี้ ได้แก่ กิเลสานุสัย คือ กิเลสอันนอนตาม คือ ดองอยู่หมักอยู่ใน
ในจิตตสันดาน ได้แก่ กิเลสอันเป็นเจ้าเรือน ดังนั้น อัสวะกับกิเลสจึงเป็นคำไวยากรณ์แห่งกันและ
กัน ในบาลีเรียกอัสวะ ในอรรถกถาเรียกกิเลสเป็นพื้น

วิมุตติ ๔

๑. ตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่ การระงับอกุศลเจตสิกได้เป็น
คราว ๆ

๒. วิกษัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยขมไว้ ได้แก่ การระงับกิเลส และอกุศล
ธรรมด้วยกำลังฌาน

วิมุตติทั้ง ๒ นี้ เป็นโลกียวิมุตติ

๓. สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยตัดขาด ได้แก่ ระงับกิเลสด้วยอริยมรรค
๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยความสงบราบคาบ ได้แก่ อริยผล
๕. นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยออกไปเสีย ได้แก่ นิพพาน

วิมุตติทั้ง ๓ ข้อนี้เป็นโลกุตตรวิมุตติ

วิมุตติ เป็นได้ทั้งโลกียะ โลกุตตระ อริยมรรค และอริยผล ดังนี้แล

๔. วิสุทธิ ความหมดจด

อุทเทส

๑. ปญญา ปริสุขุตติ

ย่อมหมดจดด้วยปัญญา

ยักขสังยุตต สคาถวัคค

๒. เอส มคโค วิสุทธียา

นั้น (นิพพิทา) เป็นทางแห่งวิสุทธิ

มคควคค ฌมมบท

บริสุทธิด้วยปัญญา

บางลัทธิเชื่อว่า บาปที่ทำแล้วอาจลอยเสียด้วยทำพิธีเมื่ออาบน้ำ บางลัทธิถือว่า อ้อน
วอนพระเจ้าเพื่อโปรดยกประทานได้อยู่

ฝ่ายพระพุทธศาสนาถือว่า ทำบาปเอง ย่อมเศร้าหมองเอง ไม่ทำบาปเอง ย่อมหมดจดเอง ความหมดจดและความเศร้าหมอง เป็นของเฉพาะตัว คนอื่นยังคนอื่นให้หมดจดหาได้ไม่ โดยนัยนี้ถือว่า ความบริสุทธิ์ภายในย่อมมีได้ด้วยปัญญาอันเกิดจากวิปัสสนาญาณ ฯ

วิปัสสนาญาณ ๙

ความบริสุทธิ์ภายในย่อมดีด้วยปัญญา อันเกิดจากวิปัสสนาญาณ

ผู้พิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารไม่เที่ยง เพราะเพ่งความเกิดและความดับ นี้เป็นอุท্থัพพยญาณ คือ เห็นเกิดดับ

เพราะเพ่งความแปรในชั่วขณะ จัดเป็นภังคญาณ คือ เห็นย่อยยับ

เพราะเห็นสังขารย่อยยับ จึงเห็นสังขารเป็นของน่ากลัว จัดเป็นภยตูปัญฐานญาณ

เล็งเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์ นี้จัดเป็นอาทีนวญาณ คือ เห็นโทษ

ความหน่ายในลำดับ (การเห็นโทษ) เป็นนิพพิทาญาณ

นิพพิทานั้นย่อมเป็นปฏิปทาเครื่องสาวไปถึงความเป็นผู้ใคร่จะปลดอุปาทานเสีย อันจัดเป็นมูญจิตกัมมตาญาณ

ความพิจารณาหาอุบาย จัดเป็นปฏิสังขานญาณ

ความวางเฉยในสังขาร จัดเป็นสังขารูปกชาญาณ โดยลำดับกัน

แต่นั้น จัดเป็นสังจจานุโลมิกญาณ คือ เห็นอนุโลมอริยสัง (เลื่อนไหลไปฝั่งโลกุตตระ) เป็นวิปัสสนาญาณคัมภ ๙ อยู่ในหัวต่อแห่งภาวะเป็นปุถุชน และภาวะเป็นอริยะ โคตรกฏญาณก็เรียก หมายความว่า ญาณครอบโคตร คือ ล่วงภาวะเดิม (แต่ก็ยังไม่ได้บรรลุมรรค) ต่อแต่นี้เป็นวาระแห่งอริยมรรค และอริยผล โดยลำดับกัน

นิพพิทา ชื่อว่าเป็นทางแห่งวิสุทธิด้วยประการฉะนี้

อีกบรรยายหนึ่ง

อุทเทส

๓. มกฺคานนฺทฐุงฺคิโก เสฏฺฐโฐ

เอเสว มกฺโค นตฺถนฺตฺตฺต วิสุทฺธิยา

ทางเมืองค์ ๘ เป็นทางประเสริฐสุดแห่งทางทั้งหลาย ทางนั้นแล ไม่มีทางอื่นเพื่อ
หมดจดแห่งที่สละ

มัคควัคคั อัมมบท

ทางเมืองค์ ๘ นั้น คือ

สัมมาทิฏฐิ	ความเห็นชอบ
สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ
สัมมาวาจา	เจรจาชอบ
สัมมากัมมันตะ	การงานชอบ
สัมมาอาชีวะ	เลี้ยงชีวิตชอบ
สัมมาวายามะ	พยายามชอบ
สัมมาสติ	ระลึกชอบ
สัมมาสมาธิ	ตั้งใจชอบ

เป็นทางประเสริฐที่สุด และเป็นทางยอดแห่งสังฆธรรม

ทางเมืองค์ ๘ นี้จัดเป็นสังฆธรรม เพราะเป็นเจตสิก ยังมีเกิดมีดับอยู่

มรรค ๘ เทียบกับวิสุทธิ ๗

มรรค ๘ นำไปถึงความหมดจดแห่งที่สละอย่างไร ฟังรู้ด้วยเทียบกับวิสุทธิ ๗ อย่างนี้
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สงเคราะห์เข้าเป็นสี่วิสุทธิที่ ๑

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สงเคราะห์เข้าเป็นจิตตวิสุทธิที่ ๒ อันได้แก่

สมาบัติ

สัมมาทิฏฐิ และสัมมาสังกัปปะ ได้ในวิสุทธิ ๕ ในลำดับ

สัมมาสังกัปปะ ทำกิจพิจารณา สัมมาทิฏฐิ ทำกิจสันนิษฐานเป็นชั้น ๆ อย่างนี้

พิจารณาเห็นสังขารโดยไตรลักษณ์ จัดเป็นทิฏฐิวินิวิสุทธิ หมดจดแห่งความเห็น นับเป็น

ที่ ๓

พิจารณาเห็นสังขารเป็นไปเนื่องด้วยเหตุดังแสดงในบาลีว่า เหมือนอย่างว่า พืชชนิดใด
ชนิดหนึ่งอันหวานไว้แล้ว อาศัยรสแห่งแผ่นดิน และยางในพืชรวมกันเข้าทั้ง ๒ อย่าง ย่อม
งอกขึ้นในนาฉันใด ชั้นนี้ ธาตุ อายตนะ ๖ เหล่านี้ อาศัยเหตุเกิดขึ้น ฉะนั้น ย่อมดับเพราะ

สลายแห่งเหตุนี้ จัดเป็นกัณฑ์ชาตวิสุทธิ หมดจดแห่งญาณเป็นเครื่องข้ามความสงสัย นับเป็น
ที่ ๔ ได้ในพระพุทธรพจน์ว่า

ในกาลนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้ง
เหตุและเพราะมารู้ความสิ้นแห่งปัจจัยทั้งหลาย

พิจารณาเห็นสังขารด้วยอาการอย่างนั้น ด้วยใช้โยนิโสมนสิการกำกับ รู้จักว่าน้อม
อย่างไรถูกทางทาง อย่างไรผิดทาง จัดเป็นมัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ หมดจดแห่งญาณทัสสนะ
ว่าทางหรือมีใช่ทาง นับเป็นที่ ๕

ความรู้และความเห็นในทางปฏิบัติถูก จัดเป็นปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ คือ ตัว
วิปัสสนาญาณ ๙

พิจารณาเห็นสำเร็จเป็นอริยมรรค จัดเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ หมดจดแห่งญาณทัสสนะ
นับเป็นที่ครบ ๗ ที่หมายกล่าวในบาลีว่า

เอเสว มกุโค นตถญญเญ ทสฺสนสฺส วิสุทฺธิยา
ทางนี้แล ไม่มีทางอื่น เพื่อหมดจดแห่งทัสสนะ

ในรตวินิตสูตฺร แสดงวิสุทธิ ๗ ว่า ส่งต่อกันโดยลำดับจนถึงอนุปาทาปรีนิพพาน
เหมือนการเดินทางกว่าจะถึงที่สุดด้วยรถ ๗ ผลัด

วิสุทธิ เป็นไวยาพจน์แห่งวิมุตติ คือ ใช้เรียกแทนกัน ความหมายเหมือนกัน คือ ไม่มี
กิเลส

วิสุทธิ ๖ ข้างต้นเป็นโลกียะ วิสุทธิที่ ๗ เป็นโลกุตตระ

สมเด็จ ๙ ทรงเรียงวิสุทธิต่อจากวิมุตติ ทรงอธิบายว่า จิตพ้นจากอาสวะแล้วย่อม
ผ่องแผ้ว (บริสุทธิ์) เหมือนผ้าฟอกแล้วย่อมหมดมลทิน ย่อมขาวผ่อง

๕. สันติ ความสงบ

อุทเทส

๑. สันติมคฺคเมว พุรุหฺย

สูงจนพ้นทางแห่งความสงบนั้นแล

มัคควัคค ธรรมบท

๒. นตฺถิ สนฺตปิปรํ สุขํ

สุขอื่นจากความสงบ ย่อมไม่มี

สุขวิคค ทัมมบท

๓. โลกามิสํ ปชเท สนฺติเปกฺโข

ผู้เพ่งความสงบ พึงละอาภิสในโลกเสีย

สคาถวิคค สยุตต

สันติ ย่อมเป็นไปในไตรทวาร ได้ในบาลีว่า ใจของผู้นั้นสงบแล้ว กายและวาจา ก็
ย่อมเป็นอันสงบ

การทำที่เว้นจากการเบียดเบียนกัน การพูดที่เว้นจากวิวาทและผรุสวาท ใจนี้ก็ในทาง
เมตตา กรุณา นี่คือ กาย วาจา ใจ ที่สงบ ความสุขอื่นยิ่งไปกว่าความสงบนี้ ย่อมไม่มี

โลกามิส คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เพราะเป็นเครื่องล่อใจให้ติดในโลก
ดุจเหยื่ออันเบ็ดเกี่ยวอยู่ การทำใจมิให้ติดในสิ่งเหล่านั้น (ชื่อว่า ละ) ย่อมเป็นปฏิบัติทาของท่านผู้รู้
ผู้สงบดีแล้ว ดังแสดงในชราสูตร ว่า

หยดน้ำย่อมไม่ติดในใบบัวฉันใด วารีย่อมไม่กำซาบในดอกปทุม ฉันใด มุนีย่อมไม่
เข้าไปติดในอารมณ์ อันเห็นแล้วก็ดี อันฟังแล้วก็ดี อันทราบแล้วก็ดี ฉันนั้น

สันติเป็นได้ทั้งโลกิยะและโลกุตระ ดุจเดียวกับวิสุทธิ (สันติ) ที่เป็นโลกิยะได้ในคำว่า

บุคคลย่อมถึงความสงบแห่งจิต ด้วยร้องไห้ ด้วยเศร้าโศก ก็หาไม่

ที่เป็นโลกุตระได้ในคำว่า ผู้เพ่งสันติ พึงละโลกามิสเสีย

สมเด็จ ฯ ทรงเรียงสันติต่อจากวิสุทธิ ทรงอธิบายว่า จิตวิสุทธิแล้วย่อมสงบ ดุจผ้า
ฟอกขาวฟ่องแล้วย่อมมีนวล

๖. นิพพาน

อุทเทส

๑. นิพพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา

พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมกล่าวนิพพานว่ายอดยิ่ง

พุทฺธวิคค ทัมมบท

๒. นิพพานคมนัน มัคค์ ชิปปเมว วิโสธเย

พึงรีบชำระทางไปนิพพาน

มัคค์ัคค ธรรมบท

๓. นิพพานัน ปรมัน สุขิ

นิพพาน เป็นสุขอย่างยวดยั้ง

สุขัคค ธรรมบท

นิพพานศัพท์ แปลได้ ๒ นัย

๑. แปลว่า ดับ

๒. แปลว่า หายของเสียบแทงมิได้

นิพพานมีชื่อเรียกในลัทธิภายนอก พึงเห็นในคำแห่งโศตกมาณพ ทูลพระบรมศาสดา ว่า ข้าแต่พระภควา ข้าพเจ้าขอทูลถามพระองค์ ข้าแต่พระองค์ผู้แสวงคุณใหญ่ ขอพระองค์ตรัส ชื่อนั้นแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าฟังพระดำรัสแล้วพึงศึกษานิพพานของตน

นิพพานตามมติพระพุทธานุศาสน์

มติข้างพระพุทธานุศาสน์ แยกเหตุอันแต่งสังขาร (อวิชชา) เป็นต้นสาย นิพพานเป็น ปลายสาย ปฏิเสธอดีต แต่ยอมรับความเชื่อมถึงกันแห่งจิตในภพหลัง และปฏิสนธิจิตในภพ หน้า โดยอาการอย่างสืบสันตติในชีวิตเดียวกัน

กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยประการทั้งปวงแห่งจิต อันท่องเที่ยวในสังสารวัฏ ที่การบรรลु พระอรหัต อันสำเร็จด้วยวิริยะกับปัญญา ซึ่งต้องบำเพ็ญบารมีเป็นเวลาช้านาน

กล่าวถึงการดับแห่งจิตอันบริสุทธิ์ (จิตของพระอรหันต์) นั้น ในปัจฉิมชาติ แล้วไม่ เกิดอีก เป็นถึงที่สุดเพียงนี้ **ว่าคือ นิพพาน**

นิพพานเป็นอสังขตะ

โดยนัยนี้ นิพพานอันเป็นปลายสายย่อมจัดเป็นวิสังขาร มิใช่สังขาร และเป็น อสังขตะ อันปัจจัยมิได้แต่ง เพราะพ้นจากความเป็นสังขาร และอันปัจจัยมิได้แต่งให้เกิดอีก

นิพพานมี ๒ อย่าง

ในทุกนิบาต อิติวุตตกะ ทรงแจกนิพพานไว้ ๒ อย่าง คือ

๑. สอุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสมีอุปาทิเหลืออยู่
๒. ออุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มีอุปาทิเหลือ

อุปาทิ แปลว่า สิ่งที่กรรมและกิเลสเข้ายึดโดยความเป็นผล ได้แก่ ชั้น ๕ อันเป็นผลแห่งกรรมและกิเลส ในที่นี้หมายถึง ชั้น ๕ ของพระอรหันต์

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ ๙ ทรงแสดงพระมติว่า อุปาทิ แปลว่า ผู้ครอง อันเป็นปัจจัยแห่งการคิด การพูด การทำ ได้แก่ สิ่งที่เกี่ยวข้องโดยอภิธรรมนัยว่า จิต จิตนี้ เป็นผู้คิด เป็นปัจจัยแห่งกาย วิญญาณ คือ การไหว้กาย และวจีวิญญาณ คือการไหว้วาจา หรือเปล่งเสียง

ทรงสรุปนิพพานในสูตรนี้ว่า ความสิ้นอาสวะแต่จรมกจิต (จิตสุดท้าย) ยังทรงอยู่ กล่าวคือ สำเร็จพระอรหันต์ เป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ครั้นจรมกจิตดับแล้ว เป็นออุปาทิเสสนิพพานธาตุ

นิพพานศัพท์ ๒ ความหมาย

ทรงแสดงพระมติว่า นิพพานศัพท์หมายเอาสอุปาทิเสส ควรแปลว่า หาของเสียบแพงมิได้ หมายเอาออุปาทิเสส ควรแปลว่า ดับ

พระพุทธพจน์แสดงปฏิบัติ (ข้อปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพาน) (คำแปล)

๑. ภิกษุยินดีในความไม่ประมาทแล้วหรือเห็นภัยในความประมาทโดยปกติ ย่อมไม่พอเพื่อล้อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเที่ยว

อัปปมาทาคค รัมมบพ

๒. ภิกษุมีความเคารพในพระศาสดา พระธรรม พระสงฆ์ ลึกซึ้ง ๓ ความไม่ประมาท และ ปฏิสันถาร ย่อมเป็นผู้ไม่พอเพื่อล้อมรอบ ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานเที่ยว

คารวสุตร สัตตังคฺคฺตฺต

๓. ฉานและปัญญาในผู้ใด ผู้นั้นปฏิบัติใกล้นิพพาน

ภิกขุวัคค ธรรมบท

๔. ธีระชนเหล่านั้น เข้าฌาน มีความเพียร ติดต่อ มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์
ย่อมถูกต้องนิพพานอันเกษมจากโยคะ ทากรรมอื่นยิ่งกว่าไม่มี

อัปมาทวัคค ธรรมบท

๕. ภิกษุ เธอจงวิตเรื่อนี้ คืออัตตภาพนี้ เรืออันเธอวิตแล้ว จักปล้นถึง เธอตัด
ราคะและโทสะแล้ว แต่นั้นจักถึงนิพพาน

ภิกขุวัคค ธรรมบท

๖. ภิกษุผู้เข้าไปตั้งกายคตาสติแล้ว สวรรในบ่อเกิดแห่งผัสสะ ๖ มีจิตตั้งมั่นติดต่อ
พึงรู้นิพพานแห่งตน

นันทวัคค อุทาน

สรุปธรรมที่เป็นปฏิปทาแห่งนิพพาน

จากพระพุทธพจน์ทั้ง ๖ ข้อ ที่ทรงยกมา ได้ธรรมที่เป็นปฏิปทาแห่งนิพพาน ดังนี้

๑. ความไม่ประมาท
๒. ความเคารพ
๓. สมาธิและปัญญา
๔. ความเพียร
๕. หมั่นบรรเทากิเลสและบาปกรรม (วิตเรื่อ)
๖. เจริญกายคตาสติ และสำรวมอินทรีย์

บาลีแสดงสอปาทีเสสนิพพาน

(เฉพาะคำแปล)

เพราะละตัณหาเสีย ท่านกล่าวว่า นิพพาน

อุทายมาถนวกปัญฺหา

ความดับด้วยสำรอกโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นตัณหาทั้งหลายด้วยประการทั้งปวง เป็น
นิพพาน

นันทวัคค อุทาน

ธาตุอันหนึ่งแล เป็นไปในธรรมอันแลเห็นแล้วในโลกนี้ เป็นนิพพานธาตุมีอุปาทิยัง
เหลือ เพราะสิ้นธรรมชาติผู้นำไปสู่ภาพ (ตันทา)

ทุกนิบาต อิติวุตตก

ไวพจน์แห่งวิราคะมี มทนิมมทโน เป็นต้น ดังกล่าวมาในเรื่องวิราคะ ก็หมายเอา สอ
ปาทีเสสนิพพาน เช่นกัน

พระพุทฺพจน์แสดงอนุปาทิเสสนิพพาน

(เฉพาะคำแปล)

เรากล่าวทวีปนั้นมิใช่อื่น หาห้วงมิได้ หาเครื่องยึดมิได้ เป็นที่สิ้นรอบแห่งชราและมัจจุ
วานิพพาน

กัปปมาณวัญญา

ส่วนธาตุเป็นไปในธรรมอันจะพึงถึงข้างหน้า ที่ภาพทั้งปวงดับด้วยประการทั้งปวง
เป็นนิพพานธาตุหาอุปาทิเหลือมิได้

ทุกนิบาต อิติวุตตก

ความเข้าไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้น ย่อมเป็นความสุข

นิทานวัตค สังยุตตุ

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะนั้นมีอยู่ ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีเลย อากาสาัญญาตนะ
วิญญาณัญญาตนะ อากิณฺณัญญาตนะ เหวสัณฺณาสัณฺญาตนะ ก็มีไซ้ โลกนี้ก็มีไซ้ โลกอื่นก็
มีไซ้ ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ทั้ง ๒ ก็มีไซ้

อนึ่ง ภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวเลยซึ่งอายตนะนั้นว่า เป็นการมา เป็นการไป เป็น
การยืน เป็นการจตุติ เป็นการเกิด อายตนะนั้นหาที่ตั้งอาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้
นั่นแลที่สุดแห่งทุกข์

ปาฏลคามิวัตค อุทาน

ในสูตรนี้ เรียกนิพพานว่า อายตนะ เพราะนิพพานเป็นธัมมอายตนะ (เป็นอารมณ์ของ
ภิกษุ)

กล่าวว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีในนิพพานนั้น ส่องความว่า นิพพานมิใช่รูปขันธ์

กล่าวว่า นิพพานไม่ใช่อาภาสญาณุจายตนะ เป็นต้น ส่องความว่า นิพพานมีใช้นาม
ชั้น

กล่าวว่า นิพพานมีใช้โลกนี้ มีใช้โลกอื่น มีใช้ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ ส่องความว่า
นิพพาน ไม่ใช่โลกอย่างใดอย่างหนึ่ง (จักรวาล)

กล่าวปฏิเสธรูปไปมา การดำรงอยู่ การจุติ การเกิด ส่องความว่า นิพพานไม่มี
สัมพันธ์ด้วยโลกอื่นด้วยการไปมาถึงกันธรรมดา และด้วยการเวียนเกิด

กล่าวว่า นิพพานไม่มีที่ตั้งอาศัย มีได้เป็นไป ทวารมณมีได้ ส่องความว่า
นิพพานมีใช้โลก และมีใช้สัตว์โลก

รวมความแล้วนิพพานไม่ใช่อะไรสักอย่าง ถามว่า แล้วนิพพานคืออะไร คำตอบคือ
อนัตตา ทุกขสส นิพพานเป็นที่สุดสิ้นแห่งทุกข์ เป็นปลายสายแห่งทุกข์ชั้น ทุกข์ชั้นสุดลงเพียงนี้

พระพุทธรูปแสดงนิพพาน ๒ บรรยาย (เฉพาะคำแปล)

ธรรมชาตินั้นสงบแล้ว ธรรมชาตินั้นประณีตแล้ว ธรรมชาติไรเล่าเป็นที่สงบแห่งสังขาร
ทั้งปวง เป็นที่สลัดคืนอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับ คือ
นิพพาน

นวกาทิงคตตร

อุปธิ ในคำว่า เป็นที่สลัดคืนอุปธิทั้งปวง หมายถึง กิเลส ก็ได้ หมายถึง เบญจ
ชั้นก็ได้ แต่ในที่นี้หมายถึงเบญจชั้น เป็นไฉนของสังขารในบพัตัน (คือมีความหมายเดียวกับ
สังขาร)

บพัตัน เป็นที่สงบแห่งสังขารทั้งปวง และบพัตัน เป็นที่สลัดคืนอุปธิทั้งปวง หมายถึง
อนุปาทิเสสนิพพาน ส่วน ๓ บพัตันมา คือ เป็นที่สิ้นแห่งตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด เป็นที่ดับ
หมายถึงอนุปาทิเสสนิพพาน

ปลูกจันท์ในนิพพาน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประทานข้อคิดไว้ว่า

วิสัยนักปราชญ์ มีปกติใช้สติปัญญาสอดส่องอรรถอันสุขุม หรือทั้งเคยได้ประสบ สามีสุขมาด้วยตนเอง เห็นลงว่า สามีสุขเป็นเครื่องเกี่ยวไว้ดูจเบ็ด เป็นเครื่องร้อยไว้ดูจสนตะพาย หรือบังเหียน ผู้ซึ่งในสามีสุขนั้น เป็นผู้อันจะพึงจูงไปได้ตามปรารถนา ไม่เป็นโสดแก่ตน ทั้งเป็นสุขไม่รู้จักอ้อม ได้แล้วยังไม่พอ ในที่สุดยอมแปรปรวนไป ท่านจึงทำความพอใจในสุขอันสุขุมกว่านั้น เช่นสุขเกิดแต่การรู้สึกว่าได้ทำกิจอันควรทำ

พระคาสดาทรงหมายเอาการรู้สึกอย่างนี้ จึงได้เปล่งพระสุรสิงหนาทว่า กิจอย่างใดอันพระคาสดาผู้เอ็นดู แสวงหาประโยชน์เพื่อสาวกทั้งหลายจะพึงทำ กิจอย่างนั้นอันเราทำได้แล้วแก่พวกเธอทุกอย่าง

หรือว่า ตนอยู่ด้วยความไม่มีภัย ไม่มีเวร กับผู้อื่น ดังแสดงว่า ภิกษุมีใจประกอบด้วยเมตตา กรุณา เป็นจิตวิบูล ถึงความเป็นใหญ่หาจำกัดมิได้ หาเวรมิได้ หาความเบียดเบียนมิได้ แฝไปอยู่

หรือว่า ไม่เป็นอยู่เปล่า ได้ยังประโยชน์ให้สำเร็จแก่เขาทั้งหลาย ดังแสดงว่า สัตบุรุษยอมเกิดมาเพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่มหาชน

หรือเกิดแต่การนี้การณอย่างอื่นอีก อันละม้ายกัน หรือเกิดแต่ความเลื่อมใสในธรรมดังแสดงว่า ผู้มีใจผ่องใส ได้ปีติอาศัยธรรมยอมอยู่เป็นสุข

หรือเกิดแต่การพิจารณาธรรมดังแสดงว่า ในกาลใด ๆ ย่อมพิจารณาความเกิดความดับ แห่งขั้นทั้งหลาย ในกาลนั้น ๆ ย่อมได้ปีติปราโมทย์ นั้นเป็นน้ำอมฤตของผู้รู้ทั้งหลาย

การใช้สติปัญญาสอดส่องอรรถอันสุขุมดังกล่าวมา ย่อมยังจันท์ให้เกิดในนิรามิสสุข ละเอียดเป็นชั้น ๆ ปลูกความนิยมในธรรมอันซึ่งตามกัน ตลอดถึงนิพพานเป็นที่สุด เหตุฉะนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงกล่าวยกย่องนิพพานว่า เป็นธรรมยอดยิ่ง

สรุปวิธีปลูกจันท์ในนิพพาน

ใช้สติปัญญาสอดส่องให้เห็นโทษของสามีสสุข แล้วทำความพอใจในสุขอันละเอียดกว่านั้นด้วยการปฏิบัติ ดังนี้

๑. ทำกิจที่ควรทำ
๒. อยู่ด้วยความไม่มีภัย ไม่มีเวรกับผู้อื่น

๓. ไม่เป็นผู้อยู่เปล่า ทำประโยชน์ให้เกิดแก่ส่วนรวม
๔. ทำใจให้เลื่อมใสในธรรม
๕. พิจารณาให้เห็นความจริงของชีวิต

หัวใจสมถกัมมัฏฐาน

กายคตาสติ

คัมภีร์นี้ แปลว่า สติไปในกาย กัมมัฏฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้กามฉันท์ กามฉันท์มีปกติให้รักสวยรักงาม กัมมัฏฐานนี้มีปกติให้เห็นน่าเกลียดเห็นโสโครก กุลบุตรผู้มาบรรพชา ย่อมได้รับสอนกัมมัฏฐานนี้ไว้ก่อนจากพระอุปัชฌาย์ เหมือนดังได้รับมอบคัมภีร์ตราไว้สำหรับต่อสู้กับข้าศึก คือกามฉันท์ อันจะทำ อันตรายแก่พรหมจรรย์ พวกภิกษุจึงเรียกกัมมัฏฐานนี้ว่ามูลกัมมัฏฐาน แปลว่า กัมมัฏฐานเดิม ในที่นี้จักแสดงโดยสังเขป

สาธุชนผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงกำหนดตจปัญจกะ คือ หมวดแห่งอาการ ๕ อย่าง มีหนึ่งเป็นที่สุด ให้จำได้ก่อน ทั้งโดยอนุโลมคือตามลำดับ ทั้งโดยปฏิโลม คือ ย้อนลำดับ อาการ ๕ อย่างนั้น คือ เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ นี่เป็นอนุโลม ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา นี่เป็นปฏิโลม ท่านสอนให้จำโดยอนุโลมและปฏิโลมดังนี้ เพื่อจะให้แม่นยำ และพึงรู้จักอาการทั้ง ๕ นั้นด้วย

๑. เกสา นั้น คือสิ่งที่เส้น เส้น ๆ งอกอยู่บนศีรษะ เบื้องหน้าเพียงหน้าผาก เบื้องท้ายเพียงปลายคอต่อ เบื้องขวาเพียงหมวกหูทั้ง ๒ ข้าง

๒. โลมา คือ สิ่งที่เส้น เส้น ๆ เหมือนกันอีกส่วนหนึ่ง อันมีใช้เกสา เส้นหยาบบ้าง ละเอียดบ้าง งอกอยู่ตามตัวทุกแห่ง เว้นฝ่ามือฝ่าเท้า

๓. นขา คือ สิ่งที่เส้นเกล็ด งอกอยู่ตามปลายนิ้วมือปลายนิ้วเท้าทุก ๆ แห่ง

๔. ทนฺตา สิ่งที่เส้น ๆ งอกอยู่ในเหงือกเบื้องล่างเบื้องบน สำหรับบดเคี้ยวอาหาร

๕. ตโจ ได้แก่ สิ่งที่หุ้มอยู่ทั่วสรรพางค์กาย

พึงกำหนดรู้อย่าง ๆ ดังนี้ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง

ครั้นรู้จักสิ่งทั้ง ๕ อย่างนี้แล้ว พึงพิจารณาหม่อมใจให้เห็นเป็นของน่าเกลียดโสโครก โดยปกติของมันทั้งในกายตนและในกายผู้อื่น ถ้ายังไม่เห็นโดยทันที พึงพิจารณาขยายออกไปโดย

สี โดยสัญฐาน คือรูปร่าง โดยกลิ่น โดยที่เกิด โดยที่อยู่ อันผม ขน เล็บ ฟัน หนัง นั้น มีสีก็ไม่งาม มีสัญฐานก็ไม่น่ารัก มีกลิ่นก็เหม็น มีที่เกิดที่อยู่ล้วนแต่เป็นที่โสโครก เพราะเป็นของ ปฏิกุล เขาจึงต้องตกแต่งทำนุบำรุง ไม่เช่นนั้น ก็จะปรากฏเป็นของปฏิกุลยิ่งนัก เป็นของน่า สะอิดสะเอียน ความเห็นน่าเกลียดนั้น มิใช่ไม่ปรากฏแก่สามัญชนเมื่อไร เป็นแต่เมื่อปรากฏแล้ว เขาน้อมใจนี้ไปเสียโดยทางอื่นปรารถนาแต่ของที่เขาดูตกแต่งไว้แล้ว นึกเห็นเป็นงาม ความนึกเห็น เช่นนั้น เป็นเหตุชักนำกามฉันท์ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น ยั่วชวนกามฉันท์ที่เกิดขึ้นแล้วให้แตกถ้า มิใช่อารมณ์ของกัมมัฏฐานนี้ ความน้อมใจแลเห็นเป็นข้างไม่งาม เป็นของสกปรก สุดแต่จะ ปรากฏได้อย่างไร นี่เป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐานนี้ ผู้เจริญกัมมัฏฐานนี้ ฟังนึกถึงอาการอันหนึ่งขึ้น ก่อนโดยปกติของมัน หรือโดยสัญฐาน กลิ่น ที่เกิด ที่อยู่ และโดยอย่างอื่น น้อมใจให้เห็นว่า น่าเกลียดแล้วเลื่อนนึกถึงอาการอื่น ๆ ต่อไป เมื่อความชำนาญมีขึ้น นึกเพียงชื่อไปตามลำดับและ ย้อนลำดับความเห็นปฏิกุลย่อมจะปรากฏ คุณจิตได้ง่ายเข้า ในขณะที่ใด ความปฏิกุลปรากฏ ในขณะที่นั้น จัดว่าได้ผลที่มุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้ เพราะเหตุนั้น ฟังรักษาอารมณ์นี้ไว้อย่าให้จิต ว่าง จะได้เป็นที่ตั้งแห่งสมาธิ แต่สมาธิในกัมมัฏฐานนี้เป็นแต่เพียงอุปจาร เพราะเหตุให้จิต ท่องเที่ยวอยู่ไม่แน่นอนลงแท้

กัมมัฏฐานนี้ เป็นประโยชน์แก่คนมีกามฉันท์ หรือเรียกราคจริตเป็นเจ้าเรือน มี อานิสงสีไม่ให้ข้องอยู่ในกายตนและกายผู้อื่น

เมตตา

คัมภีร์นี้ แปลว่า คุณสมบัติเป็นเหตุสนิทสนม กัมมัฏฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้พยาบาท พยาบาทมีปกติให้คิดล้างผลาญ กัมมัฏฐานนี้มีปกติให้ชอบพอ สาธุชนผู้เจริญกัมมัฏฐานนี้ ฟังนึก ถึงคนอื่นเทียบกับตนว่า เรารักสุขเกลียดทุกข์ ฉันทใด คนอื่นก็รักสุขเกลียดทุกข์ฉันทนั้น สิ่งที่ชอบ ใจของเรา ย่อมเป็นของที่พอใจของคนอื่น สิ่งไม่เป็นที่พอใจของเรา ย่อมไม่เป็นที่พอใจของคน อื่นด้วยเหมือนกัน เราจะหาผลที่พอใจ ในทางเสียผลเช่นนั้นของผู้อื่น ย่อมไม่เป็นธรรม. แต่ นั้นฟังปรารถนาความอยู่ด้วยไม่มีภัยไม่มีเวรกับผู้อื่น ถ้าคนที่ตนไม่ชอบมีอยู่ก็ฟังนึกน้อมใจเพื่อให้ หายเกลียดซึ่งโดยโยนิโสมนสิการ คือ ความทำในใจถูกทาง ฟังเลือกความดีอย่างใดอย่างหนึ่งของ เขาขึ้นนึก สุดแต่จะเลือกได้ เป็นความประพฤติทางกายก็ตาม ทางวาจาก็ตาม ทางใจก็ตาม เช่นคนมักพูดบาดหูคนอื่น แต่ไม่ใช่คนดุร้ายถึงลงมือด้วยกายก็มี คนมักโกรธแต่ไม่ทำจริงก็มี คน ดุร้าย แต่อีกฝ่ายหนึ่งมีน้ำใจเผื่อแผ่ อนุเคราะห์แก่ผู้อื่นก็มี เช่นนี้เป็นตัวอย่าง ฟังนึกถึงความดี ที่มีอยู่ในเขา บางทีจะระงับความเกลียดซึ่งให้เบาลงหรือให้หายไป ถ้าไม่มีความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง

ของเขา ที่จะพึงเอาขึ้นนี้ ก็พึงยังกรุณาคือสงสารให้เกิด คนยากจนทรัพย์ ขาดกำลังเป็นเครื่องทำนุบำรุงชีวิตและร่างกายให้เป็นสุข และไม่ได้ช่องที่จะอนุเคราะห์คนอื่นด้วยกำลังทรัพย์ ควรได้รับกรุณาของคนมีทรัพย์ฉันใด คนไร้คุณสมบัติขาดกำลังเป็นเครื่องบำรุงใจให้เป็นสุข ไม่ได้ช่องที่จะชักจูงคนอื่นในความดี ซ้ำกลับเบียดเบียนเพื่อนมนุษย์ที่ได้รับทุกข์ภัยต่าง ๆ ควรได้รับความกรุณาของผู้ประพฤตินิยมมีสติสัมปชัญญะฉันนั้น อันจะเกลียดชังคนเช่นนั้น เท่ากับคนดีทะเลาะกับคนเมา เมื่อนึกอย่างนี้บางทีก็จะยังกรุณาให้เกิดขึ้นได้ ถ้าน้อมใจไม่หลง ก็พึงนึกถึงความที่สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน ผู้ใดทำดีหรือชั่ว ผู้นั้นจงปรากฏด้วยกรรมของตนเอง พึงวางจิตลงเป็นอุเบกขา แม้อย่างนั้นก็ไม่สำเร็จ อย่างนี้ปรารถนาถึงผู้นั้นเสียเลย ถ้าเขาเกลียดชังตนต่างหาก ก็พึงหาช่องแสดงกายวาจาใจ หรืออนุเคราะห์เพื่อผู้ไม่ตรี เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็จะได้อยู่โดยไม่มีภัยไม่มีเวรกับผู้อื่น แต่ทั้งนี้ พึงน้อมจิตให้คิดชอบกับคนซึ่งเคยอยู่แต่เดิมด้วยถ้อยที่ถ้อยอาศัยทำสาธารณธรรมแก่กัน พึงทำคนผู้ชอบกันต่าง ๆ ให้สนิทสนม พึงทำคนผู้ชอบกันสนิทสนมแล้วให้มันเข้า ความปรารถนาแห่งจิต เพื่อชอบพอสสนิทสนมกับคนอื่นดังนี้ ชื่อว่าเมตตา โดยความก็คือปรารถนาสุขแก่เขา ความนึกแผ่เมตตาอันนี้ จัดว่าเป็นกัมมัญฐานอันหนึ่ง

สาธุชนผู้เจริญเมตตา พึงแผ่โดยเจาะจงก่อนตั้งต้นแต่คนที่รักใคร่สนิท เช่นมารดา บิดา สามี ภรรยา บุตร บุตรี และท่านผู้มีอุปการะ อุปัชฌายะ อาจารย์ เจ้านายเป็นต้นไป ตลอดถึงญาติมิตร คนรู้จักคุ้นเคย และคนอื่น ๆ ที่ควรจะได้รับความปลอดภัยอันดีต่อ เมื่อทำใจให้ชำนาญในการแผ่โดยเจาะจงนั้นแล้ว พึงแผ่โดยไม่เจาะจง เช่นไม่นิยมเฉพาะบุคคลชื่ออันชื่อนี้ ที่ตนรู้จัก พึงปลูกความรักใคร่ในคนร่วมบ้านร่วมวัดร่วมเมืองร่วมประเทศร่วมชาติเป็นลำดับไป ตลอดถึงเพื่อนมนุษย์ทั่วไป ลงมาจนถึงสัตว์ดิรัจฉานเป็นที่สุด ตามแต่จะทำได้เพียงไร แผ่เมตตาโดยเจาะจงเป็นไปโดยแรงกล้า เป็นเหตุให้ช่วยเหลือกันแข็งแรง แต่เป็นไปในทางที่แคบ ทั้งเขตแห่งความไม่มีภัยไม่มีเวร ทั้งเขตแห่งความสำเร็จประโยชน์แก่ผู้อื่น แผ่เมตตาโดยไม่เจาะจงเป็นไปโดยเปล่าแต่เป็นไปในทางที่กว้าง เช่นคนร่วมบ้านร่วมวัดตลอดถึงร่วมชาติ รักใคร่ปรองดองช่วยเหลือกัน แม้ไม่แข็งแรงเหมือนทำให้แก่ครอบครัวย่อมมีผลกว้างกว่า หากคนหมู่นั้นให้ได้สุขทั่วถึงกัน เหตุนี้ ในพระพุทธศาสนาจึงนิยมแผ่เมตตา โดยไม่เจาะจงว่าเป็นเมตตาอย่างสูงอย่างกว้าง ในการเจริญกัมมัญฐาน ท่านผูกบทไว้ให้หนักว่าดังนี้ **“สพฺเพ สตุตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีมา สฺวี อุตฺตานิ ปริหรนฺตุ”** แปลว่า ขอสัตว์ทั้งหลายทั้งปวงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความลำบาก ไม่มีทุกข์ มีสุขรักษาตนเถิด ในขั้นต้น น้อมใจให้ปรารถนาความสุขแก่ผู้อื่นมาได้แล้ว นึกถึงบทสำหรับบริกรรมนี้ จะคุมจิตให้มีเมตตาขึ้นได้ในขณะนี้ ในขณะที่ เมตตาเป็นไปอยู่ ในขณะ

นั้น จัดว่าได้ผลที่มุ่งหมายแห่งกัมมัญฐานนี้ จิตสัมปยุตด้วยเมตตาตั้งมั่นแน่วแน่ไป จัดเป็น
อุچارสมาธิ สามารถทำให้เกิดอัปนาสมาธิได้

กัมมัญฐานนี้เป็นประโยชน์แก่คนมีพยาบาลเป็นเจ้าเรือน หรือเรียกว่าโอสจรถิตตลอดคน
เหล่าอื่นทั่วไป มีอานิสงส์ให้อยู่ด้วยความไม่มีภัยไม่มีเวร รักใคร่ปรองดองช่วยเหลือกัน. เหตุ
นั้น จึงควรเจริญตามกาล ถึงคราวควรแผ่เมตตาโดยเจาะจง ก็พึงเจริญโดยเจาะจง ถึงคราวแผ่
โดยไม่เจาะจง ก็พึงเจริญโดยไม่เจาะจง

พุทธานุสสติ

คัมภีร์นี้ แปลว่า ระลึกถึงพระพุทธเจ้า อธิบายว่า ระลึกถึงปรารถนาความดีของพระองค์
ไม่ได้ระลึกถึงโดยอาการยกโทษหรือข้อนขาด กัมมัญฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้ถิ่นมิทธนิวรรณ์ ถิ่น
มิทธะมีปกติให้ท้อแท้และง่วงงุน กัมมัญฐานนี้ มีปกติให้อุตสาหะปรารถนาพระคุณของพระพุทธเจ้า
และให้จิตนึกแล่นอยู่ สาธุชนผู้จะเจริญกัมมัญฐานนี้ ควรอ่านหนังสือแสดงพระพุทธจรยา เป็น
ต้นว่า เรื่อง ปฐมสมโพธิ และใคร่ครวญถึงพระพุทธจรยาซึ่งทรงบำเพ็ญเป็นอย่างไร ไป อัน
ส่อพระคุณสมบัติในพระองค์ และทรงพระมหากรุณาอุปการะแก่ประชาชน ก็จะยังเห็นพระคุณ
ทั้ง ๒ ส่วนนี้โดยวิสัย ในที่นี้จะแสดงเฉพาะพระคุณบทที่ท่านผู้ไว้สำหรับนึกสำหรับสาธยาย
เรียกว่า อนุสสรณนัย คือ **"อิติปิ โส ภควา อรหัง สมุมาสมุพฺพุโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน
สุคโต โลกวิทุ อหุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตุถา เทวมนุสฺसानํ พุทฺโธ ภควาติ"**

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงรู้แจ้งโลก คือ ปฐพี พร้อมด้วยสัตว์ผู้อาศัย และสังขาร
อันปรุงแต่งแผ่นดินและสัตว์เหล่านั้น ว่ามีความเปลี่ยนแปลงเป็นธรรมดา จึงเจริญในกาลบางครั้ง
เสื่อมในกาลบางครั้ง สุดแต่เหตุปัจจัย อนึ่ง ในโลกนี้ ย่อมมีสิ่งต่าง ๆ อันจะล่อจิตให้รักให้ซึ้ง
ให้หลงให้กลัว คนไม่รู้เท่า ย่อมจะวิ่งไปตามด้วยความทะเยอทะยานบ้าง ด้วยความตกใจกลัวบ้าง
แล้วและเฉไปประพฤติกจากทางอันชอบอันถูก นี่เป็นเหตุแห่งความเสื่อมของโลกได้อย่างหนึ่ง ความ
มีกำลังสามารถต้านทานแต่มาร ๒ ประเภทนั้น เป็นปัจจัยแห่งความเจริญของโลกได้อย่างหนึ่ง
พระองค์ทรงรู้แจ้งโลกโดยนัยนี้เป็นอาทิ บัณฑิตจึงได้ถวายพระนามตามพระคุณว่า **"โลกวิทุ"**
แปลว่าท่านผู้รู้แจ้งโลก เมื่อพระองค์ทรงรู้แจ้งโลกอย่างนั้นแล้ว จึงไม่รักไม่หลงไม่มัวเมาในอารมณ์
อันยวนจิต ไม่สะดุ้งหวาดหวั่น เพราะอารมณ์อันคุกคามให้ตกใจกลัว ทรงมั่นอยู่ในปฏิบัติอัน
ชอบ ยิ่งความเป็นไปของพระองค์ให้ลุล่วงมาโดยสวัสดิ์ ตลอดพระชนมายุกาล บัณฑิตจึงได้ขนาน
พระนามถวายว่า **"สุคโต"** แปลว่าท่านผู้ไปดีแล้ว หรือท่านผู้ดำเนินดีแล้ว.

ปฏิบัติของท่านผู้ดำเนินดีแล้ว เรียกว่า จรณะ เพราะเป็นเครื่องก้าวไปหาวิชา คือ ความรู้พิเศษ พระองค์ทรงมั่นในปฏิปทานั้นอยู่ จึงได้บรรลุวิชาความรู้อย่างสูง อันทำจิตให้พ้นจากหมู่มาร คือ กิเลสอันคอยนำสัตว์โลกลงในที่ต่ำ จึงได้พระนามโดยพระคุณธรรมว่า **“วิชาจรณสมบุโน”** แปลว่าท่านผู้ถึงพร้อมด้วยวิชาคือความรู้ และจรณะคือปฏิบัติ วิชาอันเป็นความรู้อันชอบ เป็นประโยชน์แก่พระองค์แก่ผู้อื่นทั้ง ๒ ฝ่าย พระองค์เสาะหาได้เอง ไม่ได้มาแต่สำนักผู้อื่น พระปัญญาอย่างสูงนี้ยังพระองค์ให้ได้รับพระนามว่า **“สมมาสมพุโธ”** แปลว่าท่านผู้รู้ชอบเอง พระปัญญานั้นย่อมยังผลอย่างสูงสุดให้สำเร็จแก่พระองค์ คือ ทรงบริสุทธิด้วยประการทั้งปวง ควรแก่ความนับถือของประชาชนทุกหมู่เหล่า บัณฑิตจึงถือเอาพระคุณนี้เป็นที่ตั้งถวายพระนามว่า **“อรหิ”** แปลว่าท่านผู้ไกลกิเลสบ้าง ท่านผู้ควรได้รับความนับถือบ้าง คุณบพว่า **“อรหิ”** นี้เป็นนามเรียกได้ทั้งพระคาสดาทั้งพระสาวก แต่มีบทอื่นต่อท้ายให้แปลกกัน พระนามพระคาสดาว่า **“อรหิ สมมาสมพุโธ”** แปลไว้แล้วข้างต้น นามสาวกว่า **“อรหิ ชีณาสโว”** แปลว่า พระอรหันต์สิ้นอาสวะ พระคุณเหล่านี้จัดเป็นอัตตสมบัติ คือ ความดีส่วนพระองค์

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพระคุณที่เป็นอัตตสมบัติเช่นนั้นแล้ว จัดว่ามีภักยะ คือ สมบัติอันชักจูงคนอื่นเข้ามาคบหา ผู้ใดเข้ามาคบพระองค์ย่อมทรงสั่งสอนผู้นั้น แจกอรรถแจกธรรมให้เข้าใจชัด บัณฑิตทหมายเอาพระคุณสมบัตินี้ ชนานพระนามไว้ว่า **“ภควา”** แปลว่า ท่านผู้มีภักยะหรือว่าท่านผู้มีภาค พระองค์ทรงแจกธรรมสั่งสอนประชาชน ให้ได้บรรลุผลอันดีงามทั้งส่วนโลกียะทั้งส่วนโลกุตระ ยังคนผู้ไม่เคยเข้าใจให้เข้าใจ ยังคนผู้เคยเข้าใจมาบ้างแล้ว ให้เข้าใจกว้างขวาง นำความหลงอันเป็นเหตุตื่นเต้นและหวาดหวั่นเสีย จึงได้พระนามว่า **“พุโธ”** แปลว่า ท่านผู้ปลุกให้ตื่น หรือว่าท่านผู้ปลุกใจ พระองค์ทรงสั่งสอนอย่างนี้ แก่พุทธเวไนยทุกชั้น ตามสมควรแก่ภูมิของเขา ยกขึ้นในปฏิปทาที่สูงกว่าโดยลำดับ จึงได้รับพระนามว่า **“สตถา เทวมนุสฺสานิ”** แปลว่า ท่านผู้เป็นครูสอนของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย คือ ของคนทั้งเจ้าทั้งสามัญ พระองค์ทรงสั่งสอนคนเป็นอันมากเช่นนั้น ย่อมทรงรู้จักจันท์ธยาคัย เข้าพระเหตุทัยในอุบาย ชักจูงน้อมตัดเข้าหาทางดีทางงาม ไม่ต้องใช้บังคับขู่เข็ญ เป็นแต่เพียงใช้พระวาจาก็สำเร็จ ถ้าจะเทียบด้วยนายสารถีผู้ฝึกม้า ก็จัดว่าเป็นเอกผู้ไม่มีคนสู้ บัณฑิตจึงได้ถวายพระนามว่า **“อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ”** แปลว่า ท่านผู้เป็นสารถีฝึกบุรุษควรถรมานได้ไม่มีผู้อื่นยิ่งกว่า พระคุณนี้จัดเป็นปรหิตปฏิบัติคือ ประพฤติเพื่อประโยชน์ผู้อื่น พระคุณทั้งสองส่วนนี้ มีในพระผู้มีพระภาคเจ้า ให้สำเร็จพระนาม ๔ ประการ เรียกว่า นวทรคุณ แปลว่า คุณของพระอรหันต์ ๔ ประการ แต่เรียกกลับกันมาเป็นนพทรคุณ บัณฑิตผูกเป็นบทตั้งไว้สำหรับระลึกตาม ในเวลาเจริญ

พุทธานุสสติ ท่านเรียงบทที่เป็นผลไว้ข้างหน้า เรียงบทที่เป็นเหตุไว้ข้างหลัง เพื่อให้เข้าใจง่าย ในที่นี้ จึงได้อธิบายความแห่งบทอันเป็นเหตุถอยหลังเข้ามา

สาธุชนผู้เจริญพุทธานุสสติ ได้อ่านหนังสือแสดงพระพุทธรายามากแล้ว พบแต่ บทแสดงความไว้อัน ๗ ก็คงฟังเข้าใจได้โดยกว้างขวาง ฝ่ายชนผู้ไม่ได้อ่านหนังสือเช่นนั้นมาก คงจะเห็นความแต่เฉพาะบทเช่นเดียวกับที่ได้เห็นด้วยตาเอง หรือเห็นแต่รูปถ่าย ความกว้างแคบ ย่อมผิดกัน เมื่อจะเจริญฟังยังศรัทธาเลื่อมใสและเคารพให้เกิดในพระพุทธรเจ้าแล้ว ฟังบริกรรมนึก บทพระคุณนามเหล่านี้แต่เพียงลำพังหรือพร้อมทั้งอธิบาย เลื่อนไปโดยลำดับ หรือเลื่อมใสมากใน พระคุณบทใดจะจับเฉพาะพระคุณบทนั้นขึ้นนึกก็ได้ เช่น เคยบริกรรมกันมาว่า “อรหํ ๗” หรือ “พุทฺโธ ๗” ดังนี้ แต่พึงรู้จักว่ากัมมัญฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้มีโทษ คือ ความง่วงงุน ต้องการนึก ยาว ๆ ในสมัยใดมีพระครองจำ ควรนึกไปโดยลำดับแม้พร้อมด้วยอธิบาย ในสมัยใดจิตปลอด โปร่ง จะนึกแต่บทที่ขึ้นใจก็ได้ หรือในเวลาไข่หนึ่ก ความนึกสั้น จำต้องนึกเฉพาะบทแท้ ในสมัย ใด พระคุณของพระพุทธรเจ้าปรากฏแก่จิต เกิดอุตสาหะจะประพัตติตาม และห้ามมีโทษเสียได้ ในสมัยนั้น เป็นอันสำเร็จผลมุ่งหมายแห่งกัมมัญฐานนี้ เพราะต้องใช้ความนึกเป็นเบื้องหน้า กัมมัญฐานนี้เจริญได้ดี ก็เป็นเพียงอุปจารสมาธิ

กัมมัญฐานนี้เป็นสบายแก่ชนมีถิ่นมีพระเป็นเจ้าเรือน และแก่คนเป็นสัทธิจติ มี อานิสงส์ให้ตั้งใจไม่ย่อท้อต่อเหตุขัดข้อง เพื่อประพัตติความดีความงาม

กสิณ

ศัพท์นี้ แปลว่า วัตถุอันจูงใจ คือ จูงใจให้เข้าไปผูกอยู่ เป็นชื่อของกัมมัญฐาน แปลว่ามีวัตถุที่ชื่อว่ากสิณเป็นอารมณ์ กัมมัญฐานนี้เป็นคู่ปรับแก้อุทัจจกุกุจจนีวรณ์ อุทัจจจะมี ปกติให้คิดพล่าน กุกุกุจะมีปกติให้จับจด ส่วนกัมมัญฐานนี้ มีปกติคุมใจให้มั่น วัตถุที่เป็นกสิณ นั้น ต้องเป็นของไม่บาดตา เป็นของทำให้ใจของผู้แลแซมขึ้น ท่านจัดไว้ ๑๐ ประการ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ที่เป็นอยู่โดยปกติ หรือบางอย่างจัดขึ้นไว้สำหรับ เรียกว่ากสิณ นับเป็น ๔, สีขาว เหลือง แดง ขาบ ที่จัดขึ้นไว้สำหรับเรียก วรณกสิณ นับเป็น ๔, แสงอากาศ แสงไฟ ที่เข้าตามช่อง เรียก อากาศกสิณ และอาโลกกสิณ โดยลำดับ ในที่นี้ จะแสดงโอทาทกสิณ คือ สีขาวพอเป็นตัวอย่าง

สาธุชนผู้เจริญกสิณชนิดนี้ ฟังขดไม่ให้เป็นวงกลม กว้างโดยศูนย์กลางสัก ๑๖ นิ้ว หรือรวานั้น พอตาบจับได้ถนัด อย่าให้เล็กเกินไปจนหยันตาจับเอาอื่นด้วย หรือใหญ่เกินไปจนหยันตาจับไม่ทั่ววง เอาผ้าขาวอันบริสุทธิ์หุ้ม หรือเอาดอกไม้ขาวจัดในภาชนะอันกว้างโดยศูนย์กลางได้ราวเท่านั้นก็ใช้ได้ แล้วเอาวางห่างจากที่นั่งสัก ๒ ศอกคืบ หรือรวานั้น พอเพ่งดูถนัด อย่าให้ชิดเกินไป หรือห่างเกินไป จนหยันตาจับไม่ถนัด แล้วฟังนั่งเพ่งดู โดยอาการตามถนัด ตากำหนดจำกสิณนั้น ใจนึกถึงคำว่า “โอหัตต ๑” แปลว่า “ขาว ๑” คุมหยันตาอันแลเห็น กับใจอันนึกให้อยู่ที่กสิณพร้อมกัน กิริยาที่ทำเรียกว่า บริกรรม ดวงกสิณเรียกว่าบริกรรมนิมิต กิริยาที่นึกว่า “โอหัตต ๑” เรียกว่า บริกรรมภาวนา บริกรรมนี้เป็นขั้นที่ ๑ ครั้นทำในขั้นนี้ชำนาญแล้ว ฟังตั้งใจจำกสิณนั้นให้ติดตา ลองหลับตาดูในระหว่าง ๑ ถ้ายังไม่ติดตาต้องลืมดูใหม่ ในสมัยใดจำได้ติดตา หลับตาลง ดวงกสิณปรากฏในใจ เหมือนแลเห็น ในสมัยนั้น นิมิตที่ปรากฏในใจนั้น เรียก อุกคหนิมิต แปลว่านิมิตที่จิตจำได้ หรือเรียกว่า นิมิตติดตา กิริยาที่นึกนั้นเรียก บริกรรมสมาธิ แปลว่าสมาธิในบริกรรม นิมิตอันติดตา ที่กล่าวว่าปรากฏในใจนั้น เช่น กับคนขลาดได้พบสิ่งที่น่ากลัวอันให้ตกใจ หรือคนที่ผูกพันอยู่ในสิ่งหนึ่งหลับตาลง ย่อมแล

เห็นสิ่งนั้นติดตา แต่ท่านไม่จัดว่าเป็นอารมณ์ของกัมมัฏฐาน เพราะเป็นเหตุตกใจหรือเป็นเหตุติดข้อง บริกรรมสมาธินี้เป็นขั้นที่ ๒ ครั้นทำในขั้นนี้ชำนาญแล้ว ฟังลองหลับตานึกถึงนิมิตนั้นขยายให้ใหญ่บ้างเล็กน้อย แต่อย่าให้เสียส่วนตามลักษณะ ตัวอย่างเช่น รูปถ่ายมีขนาดต่างกัน แต่ส่วนแห่งอวัยวะนั้น ๑ ของรูปทั้งปวงทุกชนิดคงสมกันกับกาย เหมือนคนผู้เป็นเจ้าของรูปนั้น ในสมัยใด จิตจำนิมิตนั้นได้จนขยายออกหรือย่อเข้าได้ในสมัยนั้น นิมิตนั้นเรียกว่า ปฏิภาคนิมิต แปลว่านิมิตเทียบเคียง ภาวนานั้นเรียกว่า อุปจารภาวนา แปลว่าภาวนาใกล้อุปนาสมาธิ อุปจารสมาธินี้เป็นขั้นที่ ๓ ผู้ทำได้แม่นยำจนถึงขั้นนี้แล้ว บำเพ็ญภาวนาต่อไปจนเข้าองค์กำหนดขั้นต้น จัดได้ว่าบรรลุปฐมฌาน เป็นสมาธิขั้นสูง เรียกอุปนาสมาธิ แปลว่าสมาธิแน่นแพ้น อุปนาสมาธินี้เป็นขั้นที่ ๔ นี้อธิบายตามมติของพระคันถรจนาคารย ฝายข้าพเจ้าเองปรารถนาจะเข้าใจว่าขั้นที่ ๒ เป็นอุปจารภาวนา หรืออุปจารสมาธิ ขั้นที่ ๓ เป็นอุปนาภาวนา หรือเป็นอุปนาสมาธิ เพราะละหวัรณ ๕ ได้ในขั้นที่ ๓ แล้วก็เป็นผู้ปฏิบัติอยู่เอง เพราะในปฐมฌาน ก็ยังมีวิตกวิจารณ์อยู่เหมือนกัน

กัมมัฏฐานนี้ท่านพรรณนา ว่า บรรลุได้ถึงขั้นอุปนา เพราะคุมจิตให้แน่วแน่นอยู่ที่เดียว ผู้ศึกษาในกัมมัฏฐาน ไม่ควรมุ่งเฉพาะคุณที่สูงอย่างเดียว ควรมุ่งเฉพาะคุณที่เป็นวิสัยของตน ฟังเจริญกัมมัฏฐานอันเป็นสบายแก่ตน เช่นคนสามัญปรารถนาฐานันดรเป็นมหาอำมาตย์จะได้สมหวังทั้งนั้นเที่ยวหรือ ถ้าไม่ได้ พยายามนั้นก็ไม่มีผล ควรพยายามในทางอื่นยังจะดีกว่า

เพราะเหตุนี้ คนมุ่งจะเป็นมหาอำมาตย์ ต้องรู้จักกำลังของตน ทั้งแลเห็นช่องทางก่อน
อุปมานี้ฉันใด ผู้เจริญกัมมัฏฐานก็พึงประพฤติฉันนั้น ไม่ควรจะเลยคุณเบื้องต้น ซึ่งตนควรจะ
ถือเอาได้ก่อน

แม้แต่เพียงในชั้นปริกรรม ในสมย์ใด คุณจิตไว้ที่กสิณแห่งเดียวได้ ไม่คิดพลาใน
ในทางอื่น ได้ให้ความเข้มข้นไม่ยึดติดเมื่อหน่ายในสมย์นั้น จัดว่าเป็นอันสำเร็จผลมุ่งหมายแห่ง
กัมมัฏฐานนี้

กัมมัฏฐานนี้ เป็นที่สบายแก่คนมีอุทรจุกจุกจะหรือเป็นวิตกจริตเป็นเจ้าเรือน มี
อาณิสสให้พินิจจดทน ในการงานที่ปรารภ

จตุธาตวัตถานะ

คัมภีร์นี้ แปลว่า กำหนดธาตุ ๔ กัมมัฏฐานนี้ เป็นคู่ปรับแก้วิกิจจนา วิกิจจนามี
ปกติให้หลังเลไม่แน่ใจได้ ส่วนกัมมัฏฐานนี้มีปกติให้กำหนดรู้โดยสภาวะ คนผู้ไม่กำหนดรู้โดย
สภาวะ ไม่รู้จักสิ่งนั้น ๆ โดยความเป็นจริงอย่างไร จึงมีสงสัย เมื่อเข้าใจตามจริงแล้ว ก็สิ้นสงสัย
ไปได้อย่างหนึ่ง ๆ พระอาจารย์เจ้าแสดงกัมมัฏฐานนี้ไว้ ก็เพื่อจะให้เข้าใจความเป็นจริงของร่างกาย
เป็นอุบายกำหนดรู้สภาวะธรรมอย่างหนึ่ง เป็นเหตุออกไปกำหนดสภาวะธรรมอย่างอื่นได้อีก

สาธุชนผู้จะเจริญกัมมัฏฐานนี้ พึงกำหนดรู้จักธาตุและสังขารก่อน สภาวะที่มีอยู่โดย
ธรรมดาอันจะแยกออกไปอีกไม่ได้ เรียกว่าธาตุ ธาตุเหล่านั้น คุมกันเข้าเองโดยธรรมดา หรือ
มนุษย์ปรุงขึ้นเรียกว่าสังขาร แสดงอุทภาพรณ์พอเป็นตัวอย่าง เช่นกระดุก เนื้อ เลือด ความอุ่น
และลมอากาศ ถ้าไม่ประสงค์จะกล่าวให้ละเอียดต่อไป เป็นธาตุละอย่าง ๆ ร่างกายคือประชุมธาตุ
เหล่านี้ เป็นสังขาร ฝ่ายและสี่เป็นสัมภาระอันหนึ่ง ๆ ดุจเดียวกับธาตุ ผ้าที่คนเอาผ้ามาปั่นให้
เป็นด้ายย้อมด้วยสีแล้วทอขึ้นนั้น เป็นสังขาร ธาตุหรือสัมภาระที่แสดงมาเป็นอุทภาพรณ์นั้น ยัง
เรียกรวดกระจัดกระจายกำหนดรู้ยาก นักปราชญ์จึงได้ยื่นให้สิ้นเข้าใจเพื่อกำหนดรู้อย่าง ครั้นโบราณ
ท่านจัดธาตุที่เป็นส่วนรูป ๔ กระดุกก็ดี เนื้อก็ดี ฝ่ายก็ดี สีก็ดี ดังกล่าวไว้ในอุทภาพรณ์ข้างต้น
นั้น ท่านรวมเรียกเป็นธาตุอันเดียวว่าปฐวีหรือดิน ด้วยเหตุว่าธาตุเหล่านั้น แม้จะปรากฏว่า
ต่างกันโดยชนิด ก็ยังจัดว่าเป็นอันเดียวกันเข้าได้โดยลักษณะ คือ ความเป็นของแข็ง ส่วนเลือด
เหงื่อ มัน ท่านจัดเป็นธาตุอันเดียวกันกับน้ำ เรียกว่าไป เพราะเป็นของเหลวเหมือนกัน ไอน้ำ
แห่งร่างกาย ความร้อนที่เกิดแต่ของเสียดสีกัน เกิดแต่ไฟฟ้า เกิดแต่แสงแดดแห่งดวงอาทิตย์
ท่านจัดเป็นธาตุอันเดียวกันกับไฟ เรียกว่าเตโช เพราะมีความร้อนเป็นลักษณะเหมือนกัน ลมอัน

พัดมาแต่ทิศนั้น ๆ ตามฤดู พายุใหญ่อันตั้งขึ้นเป็นครั้งเป็นคราว และลมอันเดินอยู่ในร่างกายของ สัตว์ ท่านจัดรวมเข้าเป็นธาตุอันเดียวกัน เรียกว่าวาโย เพราะมีความพัดเป็นลักษณะเหมือนกัน

ครั้งโบราณนักปราชญ์จัดธาตุอันเป็นส่วนรูปเป็น ๔ อย่างนี้ ดังมาในกายานุปัสสนา สติปัฏฐาน หมวดธาตุใหม่หาสติปัฏฐานสูตร ต่อนั้นมา รู้จักธาตุขึ้นอีกอย่างหนึ่งซึ่งเรียกว่าอากาศ ธาตุนี้กำหนดรู้ได้ยาก เพราะเป็นของสุخุม ไม่เห็นได้ด้วยจักขุ อาจจะได้รู้ได้ด้วยสัมผัส แต่ก็ยังรู้ ได้ยากเหมือนกัน ในที่ว่างเป็นช่อง ไม่ว่าเล็กไม่ว่าใหญ่ อากาศย่อมเดินเข้าข้างอยู่เต็มทั้งนั้น แต่ เพราะเป็นธาตุเบาและขยายตัว คนเดินไม่รู้สึกระยะ เข้าเป็นอุปการะแก่ชีวิตของสัตว์ด้วย ทั้ง มนุษย์ทั้งสัตว์ดิรัจฉานหายใจสูดอากาศเข้าไปปรงโลหิตสำเร็จเป็นไออุ่น ถ้าใครจะรู้จักธาตุนี้ พึง เอาการบอกร่องน้ำ ลองกรองน้ำดูในท้องไว้ น้ำที่ส่งดลในคราวแรกเอานิ้วมืออุดท่อข้างบน กระทบกเสียว จุ่มปากกระทบกลงไปในน้ำ คงจะรู้สึกว่ามีน้ำเข้าไปหน่อยหนึ่ง แล้วมีอะไรปะทะอยู่ นั้นคือ อากาศนี้เองอันเข้าข้างอยู่ในกระทบก น้ำเข้าไปได้หน่อยหนึ่งนั้นเพราะอากาศต้องปะทะน้ำ อัดตัวเข้า น้ำเข้าไปอีกไม่ได้นั้น เพราะอากาศอัดตัวเต็มที่แล้วปะทะอยู่ คราวนี้เปิดนิ้วมือจากท่อ ข้างบนแต่วางไว้ตรงปากท่อ จุ่มกระทบกลงไปอีก คงจะรู้สึกว่ามีน้ำเข้าไปได้อีก ในขณะที่เดียวกันนิ้วมือ ได้รับความสัมผัสเย็นฉิว ๆ ขึ้นมาจากท่อ ธาตุที่ขึ้นมาถูกนิ้วมือนั้นคืออากาศ อีกอย่างหนึ่ง ขณะที่ไปใน ยานที่แล่นโดยเร็วได้สัมผัสลมเป็นอันมาก แต่ข้างทาง ต้นไม้หนึ่งอยู่ไม่ไหว ลมที่กระทบวู ๆ นั้น อากาศนี้เอง ยานเดินโดยเร็วปะทะอากาศโดยแรงจนรู้สึกสัมผัส หากจะเดินด้วยเท้าก็ไม่รู้สึก ท่านพบอากาศธาตุเข้าแล้วจึงได้เติมขึ้นอีกอย่างเป็นธาตุ ๕ ดังแสดงไว้ในจุลลลาหุโลวาหสูตร แต่นักปราชญ์ในชั้นหลังกล่าวว่า วาโยกับอากาศเป็นธาตุเดียวกัน วาโยก็คืออากาศที่เดินกำลังแรง นั้นเอง ข้อนี้เป็นความจริงอุดหนุนการจัดธาตุ ๔ ของเดิม ให้มันเข้า ในที่นี้จักกล่าวเป็นธาตุ ๔ พอสมแก่ชื่อของกัมมัญฐานบทนี้

ธาตุ ๔ คือ ปรฐวี อาโป เตโช วาโย นี้ มีทั้งภายนอกภายใน ธาตุภายนอก เช่น ภูเขา แม่น้ำ กองไฟ ลมพัด โดยลำดับกัน ธาตุเป็นภายในนั้น คือ ที่ค้อมเข้าเป็นร่างกาย ของสัตว์ ส่วนที่แข็งที่แข็งมี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เป็นต้น เป็นปรฐวี ธาตุ ส่วนที่เหลวไม่แข็งเหมือนปรฐวี เอบอบอยู่ในปรฐวี รักษาปรฐวีให้สดอยู่ เช่น โลหิต มันทัน มันทเปลว และเหงื่อ เป็นต้น เป็นอาโปธาตุ ส่วนที่ร้อนอบอุ้นรักษาปรฐวีไม่ให้เน่า คือไออุ่นเกิดแต่ หายใจสูดอากาศเข้าไปปรงโลหิตที่เป็นไปโดยปกติ หรือที่แรงจัดขึ้นในเวลาเป็นไข้ ความร้อนที่ เกิดขึ้นเพราะร่างกายบดผน และแรงในอาโปธาตุสำหรับละลายอาหาร เป็นเตโชธาตุ ส่วนที่พัดไป มาเป็นเครื่องค้ำจุนปรฐวี มีลมพัดขึ้นพัดลง และอากาศอันข้างอยู่ในช่องว่างแห่งร่างกายแรงขับโลหิต ให้เดินและแรงสูดอากาศเข้าไปและขับออก (คือหายใจ) เป็นวาโยธาตุ ธาตุทั้ง ๔ นี้ค้อมกันเป็น

ร่างกายฉันใด ในส่วนอันหนึ่ง ๆ แห่งร่างกายก็มีธาตุเหล่านี้เจือกันอยู่ฉันนั้น เช่น น้ำย่อมมีอยู่ในเนื้อ น้ำมันมีอยู่ในกระดูก แต่เพราะเป็นของมีอยู่น้อยไม่ถึงซึ่งอันนับ จึงเรียกแต่ธาตุที่มีมาก

มีคำถามสอดเข้ามาว่า อย่างไรร่างกายนี้จึงเดินได้พูดได้ ทำอะไรได้ต่าง ๆ แปรจากรูปตึกตาที่เขาปั้นไว้ มีคำแก้วว่า จะอธิบายละเอียดก็จะยืดยาว ขอกล่าวแต่เพียงว่า เกิดเพราะความพร้อมมูลปรองดองกัน ตึกตากลยังรู้จักเดินได้ หีบเสียงยังรู้จักพูดได้ เครื่องจักรยังเลี้ยวไม่หรือลีซั่วได้ เป็นอะไรสังขารมีวิญญาณครองจะทำได้ ความพร้อมมูลปรองดองแห่งธาตุทั้ง ๔ นั้น เกิดกำลังหรืออำนาจอันสำคัญขึ้นอย่างหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า มโน และแปลว่าใจ มโนนี้มีสายอยู่ ๕ สาย เรียกว่าวิถี ที่ปากหรือที่ปลายแห่งสายเหล่านี้เรียกว่าทวาร คือ ฌยน์ตาเรียกว่าจักขุ ๑ หู เรียกว่าโสตะ ๑ จมูก เรียกว่าฆานะ ๑ ลิ้นเรียกว่าชีวกา ๑ กาย ๑ จักขุเห็นรูป โสตะฟังเสียง ฆานะสูบกลิ่น ชีวกา ลิ้มรส กายถูกต้องโณภูฏัพพะแล้ว มโนได้รับความรู้สึกทางวิถีทั้ง ๕ นี้ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ อันเป็นเหมือนเงาฉายมาปรากฏแก่มโนเรียกธรรมหรือธรรมารมณฺ์ แล้วมโนส่งไปตามวิถีแห่งกาย หรือตามวิถีอื่นในอวัยวะทำกิจนั้น ๆ เฟ่งความรู้ที่มโนได้รับทางทวาร ๕ ท่าน เรียกจักขุวิญญาณบ้าง โสตวิญญาณบ้าง ฆานวิญญาณบ้าง ชีวกาวิญญาณบ้าง กายวิญญาณบ้าง เฟ่งความรู้ของมโนเอง เรียกมโนวิญญาณ. เหล่านี้เรียกธาตุละอย่าง ๆ ที่เป็นทวาร ๖ ที่เป็นอารมณฺ์ ๖ ที่เป็นวิญญาณ ๖ รวมเป็น ๑๘ ท่านย่นให้สั้นเข้าอีกเป็น ๑ เรียกวิญญาณธาตุ เต็มเข้ากับธาตุ ๕ ซึ่งเป็นรูป รวมเรียกว่า ธาตุ ๖ ดังแสดงไว้ในธาตุวิภังคสูตร ธาตุ ๖ นี้ สงเคราะห์เข้าทั้งรูปธรรมทั้งนามธรรม

การแจกธาตุเป็นต่าง ๆ นั้น เป็นไปตามความเข้าใจของนักปราชญ์ในยุคหนึ่ง ๆ จะเอาเป็นยืนที่ไม่ได้ แต่ผลของการแจกธาตุให้กำหนดรู้นั้น คือ นำให้เข้าใจว่า สภาวะที่เป็นรูปธรรมน้อย ๆ รวมกันเข้าเป็นรูปใหญ่ขึ้นโดยลำดับ สภาวะที่เป็นนามธรรม เกิดเพราะความพร้อมมูลปรองดองแห่งรูปธรรม นี้ควรจับเป็นหลักในกัมมัฏฐานนี้

สาธุชนผู้เจริญกัมมัฏฐานนี้ เข้าใจธาตุและสังขารโดยลักษณะและประเภทอย่างนี้แล้ว ฟังนี้ถึงกายนี้อันธาตุทั้ง ๔ คุมกันเข้า โดยบทบาทที่ว่า “ **อตฺถิ อิมสฺมี กายเ ปฐวีธาตฺ อาโปธาตฺ เตโชธาตฺ วาโยธาตฺ** ” แปลว่า มีอยู่ในกายนี้ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ในชั้นแรกนึกถึงธาตุใด ควรกำหนดลักษณะ หรือแม้ประเภทด้วย ครั้นชำนาญแล้ว นึกเพียงแต่ชื่อธาตุ ลักษณะและประเภทก็จะปรากฏเอง ในสมัยใด ปลงใจเห็นลงเป็นธาตุคุมกัน ในสมัยนั้นเป็นอันได้ผลที่มุ่งหมายแห่งกัมมัฏฐานนี้

กัมมัญฐานนี้ เป็นที่สบายแก่ชนมีวิจิตรกิจมาเป็นเจ้าเรือน มีอาณิสงส์ให้หายหลงใน สภาวธรรม

วิปัสสนากัมมัญฐาน

ปัญญาที่เห็นแจ้งชัดในอารมณ์ ชื่อว่า **วิปัสสนา**

เจตนาที่ทำให้ปัญญานั้นเกิดมีขึ้นในจิต ชื่อว่า **วิปัสสนากาวนา**

สาธุชนผู้จะเจริญวิปัสสนากาวนา ฟังรู้จักกรรม ๓ อย่าง คือ

๑. ธรรมที่เป็นภูมิเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา
๒. ธรรมที่เป็นรากเหง้าเป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนา
๓. ตัววิปัสสนา

สังขารทั้งที่เป็นอุปาทินนกะและอนุปาทินนกะ จำแนกออกโดยประการต่าง ๆ มีขั้น ๕ อย่าง ๑๒ ธาตุ ๑๘ เป็นต้น เป็นภูมิ เป็นอารมณ์ของวิปัสสนานั้น

สี่วิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของศีล จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของจิตคืออุปปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ เป็นรากเหง้า เป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนานั้น

วิสุทธิ ๕ คือ ทิฏฐิวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความเห็น กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของปัญญาที่เห็นชัดข้ามลวงกังขาเสียได้ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความรู้จริงเห็นจริงว่า นี่เป็นทางและมีใช่ทางปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของความเห็นเป็นข้อปฏิบัติจะให้อริยมรรคเกิดขึ้น ญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งความรู้ ความเห็นซึ่งเป็นโลกุตตระ คือรู้เห็นในมรรคทั้ง ๔ รวมวิสุทธิมรรคทั้ง ๕ นี้เป็นตัววิปัสสนา

อหัง ปัญญาที่รู้จริง เห็นจริงในสภาวะอันเป็นเองของสังขาร คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา จนถึงนิพพิทา เบื่อหน่าย วิราคะไม่กำหนดยินดี วิมุตติ หลุดพ้นจากอัสวกิเลส หลุดพ้นจากอัสวกิเลส นี้เป็นตัววิปัสสนาเหมือนกัน

ลักษณะ กิจ ผล และเหตุของวิปัสสนา

ความรู้ความเห็นว่า สังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาแจ้งชัด เป็นลักษณะ คือ เครื่องหมายของวิปัสสนา

ความกำจัดมืด คือ โมหะ อันปิดบังปัญญาให้เห็นความจริงของสังขารว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตานั้นเสีย เป็นกิจ คือเป็นคุณของวิปัสสนา

ความเห็นจริง ส่องสว่างในความที่สังขารเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เป็นผลของวิปัสสนา

จิตที่ตั้งมั่นด้วยสมาธิอันใดอันหนึ่ง (ขณิกสมาธิ อุปจารสมาธิ อัปปนาสมาธิ) เป็นเหตุเกิดขึ้นตั้งอยู่ของวิปัสสนา

วิภาค คือ ความจำแนกของวิปัสสนา ๖ อย่าง

อนึ่ง ผู้ที่จะเจริญวิปัสสนาพึงทราบ วิภาค คือความจำแนกของวิปัสสนา ๖ อย่างคือ

๑. อนิจจ ☐	ไม่เที่ยง
๒. อนิจจลักษณะ ☐	เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นของไม่เที่ยง
๓. ทุกข ☐	ของที่สัต์ว์ทนไต่ยาก
๔. ทุกขลักษณะ	เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่าเป็นทุกข์
๕. อนตตา	ภาวะมิใช่ตัวมิใช่ตน
๖. อนตตลักษณะ	เครื่องหมายที่จะให้กำหนดรู้ว่ามีใช่ตัวตน

สังขารทั้งหลายอันจำแนกออกเป็นชั้นธายัตนะ และธาตุ เป็นต้น เป็นตัว อนิจ จั เพราะเกิดขึ้นแล้วดับไป ในที่สุด

ความเกิดขึ้นแล้วดับไป และผันแปรเป็นอย่างอื่น เป็นอนิจจลักษณะ

สังขารทั้งหลายดังกล่าวมา หรือจะยกกล่าวอีกอย่าง หนึ่งว่า นามรูปนั้นแล เป็นตัว ทุกข์ เพราะถูกบีบคั้นด้วยความเกิด ความดับ และความผันแปร เป็นต้น

การที่ต้องเกิด ดับ และผันแปรเป็นอย่างอื่นไปเพราะ ชรา พยาธิ มรณะ เบียดเบียนเผาผลาญอยู่เป็นนิตย์ เป็นตัวทุกขลักษณะ

ธรรมทั้งหลาย (สังขาร) เป็นตัวอนัตตา เพราะว่างเปล่าจากตัวตน จากสัต์ว์ จากบุคคล

ความเป็นของว่างเปล่าจากตัวตน จากสัต์ว์ จากบุคคล เป็นแต่เพียงสภาวธรรมอย่าง หนึ่ง ๆ เป็นตัวอนัตตลักษณะ

วิธีเจริญวิปัสสนาตามนัยพระบาลี

สารุชน เมื่อจะเจริญวิปัสสนาที่มีสังขารและธรรมเป็นอารมณ์นั้น พึงเจริญตามนัยที่มาจากพระบาลีว่า สัพเพ สงขารา อนิจจา สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สัพเพ สงขารา ทุกขา สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ สัพเพ ธมมา อนตตา ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ดังนี้ก็ได้

หรือจะพิจารณาแยกกันว่า รูป อนิจจํ รูปไม่เที่ยง เวทนา อนิจจํ เวทนาไม่เที่ยง สญญา อนิจจา สัญญาไม่เที่ยง สงขารา อนิจจา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง วิญญาณํ อนิจจํ วิญญาณไม่เที่ยง รูป อนตตา รูปเป็นอนัตตา เวทนา อนตตา เวทนาเป็นอนัตตา สญญา อนตตา สัญญาเป็นอนัตตา สงขารา อนตตา สังขารทั้งหลายเป็นอนัตตา วิญญาณํ อนตตา

วิญญาณเป็นอนัตตา

ส่วนที่ว่า ไม่เที่ยง เป็นอนัตตานั้นมีความหมายอย่างไร ให้ดูความหมายที่ได้แสดงมาแล้วในการพิจารณาโดยแยกกันนี้ ไม่มีพระบาลีกล่าวถึงทุกข์ ท่านอธิบายว่า เพราะทุกขลักษณะรวมอยู่กับอนิจจาลักษณะแล้วตามพระบาลีว่า ยทนิจจํ ตํ ทุกขํ สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ ยํ ทุกขํ ตทนต์ตา สิ่งใดเป็นทุกข์ สิ่งนี้เป็นอนัตตา

วิธีเจริญวิปัสสนาตามนัยอรรถกถา

ในอรรถกถาท่านแบ่งบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. สมถยานิก ผู้เจริญวิปัสสนาที่ได้มานานแล้ว
๒. วิปัสสนายานิก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ไม่ได้มานานมาก่อน

สมถยานิก ใช้เวลานานเป็นบาทในการเจริญวิปัสสนา คือ เข้าฌานออกฌานแล้วพิจารณาองค์ฌานทั้ง ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตาว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ส่วนวิปัสสนายานิกบุคคล ต้องเจริญวิปัสสนาตามหลักวิสุทธิ ๗ คือ เริ่มแรกชำระศีลตามสมควรแก่ภาวะของตนให้บริสุทธิ์ ทำใจให้เป็นสมาธิ ด้วยขณิกสมาธิ หรืออุปปจารสมาธิ แล้วเจริญ ทิฏฐิวินิสุทธิ ทำความเห็นให้บริสุทธิ์ว่า ทุกสิ่งทุกอย่างในโลกนี้ กล่าวโดยย่อก็มีแต่รูป

กับนามเท่านั้น ละสัจตูปลักัทธิความถือผิดว่าเป็นสัตว์ สัจตลัญญา ความสำคัญผิดว่าเป็นสัตว์เสียให้ไ้ได้

ต่อจากนั้น เจริญกัังขาวิตรณวิสุทธิ ทำลายความสงสัยเกี่ยวกับตนเองในกาลทั้ง ๓ โดยกำหนดรู้เหตุและปัจจัยของนามรูปให้แจ้งชัดว่า

อวิชา ตัณหา อุปาทาน กรรม อาหาร เป็นเหตุเป็นปัจจัยของรูปธรรม

อวิชา ตัณหา อุปาทาน กรรม ผัสสะ เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามธรรม คือ เวทนา สัญญา สังขาร

วิชา ตัณหา อุปาทาน กรรม นามและรูป เป็นเหตุเป็นปัจจัยของนามธรรม คือ วิญญาณ (วิญญาณ ๖)

เมื่อเข้าใจได้แน่ชัดเช่นนี้ ย่อมสาวไปถึงอดีตและอนาคตว่า นามรูปในอดีตที่ผ่านมาที่ดีที่จะเกิดขึ้นในอนาคตก็ดี ก็ล้วนแต่เกิดเพราะเหตุและปัจจัยเหมือนกับนามรูปในปัจจุบันนี้เอง

ต่อจากนั้นพึงเจริญมัคคาคัมมัฏฐานทัสสนวิสุทธิ โดยกำหนดรู้ถึงความหลงปลื้มใจอยู่กับความรู้ ความสุข ความสงบที่เกิดขึ้นใหม่เป็นต้น ไม่ใช่ทางแห่งมรรคผล แล้วไม่หลงปลื้มอยู่กับสิ่งเหล่านั้นมากำหนดรู้นามรูปโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

ต่อจากนั้นพึงเจริญปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ ยกจิตขึ้นสู่วิปัสสนาญาณทั้ง ๙ มี อุทยัพพญาณ เป็นต้น มีสังขารโลภิกญาณเป็นที่สุด

เมื่อวิปัสสนาจิตดำเนินไปถึงสังขารโลภิกญาณ ญาณที่รู้เห็นตามวิปัสสนาญาณ ๘ (อุทยัพพญาณ จนถึงสังขารุเปกขาญาณ) แล้วโคตรภูญาณอันเป็นญาณสุดท้ายของความเป็นปุถุชนก็เกิดขึ้น แต่ไม่ได้ทำหน้าที่กำหนดรู้รูปนามตามวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ จึงไม่นับเป็นปฏิบัติภาวนาทัสสนวิสุทธิ และไม่นับเป็นญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะไม่ได้ทำหน้าที่ละกิเลสให้เป็นสมุจเฉทปหาน แต่ถึงการนับว่า วิปัสสนาเพราะตกอยู่ในกระแสของวิปัสสนา ก็เกิดขึ้น ต่อจากนั้น ญาณทัสสนวิสุทธิ คือมรรคจิต อันทำกิจในอริยสัจ ๔ คือ กำหนดรู้ทุกข์ ละสมุทัย ทำนิโรธ (นิพพาน) ให้แจ้ง ทำมรรคให้เจริญก็เกิดขึ้น ละกิเลสตามสมควรแก่มรรคนั้น ๆ ได้เด็ดขาดเป็นสมุจเฉทปหาน ต่อจากนั้นผลจิตเกิดขึ้น ๒ ครั้ง หรือ ๓ ครั้ง ต่อจากนั้น ปัจจเวกชนญาณ ญาณพิจารณา (๑) (๒) ผล (๓) กิเลสที่ละแล้ว (๔) กิเลสที่เหลืออยู่ (๕) นิพพาน นี้สำหรับ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี ส่วนพระอรหันต์ มีปัจจเวกชนญาณ ๔ คือ (๑) พิจารณามรรค (๒) พิจารณาผล (๓) พิจารณากิเลสที่ละแล้ว (๔) พิจารณานิพพาน

การเจริญวิปัสสนาของผู้เป็นวิปัสสนายานิก มีวิธีปฏิบัติตามลำดับโดยย่อดังกล่าวมา
นี้ ส่วนผู้ปรารถนาที่จะศึกษาความพิสดาร ฟังศึกษาจากหนังสือธรรมสมบัติ หมวดที่ ๑๐

ปฐมสมโพธิ

พุทธานุกุพุทธประวัติ

หลักสูตร ธรรมศึกษาชั้นเอก

ชาติกถา กัณฑ์ที่ ๑

คำปรารภ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงประกอบด้วยสัมปทาคุณ ๓ ประการ คือ เหตุสัมปทา ๑ ผลสัมปทา ๑ สัตตูปการสัมปทา ๑

เหตุสัมปทา ได้แก่ การที่ทรงบำเพ็ญโพธิญาณ พุทธการกการมีธรรมสิ้นกาลนาน นับประมาณเป็นโกฏิกัปตั้งแต่ได้รับพยากรณ์จากสำนักพระที่บังกรพุทธเจ้าเป็นต้นมา

ผลสัมปทา ได้แก่ การที่ทรงได้รับความสำเร็จจากพุทธการกการมีธรรมที่ทรงบำเพ็ญ มี ๔ ประการ คือ

๑. รูปร่างสัมปทา ได้แก่ การที่พระองค์ทรงมีรูปร่าง ประกอบด้วย มหาบุริ สลักัษณะ ๓๒ และอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ

๒. ปทานสัมปทา ได้แก่ การที่พระองค์ทรงสามารถละกิเลสพร้อมทั้งवासนาได้

๓. ญาณสัมปทา ได้แก่ การที่พระองค์ทรงถึงพร้อมด้วยญาณทั้งหลาย มีทศพล ญาณ เป็นต้น

๔. อานุภาพสัมปทา ได้แก่ การที่พระองค์ทรงมีอำนาจในการที่จะทำสิ่งที่ยิ่ง ประสงค์ให้สำเร็จตามปรารถนาได้

สัตตูปการสัมปทา ได้แก่ การที่พระองค์ทรงมีพระกรุณาคุณในการช่วยเหลือเวไนย สัตว์ด้วยคุณสมบัติประจำพระองค์ ๒ ประการ คือ

๑. อาสยะ ได้แก่ การรอคอย หมายถึง ทรงรู้จักรอคอยความแก่กล้าแห่งอินทรีย์ (สัทธา วิริยะ สติ สมာธิ ปัญญา) แห่งบุคคลที่พระองค์จะเสด็จไปโปรด

๒. ปโยคะ ได้แก่ การที่พระองค์ทรงมีความเพียรพยายามในการที่จะทรงสั่งสอน ผู้อื่น ด้วยน้ำพระทัยที่ประกอบด้วยความกรุณา โดยไม่หวังผลตอบแทนจากผู้นั้น และไม่ทรงหวาดกลัวภัยอันตรายใด ๆ ทั้งสิ้น

พระพุทธองค์เสด็จอุบัติในโลกเพื่อเป็นพระศาสดาสั่งสอนเวไนยสัตว์ ให้ดำเนินตามข้อ ปฏิบัติคือ หนทางแห่งประโยชน์ทั้ง ๓ คือ ประโยชน์ชาตินี้ ๑ ประโยชน์ชาติหน้า ๑ ประโยชน์ ประโยชน์ คือ พระนิพพาน ๑

ทรงแสดงธรรมและทรงบัญญัติพระวินัยเพื่อให้สัตถธรรมทั้ง ๓ คือ ปรียติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ เป็นไปในโลกโดยชอบ

ทรงประกาศมรรคาทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ อันเป็นหนทางแห่งความสุขในสุคติภพ และสุขคือพระนิพพานให้เป็นวิสัยแห่งปัญญาญาณของเวไนยสัตว์ เกิดมีบริษัท ๔ คือ ภิกษุ

ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ประกาศพระพุทธศาสนาแพร่หลายไปในโลกแล้วได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน เปรียบเหมือนดวงประทีปที่สว่างเต็มที่แล้วมอดดับไป คงเหลือแต่พระธรรมวินัย คือพระพุทธศาสนาไว้ในโลก

แม้กาลเวลาที่พระองค์ทรงประสูติ ตรัสรู้ ประกาศพระพุทธศาสนา และเสด็จดับขันธปรินิพพานจะผ่านมานานแล้วก็ตาม แต่เมื่อพุทธมามกบริษัทผู้ศรัทธาเลื่อมใส ตั้งใจศึกษาพระประวัติของพระองค์ก็จะทำให้เกิดความรู้สึกว่า เวลานั้นไม่ได้ผ่านไปไกลเลย ยังเหมือนกับพระองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ ความเลื่อมใสที่มีคุณของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นอารมณ์เช่นนี้ย่อมเป็นไปเพื่ออิฏฐวิบุลผลทางสุคติสวรรค์ และพระนิพพานอันเป็นวิบากสมบัติที่มนุษย์ทุกรูปทุกนามต่างปรารถนา

ความเกิดของพระพุทธเจ้าทั้งหลายมีได้ยาก

พระพุทธภชาษิตในมหาปทานสูตร ที่ฉนิกาย มหาวรรคว่า ๙๑ กัป มี พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติ ๗ พระองค์ คือ ๑. พระวิปัสสีพุทธเจ้า ๒. พระสิขีพุทธเจ้า ๓. พระเวสสภูพุทธเจ้า ๔. พระกุกสันธพุทธเจ้า ๕. พระโกณฑกมนพุทธเจ้า ๖. พระกัสสปพุทธเจ้า ๗. พระโคตมพุทธเจ้า

การเกิดของพระพุทธเจ้ามี ๒ สมัย คือ เกิดโดยรูปรกาย ๑ เกิดโดยธรรม ๑

การเกิดโดยรูปรกายมี ๒ สมัย คือ การเสด็จลงสู่พระครรภ์มารดา เรียก โอภกันติ สมัย ๑ การประสูติจากพระครรภ์ เรียก นิกขมนสมัย ๑

การเกิดโดยธรรม ได้แก่ การตรัสรู้อันตรสัมมาสัมโพธิญาณ ณ โคนต้นพระศรีมหาโพธิ์

พระพุทธเจ้าทั้งหลายเสด็จอุบัติในโลก เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยเหตุสัมปทา ได้แก่ ทรงบำเพ็ญพุทธการกบารมีธรรมมาครบถ้วนแล้ว

ก่อนพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายจะเสด็จอุบัติประมาณ ๑,๐๐๐ ปี พวกฤษีได้แต่งตำรามหาปริสลักษณะเอาไว้

มหาปริสลักษณะ ๓๒ ประการ

๑. มีฝ่าเท้าไม่แห้งงว้า
๒. ฝ่าเท้ามีลายกงจักร
๓. มีสันเท้ายาว
๔. มีนิ้วมือ นิ้วเท้ายาว
๕. มีฝ่ามือ ฝ่าเท้าอ่อนนุ่ม

๖. ฝ่ามือ ฝ่าเท้า มีลายตาข่าย
๗. ข้อเท้าลอยอยู่เบื้องบน (ไม่ติดกับหลังเท้า)
๘. มีแข้งเรียวยาวเหมือนของเนื้อทราย
๙. ยืนตามปกติ (ไม่ต้องก้ม) มือทั้งสองจับถึงหัวเข่า
๑๐. มีอวัยวะเพศซ่อนอยู่ในฝัก
๑๑. มีผิวหนังทองคำ
๑๒. มีผิวหนังละเอียด ฝุ่นละอองไม่ติด
๑๓. มีขนขุมละเอียด
๑๔. มีปลายขนขึ้นเบื้องบน
๑๕. มีลำตัวตรงดุจพระพรหม
๑๖. มีเนื้อเต็มในที่ ๗ สถานที่ คือ หลังมือทั้ง ๒ หลังเท้าทั้ง ๒ จะงอยปากทั้ง ๒ และลำคอ
๑๗. มีลำตัวเบื้องหน้าเหมือนของราชสีห์
๑๘. มีแผ่นหลังเต็ม (มองไม่เห็นสะบักทั้งสอง)
๑๙. ร่างกายกำบวม (แขนทั้งสองกางออก) เท่ากัน
๒๐. ลำคอกกลม
๒๑. เส้นเอ็นสำหรับรับรส ๗๐๐ รวมอยู่ที่คอ
๒๒. มีคางเหมือนราชสีห์
๒๓. มีฟัน ๔๐ ซี่
๒๔. มีฟันเรียบเสมอกัน
๒๕. มีฟันไม่ห่าง ชิดสนิทกัน
๒๖. มีเขี้ยวอันขาวงาม
๒๗. มีลิ้นอ่อนและกว้างใหญ่ (ปิดหน้าปากได้ ทำให้เหล็กสอดเข้าไปในช่องจมูก และช่องหูได้)
๒๘. มีเสียงดังพรหม
๒๙. มีตาดำดำสนิท
๓๐. มีดวงตาเหมือนตาของโค
๓๑. มีอุณาโลมสีขาวเกิดระหว่างคิ้วทั้งสอง
๓๒. มีศีรษะเป็นปริมณฑลเรียบร้อย

ผู้มีมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ ครบสมบูรณ์มีคติ เป็น ๒ คือ ถ้าอยู่ครอง
 ฆราวาสจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ถ้าออกบวชจะได้เป็นศาสดาเอกในโลก

พระเจ้าจักรพรรดิมีของคູ່บุญเรียกว่า รัตนะ ๗ ประการ คือ ช้างแก้ว ๑ ม้าแก้ว ๑
ดวงแก้วมณี ๑ นางแก้ว ๑ คฤหบดีแก้ว ๑ ปริณายกแก้ว ๑ จักรแก้ว ๑

พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายก่อนจะถือปฏิสนธิในพระครรภ์พระมารดา เกิดเป็นเทว
บุตรอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต

เมื่อพระโพธิสัตว์ถือปฏิสนธิในพระครรภ์แล้ว พระมารดาทรงมีศีล ๕ บริสุทธ์ ไม่มี
จิตปฏิบัติเรื่องกามารมณ์ และบุรุษใด ๆ ล่วงละเมิดไม่ได้

พระโพธิสัตว์อยู่ในพระครรภ์พระมารดา ๑๐ เดือน

เวลาพระโพธิสัตว์ประสูติจากพระครรภ์พระมารดาประทับยืน ไม่ใช่นอนคลอดเหมือน
สตรีทั่วไป

เมื่อคนทำความสะอาดร่างกายแล้ว ปล่อยมือ (เพื่อให้เด็กนอน) พระโพธิสัตว์ยืนด้วย
พระบาท ผินพระพักตร์ไปทางทิศอุดร (เหนือ) ดำเนิน ๗ ก้าว (พระอรธกถาจารย์อธิบายว่า
หมายถึง โพชฌงค์ ๗ จะเกิดขึ้นในโลก)

ทรงหยุดทอดพระเนตรทิศทั้งปวงแล้วเปล่งพระวาจาว่า เราเป็นผู้เลิศแห่งโลก เราเป็น
ผู้ใหญ่แห่งโลก เราเป็นผู้ประเสริฐแห่งโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย ชาติใหม่ไม่มี

พระโพธิสัตว์ทรงมีรูปกายสมบุรณ์ด้วยมหาบุริสลักษณะ ๓๒ ประการ พราหมณา
จารย์ทั้งหลายจึงทำนายว่ามีคติเป็น ๒ ดังกล่าวแล้ว แต่บางท่านก็ทำนายว่า จะต้องออกบวชเป็น
คาสดาเอกแน่นอน

เมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติได้ ๗ วัน พระมารดาสิ้นพระชนม์ ขอนี้เป็นธรรมดาอีก
เช่นกัน เพราะพระกรรมนั้นไม่สมควรจะเป็นที่ปฏิสนธิของสัตว์อื่นอีกต่อไป

ผลจากการทำนายของพราหมณาจารย์ทำให้พระโพธิสัตว์ได้รับการเคารพนับถือ และ
อภิบาลรักษาเป็นอย่างดีจากพระประยูรญาติ

เมื่อมีพระชนม์ ๗ พรรษา เมื่อพระบิดาทรงทำวปมงคล พระพี่เลี้ยงให้พระ
โพธิสัตว์ประทับใต้ต้นท้าวใหญ่ ทรงนั่งสมาธิกำหนดลมหายใจเข้าออกได้ปฐมฌาน จิตที่
ประกอบด้วยองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา

พระโพธิสัตว์ทรงได้รับการอภิบาลรักษาเป็นอย่างดีจากพระประยูรญาติ ประทับอยู่แต่
ในปราสาทอันเหมาะสมแก่ฤดูทั้ง ๓ พร้อมไปด้วยกามคุณที่น่าปรารถนาน่าบันเทิงใจ เป็นนิตยกาล
ตลอดเวลา ๒๙ ปี

การได้เสวยกามสุขของพระโพธิสัตว์ ทำให้เกิดประโยชน์แก่พระองค์ในภายหลัง เมื่อ
พระองค์ตรัสรู้แล้วแสดงธรรมแก่ผู้อื่น จะได้ทรงชี้ให้เห็นโทษของกามทั้งหลายว่า มีโทษอย่างนั้น ๆ
และทรงเป็นตัวอย่างให้โลกิยมหาชนเชื่อว่า กามทั้งหลายถึงแม้จะเป็นสิ่งที่ปรารถนา น่าใคร่

สำหรับโลกียชนก็จริง แต่อาศัยการทำในใจโดยอุบายอันชอบก็สามารถละได้ จนถึงออกบรรพชา แล้วได้บรรลุมรรคผลนิพพาน อันเป็นนิรามิสสุข

อภิธรรมโพธิกถา กัณฑ์ที่ ๒

เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงเจริญวัยได้ ๒๙ พรรษา ทรงรู้สึกสลดพระทัยด้วยคิดถึง ชรา พยาธิ และมรณะ อันมีประจำแก่สรรพสัตว์ และพระองค์จะต้องได้รับอย่างแน่นอน

การคิดถึง ชรา พยาธิ และมรณะ เป็นเหตุให้ทำลายความเมา ๓ อย่าง คือ ความเมาในวัย หลงคิดว่าตนยังหนุ่มยังสาว ความเมาในความไม่มีโรค หลงคิดว่าตนยังมีสุขภาพ ร่างกายแข็งแรง และความเมาในชีวิต ความลึ้มคิดถึงความตาย

ความเมาทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นสาเหตุสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้คนประพฤตินุจริต หรือ อย่างน้อยที่สุดก็เป็นเหตุให้ลึ้มทำความดี

การบรรพชาเป็นวิธีที่ได้อย่างหนึ่ง สามารถทำลายความทั้ง ๓ นั้นได้ หรือทำให้ บรรเทาเบาบางลง เมื่อถึงเวลาแก่ เจ็บ หรือตาย ก็จะไม่มีความเศร้าโศกเสียใจ เหมือนคนทั่วไป ที่เรียกว่า หลงตาย

เพราะทรงเห็นประโยชน์แห่งการบรรพชาอย่างนี้จึงเกิดกุศลหันทะน้อมใจไปในบรรพชา ในที่สุดได้เสด็จออกบรรพชา ทั้งที่ยังทรงพระเยาว์ดรุณกุมาร มีพระเกศายังดำสนิท

เมื่อเสด็จออกบรรพชา ถือเพศเป็นนักพรตแล้ว ได้เสด็จสัญจรจาริกเที่ยวเสาะหา สันติวรบท คือ ทางเครื่องบรรลุถึงธรรมอันระงับดับกิเลส

สมัยนั้น แคว้นสักกะมีคณาจารย์ใหญ่ ๒ ท่าน คือ อาฬารดาบส กาลามาโคตร ๑ อุทกดาบส รามบุตร ๑ ประชุมชนเคารพนับถือโดยคุณธรรม

พระโพธิสัตว์เสด็จเข้าไปยังสำนักของอาฬารดาบส ทรงศึกษาลัทธิสมัยได้สมบัติ ๗ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๓ เว้นแนวสัญญาธานัญญาตนะ

ต่อจากนั้นเสด็จเข้าไปยังสำนักของอุทกดาบส ทรงศึกษาลัทธิสมัยได้สมบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔

ทรงเห็นว่า ลัทธิสมัยของอาจารย์ทั้งสองเป็นเพียงสันติวิหาร คือ อุบายเครื่องอยู่เป็น สุขทางใจเท่านั้น ก่อให้เกิดปัญญาธรรม คือ ธรรมเป็นเหตุเนิ่นช้ากับการเวียนว่ายในวัฏทุกข์ ได้แก่ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ

จากนั้น ทรงเสาะหาอนุตรสันติวิธีทางเครื่องปั้นจากกิเลสอย่างยอดเยี่ยมต่อไป ได้เสด็จเข้าสู่แคว้นมคธ จนลู่ถึงอุรุเวลาเสนานิคม อันนารีธรรมย์สำราญจิต สมควรจะเป็นสถานที่บำเพ็ญสัมมัปปธานวิริยะ จึงประทับอยู่ ณ ที่นั้น

ณ สถานที่นั้น อุปมา ๓ ข้อ อันเป็นอนวัตรวิริยะ (ไม่เคยสดับมาก่อน) ได้มาแจ่มแจ้งเป็นวิสัยญาณโคจร (อารมณ์แห่งญาณวิสัย) แก่พระโพธิสัตว์ว่า

๑. ไม้สดที่ชุ่มด้วยยาง ทั้งแช่อยู่ในน้ำ จะพยายามอย่างไรก็สีให้เกิดไฟไม่ได้
๒. ไม้สดที่ชุ่มด้วยยาง แม้จะวางไว้บนบก ก็สีให้เกิดไฟไม่ได้เช่นเดียวกัน
๓. ไม้แห้งที่ปราศจากยาง และวางไว้บนบก หากพยายามเต็มที่และถูกวิธี ก็ย่อมสีให้เกิดไฟได้

อุปมาข้อที่ ๑ เปรียบได้กับสมณพราหมณ์ผู้บริโศกคามคุณ ทั้งใจก็ยังยินดีในกามคุณนั้นอยู่

อุปมาข้อที่ ๒ เปรียบได้กับสมณพราหมณ์ผู้ออกบำเพ็ญพรต แต่ใจยังรักใคร่ปรารถนาจะได้กามคุณอยู่

อุปมาข้อที่ ๓ เปรียบได้กับสมณพราหมณ์ผู้ออกบำเพ็ญพรต ด้วยใจที่เบื่อหน่ายในกาม ถ้าหากพากเพียรอย่างถูกวิธี ก็สามารถบรรลุธรรมพิเศษได้

ทรงบำเพ็ญทุกรกิริยา

พระมหาบุรุษทรงกลัวอกุศลธรรมมีกามวิตกเป็นต้นจะครอบงำจิต จึงทรงตั้งความเพียรอย่างแรงกล้า ๓ วาระ ดังนี้

วาระที่ ๑ ทรงกดพระทนต์ด้วยพระทนต์ กดพระตาลู (เพดาน) ด้วยพระชิวหา แม้เกิดทุกขเวทนาหลายอย่างก็ยังมีพระสติตั้งมั่นไม่พินเพื่อน มีความเพียรไม่ย่อหย่อน

วาระที่ ๒ ทรงประพตือปาถกถาน การเพ่งไม่มีลมปราณ คือ ทรงกลั่นลมหายใจไม่ให้เดินทางช่องพระนาสิก และพระโอษฐ์

วาระที่ ๓ ทรงเสวยอาหารลดลงทีละน้อย จนเหลือมาเสวยครั้งละเท่าเอวในเมล็ดบัว ทำให้พระสรีรกายซุบผอม พระมังสะหายแพบ จนพระตจะแนบกับพระอัฐิ

ประโยชน์จากการบำเพ็ญทุกรกิริยา

พระมหาบุรุษแม้จะเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยเหตุสัมปทาที่ทรงบำเพ็ญมาหลายอสงไขยกัป แต่ต้องมาประพตือทุกรกิริยาเช่นนี้ ทั้งที่ไม่ใช่เป็นหนทางแห่งการตรัสรู้ ก็มีใช้ว่าจะไร้ประโยชน์เสีย

ทีเดียว การประพาดิเช่นนี้จะเกิดประโยชน์แก่พระองค์ภายหลังจากตรัสรู้แล้ว คนบางพวกที่ ครัทธาเชื่อถืออัสติกลมณานุโยคปฏิบัติทว่าเป็น หนทางตรัสรู้และพ้นทุกข์ จะได้คลายความสำคัญ ผิดมิจฉาปฏิบัติยอมรับฟังธรรมคำสอนของพระองค์ แล้วนำตนไปสู่ความสวัสดิ์ได้

ทรงเลิกทุกรกิริยา

พระมหาสัตรีทรงปรารภถึงทุกขเวทนาอันเกิดจากการบำเพ็ญเพียรของพระองค์ว่า สมณพราหมณ์ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน ที่ได้รับทุกขเวทนาอันเกิดจากการบำเพ็ญเพียร อย่างมากที่สุดก็เท่ากับที่เราได้รับนี้เท่านั้น จะไม่มีใครได้รับมากไปกว่านี้ แต่วิธีนี้ไม่ใช่ทางตรัสรู้ เลย หรือจะมีหนทางอื่นจากการประพาดิทุกรกิริยานี้บ้าง

ครั้งนั้น สตานุสารีวิญญาน คือ ความรู้แจ้งไปตามสติที่ระลึกถึงสมาธิซึ่งเคยได้ที่โคน ต้นหว้าในสมัยทรงพระเยาว์ คราวที่พระราชบิดาทรงทำวปมงคล ว่า สมาธินั้นน่าจะเป็นทางตรัสรู้

พระมหาบุรุษจึงทรงเลิกประพาดิทุกรกิริยาเสียแล้วทรงเสวยพระกระยาหารตามปกติ เพื่อให้ร่างกายมีกำลัง จะได้บำเพ็ญเพียรทางจิตต่อไป

ครั้งนั้น เบญจวัคคีย์ คือ นักบวช ๕ รูป ที่ตามเสด็จออกบวชคอยเฝ้าปรนนิบัติ เพื่อหวังคำสั่งสอนหลังจากที่ทรงตรัสรู้แล้ว ได้เห็นพระมหาสัตรีเสวยพระกระยาหาร จึงเกิดอาการ เบื่อหน่าย ว่าคงจะไม่ได้ตรัสรู้จึงหนีไปอยู่ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

การที่พวกเบญจวัคคีย์หนีไปเช่นนั้น ก่อให้เกิดผลดีแก่พระมหาสัตรี ภายหลังจากตรัสรู้แล้วว่าการประพาดิทุกรกิริยาไม่ใช่หนทางตรัสรู้ โดยมีเบญจวัคคีย์เป็นประจักษ์พยาน

ตรัสรู้

เมื่อพระมหาสัตรีเสวยพระกระยาหารตามปกติ พระกายมีกำลังแล้ว จึงทรงบำเพ็ญ เพียรทางจิต เจริญฌานจนได้บรรลุจตุตถฌาน ทรงทำให้ชำนาญเป็นวิปัสสนาที่ จะเป็นบาทให้เกิด อภิปัญญา แต่ทรงปล่อยเวลาให้ผ่านไประยะหนึ่ง

ครั้นถึงวันวิสาขปุณณมี เพ็ญกลางเดือน ๖ เวลาพลบค่ำ ขณะนั่งคู้บัลลังก์บนภูมิมิภาค ที่ลาดด้วยหญ้า ภายใต้ร่มโพธิ์พฤกษ์ ริมฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ผินพระพักตร์ไปทางทิศบูรพา

ณ สถานที่นั้น พระมหาสัตรีทรงอธิษฐานจาตุรงคมหาปธาน แปลว่าความเพียรมีองค์ ๔ คือ เนื้อและเลือดในกายนี้จึงเหือดแห้งไป ๑ หนึ่ง ๑ เอ็น ๑ กระดูก ๑ จงเหลืออยู่ ถ้า ยังไม่ได้บรรลุผลที่จะพึงบรรลุได้ด้วยเรี่ยวแรงของลูกผู้ชาย เราจะไม่ลุกไปจากบัลลังก์นี้

จตุตถฌานเป็นบาทแห่งอภิญญา

พระมหาสัตว์ทำจิตให้ตั้งมั่นในจตุตถฌาน ครอบงำการงานแล้ว อันดับแรกทรงโน้มไปเพื่อบุพเพนิวาสานุสติญาณ ก็สามารถระลึกถึงขั้นที่ ๕ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ที่เคยทรงอาศัยในกาลก่อนได้ ทรงบรรลุฌานนี้ในปฐมยาม

ต่อจากนั้นทรงพระประสงค์จะทราบจตุติ และอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย จึงโน้มไปเพื่อจตุตถฌานก็ทรงได้บรรลุในมัชฌิมยาม ทำให้ทรงทราบจตุติ และอุบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย ฌานนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ทิพพจักขุญาณ

จตุตถฌาน (อภิญญา) เป็นบาทแห่งวิปัสสนา

เมื่อพระมหาสัตว์มีจิตตั้งมั่นด้วยจตุตถฌาน เป็นเหตุให้เกิดอภิญญาญาณทั้ง ๒ ประการดังกล่าวแล้ว จึงโน้มจิตไปสู่วิปัสสนา โดยพิจารณาปัจจุสมุปบาทว่า

ชรา ความแก่ พยาธิ ความเจ็บ มรณะ ความตาย โสกะ เศร้าใจ ปริทเว ความคร่ำครวญ ทุกข์ ไม่สบายกายไม่สบายใจ โทมนัส เสียใจอกเสียใจ อุบายาส ตรอมใจ มาจากไหน

ทรงพิจารณาด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า มาจากชาติ

ชาติมาจากไหน

มาจากภพ คือ กัมมภพ ได้แก่ การสร้างกรรม

ภพมาจากไหน

มาจากอุปาทาน (ความยึดถือด้วยอำนาจ ตัณหา และมิจฉาทิฏฐิ)

อุปาทานมาจากไหน

มาจากตัณหา (กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา)

ตัณหามาจากไหน

มาจากเวทนา (สุข ทุกข์ อุเบกขา)

เวทนามาจากไหน

มาจากผัสสะ (จักขุสัมผัส ฯลฯ มโนสัมผัส)

ผัสสะมาจากไหน

มาจากอายตนะ (บ่อเกิดอารมณ์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ)

อายตนะ มาจากไหน

มาจากนามรูป (เวทนา สัญญา สังขาร ภูตรูป ๔ วัตถุรูป ๖ ชีวิตรูป ๑)

นามรูปมาจากไหน
มาจากวิญญาณ (วิปากวิญญาณ และอวิปากวิญญาณ)
วิญญาณมาจากไหน
มาจากสังขาร (กุศลกรรม อกุศลกรรม)
สังขารมาจากไหน
มาจากอริยสัจ (ความไม่รู้ อริยสัจ ๔)

เพราะฉะนั้น เมื่อจะดับกองทุกข์ทั้งปวงให้หมดสิ้น ก็ต้องสร้างวิชา คือ ความรู้ อริยสัจ ๔ ให้เกิดขึ้น เพราะเมื่อวิชาเกิดขึ้นแล้ว กองทุกข์ทั้งปวงย่อมดับไปโดยสิ้นเชิง

เมื่อวิชาเกิดขึ้นแก่พระมหาสัตว์อย่างนี้ อวิชาก็ถูกทำลาย จิตของพระองค์ก็หลุดพ้น จากอาสวะทั้งปวง พระองค์จึงได้บรรลุญาณที่ ๓ ชื่ออัสวักขยญาณ ญาณที่ทำความสิ้นอาสวะ ในปัจฉิมยามแห่งราตรีนั้น

อรหัตมรรคญาณเป็นที่มาแห่งญาณทั้งปวง

เมื่อพระมหาบุรุษตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระคุณทั้งหลายแห่งพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีที่สิ้นสุด พระองค์ทรงบรรลุพระญาณมีสัมพัญญุตญาณเป็นต้น หาประมาณมิได้ ด้วยอำนาจอรหัตมรรคญาณนั่นเอง ประหนึ่งพระราชอำนาจทั้งปวงสำเร็จแก่พระมหากษัตริยาธิราช เจ้า พร้อมกับ การได้รับมรธาภิเษกเป็นกษัตริย์

ธัมมเทศนาธิฎฐานกถา กัณฑ์ที่ ๓

เมื่อพระตถาคตเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ณ ควางไม้ธัสตถพฤกษ์ ๗ วัน ทรงพิจารณาปฏิจจสมุปบาท ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลมแล้วทรงเปล่งอุทานว่า

เมื่อใดธรรมทั้งหลายคือ โภธิปักขิยธรรมหรืออริยสัจ ๔ มาปรากฏชัดแก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งอยู่ด้วยฉาน ๒ อย่าง คือ อารัมมณูปนิชฌาน (สมาบัติ ๘) และลักขณูปนิชฌาน (วิปัสสนาญาณ) เมื่อนั้นความสงสัยของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะเขาได้ทราบชัดธรรมคือ กองทุกข์มีสังขาร เป็นต้น พร้อมทั้งเหตุมีอริยสัจ เป็นต้น

ครั้นมัชฌิมยามทรงพิจารณาปฏิจสงฺกขาอย่างเดียวกันนั้น แล้วทรงเปล่งอุทานว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏชัดแก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้นความสงสัยของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป เพราะเขาได้รู้แจ้งความสิ้นไปแห่งปัจจัยทั้งหลาย

ครั้นปัจฉิมยาม ทรงพิจารณาปฏิจสงฺกขาอย่างเดียวกันนั้น แล้วทรงเปล่งอุทานว่า เมื่อใดธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้เพียรเพ่งอยู่ พราหมณ์นั้นย่อมกำจัดมารพร้อมทั้งเสนาเสียได้ สถิตยอยู่ในโลกด้วยปรีชาอันชัชวาล เหมือนพระอาทิตย์ทำห้องฟ้าให้สว่างไสว ฉะนั้น

จากต้นอัสสตัดถกฤษได้เสด็จไปประทับโคนต้นอชปาลนิโครธ ๗ วัน ณ ที่นั้นทรงปรารภพราหมณ์ผู้มักทวาดคนอื่นว่า ที ที แล้วทรงเปล่งอุทานว่า ผู้ใดมีบาปกรรมอันลอยเสียแล้วไม่ทวาดใครด้วยคำหาญ ไม่มีกิเลสย่อมใจ ส่ำรวมตน ถึงที่สุดแห่งเวท (ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวกขยญาณ) ผู้นั้นจึงควรกล่าวว่าเป็นพราหมณ์โดยธรรม

จากโคนต้นอชปาลนิโครธ ได้เสด็จไปยังต้นมุจลินท์ ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน ทรงเปล่งอุทานว่า ความสงบเป็นเหตุนำมาซึ่งความสุข สำหรับบุคคลผู้สันโดษ ผู้ได้ดับและเห็นธรรม ความไม่เบียดเบียน คือ ความสำรวมระวังในสัตว์ทั้งหลาย เป็นความสุขในโลก ความสิ้นโรค คือ ความก้าวล่วงกามทั้งหลาย เป็นความสุขในโลก การกำจัดอหิมมานะเสียได้เป็นความสุขอย่างยิ่ง

จากต้นมุจลินท์ได้เสด็จไปยังต้นราชายตนะ (ไม้เกด) ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข ๗ วัน ณ ที่นั้น พาณิข ๒ คนพี่น้องชื่อ ตปุสสะ ๑ ภัลลิกะ ๑ เดินทางไปจากอุกกถชนบท ได้นำสัตตุมง ลัตตุก้อน เข้าไปถวาย แต่เป็นธรรมเนียมว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงรับอาหารบิณฑบาตด้วยพระหัตถ์ และบาตรของพระองค์ก็ไม่มี ท้าวจาดุมมหาราชจึงนำบาตรศิลามาถวาย ทรงรับสัตตุมง ลัตตุก้อน ของพาณิขทั้ง ๒ ด้วยบาตรนั้น เสร็จแล้วทั้ง ๒ ได้แสดงตนเป็นอุบาสก ถึงรัตนะ ๒ คือ พระพุทธเจ้าและพระธรรมว่าเป็นสรณะ เป็นอุบาสกคนแรกในพระพุทธศาสนา เรียกว่า เทววาจิกอุบาสก

จากต้นราชายตนะนั้น ได้เสด็จกลับไปยังต้นอชปาลนิโครธอีก ณ ที่นั้น ทรงดำริถึงธรรมที่ทรงตรัสรู้ว่าเป็นของลึกซึ้ง ยากที่ผู้ยินดีในกามคุณจะรู้ตามได้ แต่ในที่สุดทรงเห็นด้วยพุทธจักษ คือ อินทริยปโรปริยัตตญาณ ปรีชาหยั่งรู้อันทรีย์ (สัทธา วิริยะ สติ สมมติ ปัญญา) แห่งสัตว์ทั้งหลายและอาสยานุสยญาณ ปรีชาหยั่งรู้อัตถ์และอนุสัยของสัตว์ทั้งหลายว่า คนในโลกมี ๔ จำพวก คือ ๑. อุคฆติตัญญู ผู้รู้ผู้เข้าใจได้เร็ว เปรียบเหมือนดอกบัวที่โผล่พ้นน้ำ พอได้สัมผัสแสงพระอาทิตย์ก็จะบานได้ทันที ๒. วิปจิตัญญู บุคคลผู้ที่ต้องอธิบายเล็กน้อยจึงเข้าใจ เปรียบเหมือนดอกบัวที่ตั้งอยู่เสมอน้ำคอยเวลาพ้นจากน้ำนิดหน่อยจึงจะบาน ๓. เนยยะ บุคคลผู้ต้องอาศัยกาลยามนิตรและการสดับตรับฟังพากเพียรพยายามฝึกฝน จึงเข้าใจเปรียบเหมือน

ดอกบัวที่ยังอยู่ภายใต้ใต้น้ำ ที่ต้องคอยดูแลรักษาแล้วสามารถบานในวันต่อไป ๔. ปทปรมะ บุคคลผู้ยากที่จะให้เข้าใจ เพราะประกอบด้วยอันตรายิกธรรม คือ วิบาก กรรม และกิเลส เปรียบเหมือนดอกบัว (๓ ชนิดนั้น) แต่ได้รับอันตรายจากเต่าและปลา เป็นต้น เสียก่อน จึงไม่มีโอกาสบาน

เมื่อทรงเห็นว่า บุคคลผู้ที่จะตรัสรู้ธรรมมีมากกว่า จึงตัดสินพระทัยแสดง พระธรรมเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ เรียกว่า **ทรงทำธรรมเทศนาธิษฐาน**

เมื่อทรงทำธรรมเทศนาธิษฐานแล้วทรงตั้งพระทัยว่า บริษัท ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกา ยังไม่มีครบถ้วน และพรหมจรรย์คือพระธรรมวินัย ยังไม่กว้างขวางเพียงพอ ในระหว่างนี้พระองค์จะยังไม่ปรินิพพาน เรียกว่า ทรงทำอายุสังขารธิษฐาน

พระธรรมจกัปปวัตนสูตร กัณฑ์ที่ ๔

เมื่อทรงตัดสินพระทัยว่าจะแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ อันดับแรกทรงคิดถึงอาฬารดาบส และอุทกดาบส แต่ทั้ง ๒ ท่านเสียชีวิตแล้ว จึงทรงคิดถึงปัญจวัคคีย์

หลังจากที่พระพุทธรูปประทับอยู่ที่ตำบลอุรุเวลาเสนานิคมตามอภิมภแล้ว ได้เสด็จไปเมืองพาราณสี ครั้นถึงสถานที่ระหว่างแม่น้ำกับมหาโพธิ์ อุปกาชีวกเห็นพระองค์ทรงมีพระฉวีผุดผ่อง จึงถามว่าใครเป็นศาสดาของท่าน ได้ตรัสตอบว่า อาจารย์ของเราไม่มี เราเป็นผู้ตรัสรู้ชอบเองแต่ผู้เดียว กำลังจะไปแคว้นกาสิ เพื่อขับเคลื่อนลัทธิธรรมให้หมุนไปในโลก เราจะตีกลองอมตเสรีแก่เวไนยชนผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย เราเป็นอนัตตนิระ อุปกาชีวก กล่าวว่า อาวุโส นั่นฟังเป็นได้แต่ชื่อ ลั่นศีรษะแล้วหนีไป

ครั้นเสด็จไปถึงเมืองพาราณสี ได้เสด็จไปหาปัญจวัคคีย์ แต่ทั้ง ๕ คน ไม่เคารพพูดกับพระองค์โดยใช้คำว่า อาวุโส พระองค์ทรงห้ามและแสดงเหตุผลหลายอย่าง จนทั้ง ๕ ยอมฟังธรรม จึงทรงแสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์แรก มีชื่อว่า ธรรมจกัปปวัตนสูตร ใจความโดยย่อว่า

ที่สุด ๒ อย่าง (ทางไม่ดี) คือ ๑. กามสุขัลลิกานุโยค การหมกติดอยู่กับกามสุข (การละกิเลสด้วยวิธีสละนองต้นหาของตน) ๒. อัตตกิลมณานุโยค การทรมานตนให้ได้รับความลำบาก (การละกิเลสด้วยวิธีทรมานตน) อันบรรพชิตไม่ควรทำ

ข้อปฏิบัติสายกลาง ๘ อย่าง คือ สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา การเจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ ทำการงานชอบ สัมมาอาชีวะ การ

เลี้ยงชีพชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ สัมมาสติ การระลึกชอบ สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ ซึ่งห่างไกลจากส่วนสุด ๒ อย่างนั้น อันพระตถาคตตรัสรู้แล้วทำให้เกิดดวงตา ทำให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อความรู้อยิ่ง เพื่อความตรัสรู้ เพื่อความดับทุกข์

ต่อจากนั้นทรงแสดงอริยสัจ คือ ของจริงอย่างประเสริฐ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ว่า ความเกิด ความแก่ ความตาย ความเสียใจ ความคร่ำครวญ ความเจ็บกาย ความเจ็บใจ ความตรอมใจ ความต้องอยู่ร่วมกับคนหรือสิ่งอันไม่เป็นที่รัก ความต้องพลัดพรากจากคนหรือสิ่งอันเป็นที่รัก ความผิดหวัง ล้วนเป็นความทุกข์ เมื่อกล่าวโดยสรุปแล้ว ชั้น ๕ (ร่างกายและจิตใจ) ที่ยึดถือด้วยอุปาทาน (ตัณหา และทิฏฐิ) ก่อให้เกิดความทุกข์ ทั้งหมดนี้คือทุกขอริยสัจ ความจริงอย่างประเสริฐ คือ ทุกข์

กามตัณหา ความอยากได้กามารมณ์ ภวตัณหา ความอยากได้รูปภพ หรืออยากมีอยากเป็นที่ตนเองไม่มีไม่เป็น วิภวตัณหา ความอยากได้อรูปภพ หรือความอยากจะไม่มี ไม่เป็น ในสิ่งที่ตนมีและเป็นอยู่แล้ว ทั้ง ๓ นี้คือ ทุกขสมุทัยอริยสัจ แปลว่า ของจริงอย่างประเสริฐ คือ เหตุที่ให้เกิดความทุกข์

ความดับไปอย่างไม่มีส่วนเหลือแห่งตัณหาทั้ง ๓ นั้น นี้คือ ทุกขนิโรธอริยสัจ แปลว่า ของจริงอย่างประเสริฐ คือ ความดับทุกข์

อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ นี้คือทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ แปลว่า ของจริงอย่างประเสริฐ คือ ข้อปฏิบัติที่ให้ดำเนินไปถึงความดับทุกข์

ทรงแสดงต่อไปว่า จักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่าง ได้เกิดขึ้นแก่พระองค์ทั้งที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อนว่า

ทุกขอริยสัจ เป็นปริณญะยธรรม คือ ธรรมที่ควรทำความเข้าใจให้ชัดเจน (เพื่อจะเข้าใจได้ถูกต้อง) พระองค์ได้เข้าใจชัดเจนแล้ว

ทุกขสมุทัยอริยสัจ เป็นปหัตตัพพธรรม คือ เป็นธรรมที่จะต้องละหรือทำลายให้ได้ พระองค์ทรงละหรือทำลายได้แล้ว

ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นสังกัปปัพพธรรม คือ เป็นธรรมที่ต้องทำให้แจ้ง หมายถึง ต้องเข้าใจและไปให้ถึง พระองค์ได้ทรงทำให้แจ้งแล้ว

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นภาเวตัพพธรรม คือ สิ่งต้องบำเพ็ญให้เกิด ให้มี ให้เจริญ จนถึงที่สุด พระองค์ก็ได้บำเพ็ญให้เจริญจนถึงที่สุดแล้ว

ท่านโกณฑัญญะได้ฟังปฐมเทศนาดังกล่าวมานี้ ได้ดวงตาเห็นธรรมว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่ง (สังขาร) มีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดล้วนมีความดับเป็นธรรมดา ท่านได้บรรลุ

โสดาบัน องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงทราบเช่นนั้นจึงทรงเปล่งอุทานว่า อัญญาสิ วต โภ โกณฑัญญโณ อัญญาสิ วต โภ โกณฑัญญโณ แปลว่า โภณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ โภณฑัญญะได้รู้แล้วหนอ คำว่า อัญญา จึงเป็นคำนำหน้าชื่อของท่านตั้งแต่นั้นมา

อนัตตลักขณสูตร กัณฑ์คำรบ ๕

ประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาแก่พระเบญจวัคคีย์

เมื่อท่านโภณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม หมดความสงสัย แน่ใจ ไม่หวั่นไหว ไม่ต้องเชื่อใครในคำสอนของพระศาสดา จึงขอบรรพชาอุปสมบท ทรงอนุญาติให้เป็นภิกษุด้วยพระวาจาว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมเรากล่าวไว้ดีแล้ว จงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบเถิด วิธีนี้เรียกว่า เอหิภิกขุอุปสัมปทา ต่อจากนั้น ทรงสั่งสอน ๔ รูปที่เหลือด้วยปกิณกะเทศนา ท่านวัปปะ และภัททิยะ ได้ดวงตาเห็นธรรมทูลขอบวชพร้อมกัน ต่อจากนั้น มหานามะ และอัสสชิ ได้ดวงตาเห็นธรรมทูลขอบวชเป็นสุดท้าย ทรงอนุญาติให้ทั้งหมดเป็นภิกษุด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา

เมื่อภิกษุเบญจวัคคีย์ดำรงอยู่ในเสขภูมิ เป็นพระโสดาบันอริยบุคคลแล้ว มีอินทรีย์แก่กล้าสมควรเจริญวิปัสสนาเพื่ออรหัตผล จึงตรัสเรียกมารับพระธรรมเทศนา อนัตตลักขณสูตร โดยไวยากรณภาสิต ใจความโดยย่อว่า

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ (ขั้นที่ ๕) เป็นอนัตตา คือว่างเปล่าจากตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ เพราะถ้าเป็นอัตตา คือมีตัวตน บังคับบัญชาได้ ก็ต้องได้ตามความปรารถนาว่าจงอย่าเจ็บไข้ จงเป็นอย่างนี้ คือเป็นอย่างที่เราต้องการ จงอย่าเป็นอย่างนั้น คือ อย่ายเป็นอย่างนี้ที่เราไม่ต้องการ

ทรงแสดงต่อไปว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา จึงไม่ควรเข้าใจว่า นั้น (ขั้นที่ ๕) เป็นของเรา นั้น (ขั้นที่ ๕) เป็นเรา นั้น (ขั้นที่ ๕) เป็นตัวตนของเรา

สุดท้ายทรงสอนเบญจวัคคีย์ให้เห็นด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้งในอดีต อนาคต ปัจจุบัน อันต่างโดยดีเลวเป็นต้นทุกชนิด ล้วนแต่ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่ใช่ตัวตนของเรา

เมื่อเบญจวัคคีย์เห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามความเป็นจริงอย่างนี้ จึงเกิดความเบื่อหน่ายในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ครั้นเมื่อหน่ายจึงคลายกำหนด ได้บรรลุอรหัตตมรรคปราศจากกิเลสเครื่องยึดมั่นจิตทั้งหมด

ครั้งนั้น มีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก ๖ องค์ คือ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ เบญจวัคคีย์ ๕ ด้วยประการฉะนี้

จาริกกัณฑ์ กัณฑ์คำรบ ๖

ในเมืองพาราณสี มีบุตรเศรษฐีคนหนึ่งชื่อว่า ยศ มีปราสาท ๓ หลัง อยู่ท่ามกลางแห่งสตรีผู้บำเรอกามคุณ คือนางหนึ่งเขาตั้งขึ้นมาในขณะที่สตรีทั้งหลายนอนหลับด้วยอาการต่าง ๆ กัน เหมือนกับซากศพที่นอนตายระเกะระกะ รู้สึกเบื่อหน่าย จึงหนีไปทางป่าอิสิปตนมฤคทายวัน

เวลานั้นเป็นเวลาใกล้รุ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจงกรมอยู่ในที่แจ้ง ได้สดับเสียงอุทานของยศกุลบุตรว่า ที่นี้วุ่นวายหนอ ที่นี้ขัดข้องหนอ จึงตรัสเรียกให้เขาเข้าไปหา แล้วทรงแสดงอนุပ္พพิกขา เทศนาที่แสดงโดยลำดับ พรรณา ทาน ศีล สวรรค์ โทษแห่งกาม อานิสงส์แห่งการออกจากกาม จบแล้วทรงแสดงสามุกังสิกเทศนา แปลว่า เทศนาที่ทรงยกขึ้นแสดงเอง ได้แก่ ทรงแสดงอริยสัจ ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ยศกุลบุตรได้บรรลุโสดาปัตติผล

พระธรรมเทศนาอนุပ္พพิกขา และสามุกังสิกเทศนานี้ จะทรงแสดงแก่บุคคลผู้ประกอบด้วย องค์ ๓ คือ ๑. เป็นมนุษย์ ๒. เป็นคฤหัสถ์ ๓. มีอุปนิสัยแก้กล่าว ควบบรรลุโลกุตระคุณ

ต่อมาทรงแสดงอนุပ္พพิกขา และสามุกังสิกเทศนานี้แก่เศรษฐีบิดาของเขา ผู้ออกมาตามหาบุตรชาย เศรษฐีได้บรรลุโสดาบัน แสดงตนเป็นอุบาสกถึงรัตน ๓ เป็นสภณะ คนแรกในพระพุทธศาสนา ส่วนยศกุลบุตรพึงธรรมซ้ำอีกครั้งหนึ่งได้บรรลุอรหัตผล

เศรษฐีครั้งฟังธรรมแล้วได้บอกลูกชายว่า แม่คิดถึงมากให้กลับบ้าน พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสบอกเขาว่า ยศกุลบุตรบรรลุพระอรหัตผลแล้ว ไม่สามารถจะครองเรือนได้ เศรษฐีจึงอนุโมทนา และขออาราธนาพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมกับยศกุลบุตรรับถวายภัตตาหารในวันรุ่งขึ้น แล้วกลับบ้านของตน

หลังจากเศรษฐีกลับไปแล้ว ยศกุลบุตรได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบทกับพระศาสดา ทรงอนุญาตให้เป็นภิกษุด้วยพระวาจาว่า จงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวไว้ดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เถิด

ครั้งรุ่งขึ้นอีกวัน เวลาปุพพันหลมัย พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระยศเป็นปัจฉิมสมณะ ได้เสด็จไปยังนิเวศน์ของเศรษฐี มารดา และภรรยาของพระยศมาเฝ้า จึงทรงแสดงอนุพุพิกถา และอริยสังโปรตทั้งสองได้บรรลุโสดาบัน และแสดงตนเป็นอุบาสิกาคณแรกในพระพุทศาสนา

เสร็จภารกิจที่นิเวศน์ของเศรษฐีแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จกลับไปประทับที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ครั้งนั้นสหายพระยศชาวเมืองพาราณสี ๔ คน ชื่อ วิมลละ สุพาหุ ปุณณชิตวิมปติ ได้ทราบข่าวว่าสหายออกบวชจึงมายังสำนักพระยศ พระยศได้พาพวกเขาไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ฟังอนุพุพิกถา และอริยสัง บรรลุโสดาปัตติผลแล้วทูลขอบรรพชาอุปสมบท ครั้นได้บรรพชาอุปสมบทแล้วไม่นานก็ได้บรรลุอรหัตผล

สหายของพระยศอีก ๕๐ คน เป็นลูกเศรษฐีชาวชนบทได้ทราบข่าวว่า ยศกุลบุตรออกบวช จึงพากันมายังสำนักของพระยศ ท่านได้พาสหายเหล่านั้นไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอนุพุพิกถา และอริยสัง ๔ พวกเขาได้ทูลขอบรรพชาอุปสมบท แล้วได้บรรพชาอุปสมบท และบรรลุธรรมตามนัยหนหลัง

ครั้งนั้นมีพระอรหันต์เกิดขึ้นในโลก ๖๑ องค์ พระผู้มีพระภาคทรงเจ้า ทรงส่งพระอรหันต์ ๖๐ องค์ ไปประกาศศาสนา ด้วยพระดำรัสว่า เธอทั้งหลายจงจาริกไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่มวลชน เพื่ออนุเคราะห์ เพื่อสิ่งที่ต้องประสงค์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ครั้งนั้น มารมาคุกคามพระองค์ว่า ท่านถูกเราพันธนาการไว้ด้วยบ่วงกามทั้งที่เป็นของเทวดาและมนุษย์ และใจของท่านก็ต้องติดบ่วงวาระ (ความกำหนดยินดี) ของเรา ดูก่อนสมณะท่านจะไม่พ้นมือของเราไปได้

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบมารว่า ดูก่อนมาร ความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ของเราหมดไปแล้ว ท่านไม่สามารถจะผูกเราด้วยบ่วงวาระได้หรอก มารจึงอันตรธานหายไป (มั่นใจว่าจะไม่ไปติดกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และลาภยศ)

ทรงอนุญาตติสรณคมนาปสัมปทา

ครั้งนั้น เมื่อพระอรหันต์ ๖๐ องค์ออกไปประกาศพระศาสนา เมื่อคนศรัทธาต้องการบวชจึงนำมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงบวชให้ ทรงเห็นว่าเป็นความลำบากทั้งแก่พระสงฆ์และผู้ศรัทธา จึงทรงอนุญาตวิธีบรรพชาอุปสมบทว่า

ก็แล กุลบุตรนั้น ๆ อันท่านทั้งหลายพึงให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้าโยมด้วยน้ำฝาดแบบเฉวียงบ่า ให้ไหว้ทำภิกษุ แล้วให้หนึ่งกระโถยง ประนมมือเปล่งวาจาว่า พุทฺธํ สรณํ

คจฺฉามิ ฯเปฯ ตติยมปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ วิธีบรรพชาอุปสมบทแบบนี้เรียกว่า ตีสรณคฺคฺมฺหุป
สัมปทา

ราชคฤห์ กัณฑ์ที่ ๗

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงพิจารณาเห็นว่าประชาชนชาวมคธเป็นผู้สมบุรณ์ด้วย
อุปนิสัยที่จะรับธรรมเทศนาได้ จึงตั้งพระทัยที่จะประดิษฐานพระพุทธรูปศาสนาในแคว้นมคธก่อน
แต่จำเป็นต้องอาศัยพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าแผ่นดินมคธ และอุรุเวลกัสสปะ ซึ่งเป็นเจ้าลัทธิผู้มี
อายุมาก โลกสมมติกันว่าเป็นผู้ประเสริฐมานาน เป็นกำลังช่วย จึงเสด็จออกจากพาราณสีเสด็จ
พุทธดำเนินไปยังอุรุเวลาประเทศ ในระหว่างทางทรงแวะพักที่กัปาลีวัน ป่าฝ้าย ทรงโปรดภัทท
วัดคิยส์หาย ๓๐ คน ให้บรรลุมผลเบื้องต้น ๓ บวชให้แล้วส่งไปประกาศพระพุทธรูปศาสนา

โปรดชฎิลพันหนึ่ง

ฝ่ายพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปยังอุรุเวลาประเทศเพื่อโปรดชฎิล ๓ พันหนึ่ง คือ
พี่ชายใหญ่นามว่า อุรุเวลกัสสปะ มีบริวาร ๕๐๐ คนกลางนามว่า นทีกัสสปะ มีบริวาร ๓๐๐
คนเล็กนามว่าคยากัสสปะ มีบริวาร ๒๐๐

ทรงทรมานอุรุเวลกัสสปะด้วยอิทธิปาฏิหาริย์และอาเทศนาปาฏิหาริย์ให้สิ้นพยศ เกิด
ความสลดใจ ได้ความเลื่อมใส ลอยชฎิลบริวาร แล้วทูลขอบรรพชาอุปสมบท พร้อมกับบริวาร

ฝ่ายนทีกัสสปะ และคยากัสสปะ เห็นบริวารของพี่ชายคิดว่าเกิดอันตรายจึงพากัน
มายังสำนักของพี่ชาย ได้ฟังพระธรรมเทศนาแล้วพร้อมกับบริวารทูลขอบรรพชาอุปสมบท

เมื่อประทับอยู่ที่อุรุเวลาตามพระพุทธรูปอัยคัยแล้ว พร้อมด้วยภิกษุปรุณชฎิล ๑,๐๐๐
องค์ ได้เสด็จไปยังคยาสิสะประเทศ ณ ที่นั้น ได้ตรัสเรียกภิกษุเหล่านั้นมาแล้ว ทรงแสดงอา
ทิตตปริยายสูตร เป็นไวยาकरणภาษิตว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกสิ่งทุกอย่างเป็นของร้อน อะไรคือทุกสิ่งทุกอย่างที่ร้อน คือ
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่มาถูกต้องกาย) ธรรมารมณ
(เรื่องที่ใจคิด) การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การลิ้มรส การได้สัมผัสถูกต้อง การคิดนึก ทั้ง
๓ อย่าง (ตา + รูป + จักขุวิญญาณ ฯลฯ ใจ + ธรรมารมณ + มโนวิญญาณ) มาประจวบ
กันทำให้เกิดความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ นี้แหละชื่อว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นของ
ร้อน ร้อนเพราะอะไร ร้อนเพราะไฟระคะ ไฟโหสะ ไฟโมหะ ร้อนเพราะความเกิด ความแก่

ความเจ็บ ความตาย ร้อนเพราะความเสียใจ การร้องไห้ ความทุกข์ ความโศกเศร้า ความ
ตรอมใจ

สรุปพระธรรมเทศานี้ว่า อายตนะภายใน ๖ ประการ อายตนะภายนอก ๖
ประการ วิญญาณ ๖ อย่าง ผัสสะคือการกระทบกันของสภาวะธรรม ๓ อย่างนั้น ทำให้เกิด
ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ เพราะมีอุปาทาน คือ ความยึดติดอยู่กับความสุข
ความทุกข์ หรือความสุขไม่ทุกข์นั้น จึงถูกกิเลสมีรากะเป็นต้น หรือถูกกองทุกข์มีชาติ ชรา
มรณะ เป็นต้น เผาใจให้เราร้อน

สมเด็จพระนราสภทศพลทรงแสดงอานิสงส์แห่งวิปัสสนาปัญญา ที่รู้แจ้งเห็นจริงความ
เราร้อนอันเกิดจากกิเลสและกองทุกข์ว่า อริยสาวกผู้ดับแล้วเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมเบียดเบียนในจักขุ
โสตตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ จักขุวิญญาณ
โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ และเวทนา คือ
ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ อันเกิดจากสภาวะธรรมทั้ง ๓ นั้น มาประจวบกัน

เมื่อท่านเบียดเบียน จิตย่อมหมดความกำหนัด เมื่อหมดความกำหนัดย่อมหลุดพ้น
ครั้งหลุดพ้นจากกิเลสแล้ว ชาติ คือความเกิดในปัญจโวการภพ (มีขันธ์ ๕) จตุโวการภพ (มี
ขันธ์ ๔) เอกโวการภพ (มีขันธ์ ๑) ย่อมสิ้นไป ชื่อว่าเป็นผู้อยู่จบพรหมจรรย์และทำกิจที่ควรทำ
สำเร็จแล้ว

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไวยากรณภาษิตนี้จบลง ภิกษุหนึ่งพันรูปก็มีจิตหลุดพ้น
จากอาสวะทั้งหลาย ได้บรรลุอรหัตผล เป็นอเสขบุคคลทั้งหมดด้วยประการฉะนี้

โปรดพระเจ้าพิมพิสาร

เมื่อภิกษุปรุราณชฎิลบรรลุอรหัตผลแล้ว ทรงประทับอยู่ที่คยาสิสะประเทศตามอภิมรณ
พุทธอัธยาศัยแล้ว อันวิสุทธิสงฆ์องค์อรหันต์หนึ่งพันเป็นพุทธบริวารแวดล้อมเสด็จไปประทับ ณ
ลัญจิวโนทยานสวนตาลหนุ่มสุคติภูมิ พระเจ้าพิมพิสารทรงสดับข่าวนั้น พร้อมพราหมณ์
คฤหบดีชาวมคธ ๑๒ นหุต เสด็จไปเฝ้า

คนเหล่านี้มีอาการทางกายและวาจาต่างกันเป็น ๕ ประเภท

๑. บางพวกถวายนอภิวาทกราบไหว้

๒. บางพวกเพียงแต่ทักทายปราศรัย

๓. บางพวกประนมมือไหว้
๔. บางพวกประกาศชื่อและโคตรของตน
๕. บางพวกหนึ่งไม่ทำประการใดทั้งสิ้น เพราะยังไม่แน่ใจว่าระหว่างอุรุเวลกัสสปะกับพระสมณโคดม ใครเป็นอาจารย์ ใครเป็นศิษย์

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบความคิดของคนเหล่านั้น จึงตรัสถามพระอุรุเวลกัสสปะว่า ท่านผู้ป่าโมกข์แห่งคณาจารย์ทั้งหลาย ท่านเห็นอะไรจึงเลิกละการบูชาไฟเสีย

พระอุรุเวลกัสสปะทูลว่า ยัญทั้งหลายล้วนมุ่งหมายกามคุณ และสตรี ซึ่งล้วนแต่เป็นมลทิน ข้าพระองค์ทราบอย่างนี้แล้วจึงเลิกละการบูชายัญเสีย แต่บัดนี้ ข้าพระองค์ได้เห็นพระนิพพานอันสงบ ไม่มีอุปธิ คือ ชันธ์ กิเลส และอภิสังขาร ใจของข้าพเจ้าจึงยินดีในพระนิพพานนั้น แล้วท่านได้ลุกขึ้นกราบลงที่พระบาทของพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วประกาศต่อหน้าชาวมคธว่า สตุถา เม ภนฺเต ภควา, สาวโกทมสุสมิ ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เจริญ พระองค์เป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก

พราหมณ์และคฤหบดีชาวมคธ ได้เห็นและได้ยินพระอุรุเวลกัสสปะเช่นนั้นแล้วหมดความสงสัย ตั้งใจฟังพระธรรมเทศนา อนุပ္พุพิกธาและอริยสัจ ๑๑ นหุต ได้บรรลุโสดาปัตติผล ๑ นหุต ตั้งอยู่ในสรณคมน์

พระเจ้าพิมพิสารครั้นบรรลุโสดาปัตติผลแล้ว ได้กราบทูลพระศาสดาให้ทรงทราบถึงความปรารถนาในกาลก่อนของพระองค์ ๕ ข้อว่า

๑. ขอให้ข้าพเจ้าได้รับอภิเษกเป็นกษัตริย์ในแคว้นมคธ
๒. ขอพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า จงเสด็จมายังแคว้นของข้าพเจ้า
๓. ขอให้ข้าพเจ้าได้เข้าไปนั่งใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น
๔. ขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้านั้นทรงแสดงธรรมแก่ข้าพเจ้า
๕. ขอให้ข้าพเจ้าได้รู้ทั่วถึงธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น

บัดนี้ ความปรารถนาทั้ง ๕ ประการของข้าพระองค์ได้สำเร็จเรียบร้อยแล้วทุกประการแล้วได้ทูลอาราธนาพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมทั้งพระสงฆ์ทั้งหมด รับถวายภัตตาหารในพระราชนิเวศน์ในวันรุ่งขึ้น

วันรุ่งขึ้น พระศาสดาพร้อมด้วยพระปราณชฎิล ๑ พันองค์ ได้เสด็จไปยังพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าพิมพิสารทรงอังคาสพระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขด้วยขี้ช่าโภชนาหารอันประณีต ด้วยพระหัตถ์ของพระองค์ เป็นการแสดงออกซึ่งความเคารพตามสัปปุริสวิสัย

เมื่อเสร็จภารกิจแล้ว ทรงคิดถึงสถานที่ประทับของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ทรงเห็นว่าเวฬุวันอุทยานเป็นสถานที่ไม่พลุกพล่าน หนทางไม่ไกลแต่โคจรคามเพื่อเที่ยววิณฑบาต ควรเป็นสถานที่มีวิเวกสุขตามสมณวิสัย จึงทรงจับพระเต้าทองอันเต็มไปด้วยน้ำหลังลงเป็นนิมิตหมายแห่งการถวายเวฬุวันอุทยานแด่พระศาสดา

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรับแล้ว ทรงกระทำอนุโมทนาแล้วเสด็จไปประทับ ณ อารามนั้น และทรงอาศัยอัตถูปัตติ คือ เหตุเกิดเรื่องนี้อนุญาตให้ภิกษุทั้งหลายรับถวายอารามตามปรารถนา เวฬุวันอารามจึงเป็นอารามแรกที่เกิดขึ้นในพุทธรูปบาทกาลนี้

ทรงได้อัครสาวก

เตน โข ปน สมเยน สมัยนั้น ปริพาชกคนหนึ่งนามว่า สญชัย อาศัยอยู่ ณ เมืองราชคฤห์ กับปริพาชกบริษัทจำนวนมาก พราหมณ์มาณพ ๒ คน ชื่อ สารีบุตร และโมคคัลลานะ ออกแสวงหาโมกขธรรมได้ไปบวชประพฤติพรหมจรรย์ในสำนักของสญชัยนั้น

สองสหายไม่พอใจทิสสมัยของสญชัย จึงได้ทำตีกากันว่า ถ้าใครได้อมตรธรรมก่อนจงบอกแก่กัน ครั้งนั้น สารีบุตรปริพาชกได้พบพระอัสสสิกำลังเที่ยวภิกษาจารในเมืองราชคฤห์ กิริยามารยาทน่าเลื่อมใส จึงเข้าไปหาถามถึงศาสดาและอาราธนาให้แสดงธรรม

พระเถระแสดงอริยสัจ ๔ โดยย่อว่า ธรรมทั้งหลายล้วนเกิดแต่เหตุ พระตถาคตตรัสเหตุแห่งธรรมเหล่านั้น และตรัสความดับของธรรมเหล่านั้น (ว่าต้องดับที่เหตุ) พระมหาสมณะมีปกติตรัสอย่างนี้

สารีบุตรปริพาชกฟังธรรมแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม คือบรรลุโสดาปัตติผล จึงกลับไปบอกแก่โมคคัลลานปริพาชก พร้อมกับแสดงธรรมให้ฟัง โมคคัลลานปริพาชกฟังธรรมแล้วได้ดวงตาเห็นธรรม จึงชวนกันลาอาจารย์สญชัยไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าที่เวฬุวัน พร้อมปริพาชกที่เป็นบริวารของตน

สมเด็จพระบรมศาสดา ได้โปรดประทานเอหิภิกขุอุปสัมปทาแก่พวกเขา ภิกษุผู้เป็นบริวารได้รับฟังธรรมของพระศาสดาได้บรรลุอรหัตผลอยู่ในพรหมจรรย์

พระโมคคัลลานเถระ หลังจากบวชได้ ๗ วัน ไปทำความเพียรอยู่ที่กัลลวาลมุตตคาม นิ่งโง่งวงเพราะถูกถีนมิทธนิรณห์เข้าครอบงำ พระองค์ทรงทราบจึงเสด็จไปสอน ท่านฟังโอวาทแล้วบรรลุอรหัตผล

ฝ่ายพระสารีบุตรเถระ บวชได้ ๑๕ วัน เมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ถ้ำสุกรขาตา แสดงเวทนาปริคคหสูตรโปรดที่มณฑลปริพาชก ท่านไปถวายงานพัดอยู่ฟังธรรมไปด้วย จึงได้สำเร็จ อรหัตผล ณ สถานที่นั้น

ข้อสังเกต พระสาวกทั้งสองล้วนแต่ได้บรรลุพระอรหัตผลในสำนักของพระศาสดา

ทรงบัญญัติอุปัชฌายวัตรและอาจารย์วัตร

เมื่อภิกษุบริษัทถึงความไม่พอใจขึ้นโดยลำดับ พระองค์ทรงปรารภากับปาจารพิบัติแห่งภิกษุใหม่ บางจำพวก จึงทรงอนุญาตให้ถือนิสัยเนื่องด้วยอุปัชฌาย์และอาจารย์ และทรงบัญญัติอุปัชฌาย วัตรและอาจารย์วัตร เป็นต้น ตามอรรถุบัติที่เกิดขึ้นนั้น ๆ

พุทธกิจกถา กัณฑ์ที่ ๘

ทรงเตรียมพระองค์เพื่อบำเพ็ญสัตตูปการกิจ

สมเด็จพระบรมโลกนาถ ผู้ประกอบด้วยพระกรุณาคุณอันใหญ่หลวง มีพระทัยไฝหา ประโยชน์แก่เวไนยสัตว์ด้วยพระอัชฌาศัยอันบริสุทธิ์ พุทฺโธ ทรงเป็นผู้ตื่นแล้วจึงมาปลุกผู้อื่นให้ตื่น หนฺโต ทรงฝึกพระองค์ดีแล้วจึงมาฝึกผู้อื่น สฺนฺโต ทรงสงบระงับสรรพกิเลสเหตุเร่าร้อนทั้งปวง แล้ว จึงทรงสั่งสอนผู้อื่นเพื่อความเป็นอย่างนั้น ปรีณิพุทฺโต ทรงเย็นสนิทจากเพลิงกิเลสแล้ว จึง ทรงสอนให้คนอื่นดับเพลิงกิเลส

ทรงบำเพ็ญสัตตูปการกิจ ๒ ประการ

พระองค์ทรงเสด็จจาริกไปในคามนิคมและราชธานีต่าง ๆ เพื่อทรงประกอบสัตตูปการ กิจ ๒ ประการ

๑. ธมฺมํ เทเสติ ทรงแสดงธรรมด้วยสามารถแห่งข้อปฏิบัติของคฤหัสถ์และบรรพชิต
๒. วินยํ ปญฺญาเปติ ทรงบัญญัติวินัยอุบายเครื่องฝึกสัทธิธรรมิกบริษัท เป็นสิกขาบท และชั้นธรรมานั้น ๆ ตั้งเขตแดนขอบขัน เพื่อให้เกิดการปฏิบัติดีงามด้วยกายและวาจา

อาการที่ทรงแสดงธรรม

พระองค์ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ด้วยประโยชน์ทั้ง ๓ คือ

๑. ทัศนคติที่มีกตประโยชน์ ผลดีที่จะพึงได้ประสบในปัจจุบันภาพทันตาเห็น ธรรมที่ทรงสอน คือ อุฏฐานสัมปทา ความขยันหมั่นเพียร อารักขสัมปทา การรู้จักดูแลรักษา กัลยาณมิตตตา มีกัลยาณมิตร สมชีวิตา เลี้ยงชีวิตแต่พอเหมาะสม

๒. สัมปรายิกกตประโยชน์ ผลดีที่จะพึงได้รับในชาติหน้า ธรรมที่ทรงสอน คือ ศรัทธา ศีล จาคะ ปัญญา

๓. ปรมัตถประโยชน์ ผลดีสูงสุดในพระพุทธศาสนา ธรรมที่ทรงสอนคือ ศีล สมาธิ และปัญญา ที่มีความลุ่มลึกไปโดยลำดับ ครอบคลุมหลักธรรมคำสอนที่มีอยู่ทั้งสิ้น

วิธีฝึกคน ๓ ประการ

หนึ่ง เวไนยสัตว์ที่ควรฝึกก็เป็นต่าง ๆ กันโดยลัทธิติวาท (การยึดถือลัทธิ) ทัศนคติ (การถือทัศนคติ) เป็นพราหมณ์ชาติ เดียรถีย์ ปริพาชก พาหิรบรรพชิต ชฎิลดาบส ยักษ์ เทวดา พรหม ที่มีอัธยาศัยวิปริตถือผิดต่าง ๆ บางครั้ง ทรงใช้อธิปาฏิหาริย์ บางครั้งทรงใช้อาเทศนา ปาฏิหาริย์ บางครั้งทรงใช้อุคาสนีปาฏิหาริย์ ทรมานฝึกสอนให้เลื่อมพยศ

วิธีสอนคฤหัสถ์ผู้มีอินทรีย์แก่กล้า

เมื่อจะทรงสอนคฤหัสถ์ซึ่งไม่ใช่บรรพชิตทั้งในและนอกศาสนา ผู้มีอุปนิสัยอินทรีย์แก่กล้าควรสำเร็จมรรคผล ณ อาสนะที่พึงทรงสอนนั้น สรุปลแล้วผู้ประกอบด้วยองค์ ๓ คือ ๑. เป็นมนุษย์ ๒. เป็นคฤหัสถ์ ๓. มีอินทรีย์แก่กล้า สำหรับบุคคลเช่นนี้จะทรงแสดงอนุบุพพิกธา ๕ และอริยสัจ ๔

อุบายวิธีแสดงธรรม ๔ ประการ

และการที่จะทรงสั่งสอนคฤหัสถ์บริษัทเช่นนั้น จะทรงแสดงธรรมด้วยอุบายวิธี ๔ ประการ คือ

๑. สันทัสสนา ทรงชี้แจงให้ผู้ฟังเห็นโทษและคุณชัดเจน เหมือนเห็นด้วยตาของตนเอง

๒. สมาทปนา ชักชวนหรือโน้มน้าวให้ผู้ฟังเห็นว่าสิ่งนั้นไม่ดี ควรละ สิ่งนั้นดี ควรประพฤติ
๓. สมุตเตชนา ชี้แจงให้ผู้ฟังเกิดความกล้าหาญที่จะละความชั่ว ประพฤติความดี
๔. สัมปหังสนา พรรณนาคุณแห่งการละความชั่ว และบำเพ็ญความดี เป็นต้นนั้นให้ผู้ฟังรื่นเริงบันเทิงใจ

ธรรมที่เป็นเหตุให้พรหมจรรย์ตั้งอยู่ได้นานและเป็นประโยชน์แก่เทวดาและมนุษย์

ธรรม ๓๗ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทริย ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ มรรคมรรค ๘ เป็นอภิญญาเทสิตธรรม ธรรมที่ทรงแสดงด้วยพระปัญญาอันยิ่ง หรือธรรมที่ทรงแสดงเพื่อให้เกิดปัญญาอันยิ่ง

ธรรม ๓๗ ประการนี้ ภิกษุทั้งหลายเล่าเรียนให้ดี เห็นประโยชน์ปฏิบัติเป็นประจำ ทำให้มาก ก็พึงทำให้พรหมจรรย์ (ศาสนา) ตั้งอยู่ได้นาน ทั้งเป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย

บัญญัติที่กำหนดนามรูปโดยลักษณะทั้ง ๓ เป็นคุณเบื้องสูงแห่งพรหมจรรย์

คำสอนที่เป็นไปโดยมากในพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่า พหุลาภุคคานี คือ ทรงสอนพุทธบริษัทให้เห็นด้วยปัญญาว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อันย่อลงเป็น ๒ คือ รูป เรียกว่ารูป ส่วน เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ รวมกันเรียกว่า นาม เป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา

บัญญัติที่รอบรู้ในลักษณะทั้ง ๓ นี้เรียกว่า รัम्मจฺฉิตฺตญาณ (รู้ความดำรงอยู่แห่งสภาวธรรม) หรือเรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ (ปัญญาารู้เห็นตามความเป็นจริง) เป็นเหตุให้เกิดนิพพานญาณ (การรู้หรือการบรรลุนิพพาน)

ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นเครื่องถอนคาหะความยึดถือ ๓ ประการ

ยถาภูตญาณทัสสนะ ความรู้เห็นตามความเป็นจริง เป็นเครื่องถอนคาหะความยึดถือ ผิด ๓ ประการ คือ

๑. เมื่อเห็นตามเป็นจริงว่า นั่นไม่ใช่ของเรา ย่อมถอนตัณหาคะ ความถือมั่นด้วยอำนาจ ตัณหาเสียได้

๒. เมื่อเห็นตามเป็นจริงว่า สภาพนั้นไม่เป็นเรา ย่อมถอนมานาคาหะ ความถือมั่นด้วยอำนาจมานะ (เย่อหยิ่ง) เสียได้

๓. เมื่อเห็นตามเป็นจริงว่า สภาพนั้นไม่ใช่ตัวตนแก่นสารของเรา ย่อมถอนวิภูฏิกาคาหะ ความถือมั่นด้วยอำนาจวิภูฏิกิ (ความเห็นผิด) เสียได้

ตัณหา มานะ วิภูฏิกิ เป็นปญฺจธรรม

ตัณหา มานะ และวิภูฏิกิ ทั้ง ๓ นี้จัดว่าเป็น ปญฺจธรรม ธรรมที่ทำให้เกิดความเนิ่นช้า อธิบายว่า ถ้าสัตว์ยังมีความอยากได้ ถือตัว และเห็นผิดอยู่ ก็ย่อมไม่มีปัญญาที่รู้เห็นตามความเป็นจริง เมื่อไม่รู้เห็นตามความเป็นจริง ก็ไม่สามารถจะพ้นจากความทุกข์ได้

อนัตตานุปัสสนาละอิตตวาทุปาทาน

สัตว์ทั้งหลายล้วนยินดีในธรรมเครื่องเนิ่นช้าทั้ง ๓ นี้ แม้ผู้เป็นคณาจารย์บางคน จะสอนให้ละอุปาทาน ก็ละได้เฉพาะกามุปาทาน วิภูฏูปาทาน และสึลพตูปาทาน เท่านั้น แต่ไปยึดมั่นอยู่กับอิตตวาทุปาทาน ว่ามีอาตมมันตัวตนอยู่ จึงเห็นความจริงแต่เพียง ๒ ประการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีใครเห็นอนัตตา นานเข้าจึงเวียนมาหาปญฺจธรรมด้านเดิม คือ ตัณหา มานะ และวิภูฏิกิอีก ย่อมไม่พ้นจากวิภูฏิกิสงสาร

ส่วนพระตถาคตทั้งหลาย ทรงทราบความจริงทั้ง ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตา ของสังขารทั้งหลาย ถอนอุปาทานทั้ง ๔ คือ กามุปาทาน วิภูฏูปาทาน สึลพตูปาทาน และอิตตวาทุปาทาน เสียได้ จึงเป็นผู้ไม่มีธรรมเครื่องเนิ่นช้า ได้บรรลุอมตมหานิพพาน

เพราะทรงมุ่งผลคือ ความพ้นจากวิภูฏิกิทุกข์ของเวไนยสัตว์ พระองค์จึงทรงสั่งสอนให้พิจารณาสังขาร โดยลักษณะ ๓ ประการ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา เป็นพหุลา นุคาสนี คำสอนที่มากกว่าคำสอนอย่างอื่นในพระพุทธศาสนา

พระธรรมชื่อว่า สุวากุขาโต (ตรัสไว้ดี)

พระองค์ทรงแสดงธรรมสอนเวไนยสัตว์ด้วยอาการ ๓ อย่าง คือ

๑. อภิณฺเณย ฌมฺมํ เทเสติ ทรงแสดงธรรมหวังจะให้เวไนยสัตว์ตรัสรู้ด้วยปัญญาอัน
ยิ่ง ไม่มีปิดบังอำพราง หรือเปิดเผยแก่สาวกบางองค์ ปกปิดสำหรับสาวกบางองค์

๒. สนิทานํ ฌมฺมํ เทเสติ ทรงแสดงธรรมประกอบด้วยเหตุ ควณที่ผู้ฟังจะตรงตาม
ให้เห็นจริงได้

๓. สปปาฏิหาริย์ ฌมฺมํ เทเสติ ทรงแสดงธรรมมีความอัศจรรย์ ที่ผู้ปฏิบัติตาม
ได้ผลดีจริง

ดังนั้น พระธรรมที่ทรงแสดงจึงชื่อว่า สุวากุขาโต คือ ตรัสไว้ดีแล้ว และพระสงฆ์ผู้
ปฏิบัติตามพระธรรมนั้น จึงชื่อว่า สุปฏิปนฺโน เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว

อาการที่ทรงบัญญัติพระวินัย

เพื่อจะเป็นที่รองรับอริกคุณ ให้บุคคลได้บำเพ็ญสัมมาปฏิบัติทางพระนิพพานโดยง่าย
และให้ห่างไกลจากอกุศลธูลีต่าง ๆ จึงทรงบัญญัติพระวินัยสำหรับใช้กับ ภิกษุ ภิกษุณี
สิกขมานา สามเณร สามเณรี ไม่ทั่วไปในคฤหัสถ์บริษัทฆณทล

ความเป็นมาของ ภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี

เมื่อสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้สำเร็จอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงประกาศพระ
ศาสนาเริ่มตั้งแต่ทรงแสดงพระธรรมจักร โปรดบัญญัติ ๕ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน ท่าน
โกณฑัญญะได้ดวงตาเห็นธรรม ทูลขอบรพชาอุปสมบทจึงทรงอนุญาตให้เป็นภิกษุด้วยพระวาจาว่า
เธอจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมอันแรกกล่าวไว้ดีแล้ว เธอจงประพฤติพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดย
ชอบเถิด เพียงเท่านี้ท่านโกณฑัญญะ ก็ได้เป็นพระภิกษุรูปแรกในพระพุทธศาสนา วิธีนี้เรียกว่า
เอหิภิกขุอุปสัมปทา ใช้แต่ลำพังพระศาสดาพระองค์เดียวเท่านั้น

ครั้นต่อมา เมื่อมีพระอรหันตสาวกเกิดขึ้นในโลก ๖๐ องค์ คือ ภิกษุบัญญัติ ๕
รูป พระยสเถระและสหายของท่านอีก ๕๔ รูป ทรงส่งท่านเหล่านั้นไปประกาศพระศาสนา มีผู้
ศรัทธาต้องการบวชจึงนำมาเฝ้าเพื่อประทานอุปสมบท ทรงเห็นว่าเป็นความลำบาก จึงทรงอนุญาต
ให้พระสาวกบวชกุลบุตรได้เอง เฉพาะตัวต่อตัว โดยให้เขาปลงผมและหนวด ครองผ้าข้อมผ้า

ผาด กราบภิกษุ นั่งกระโหรงประนมมือ ว่าตามพระสงฆ์ ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺจามิฯเปฯตติยมฺปิ
สงฺฆํ สรณํ คจฺจามิ เพียงเท่านี้ ผู้นั้นก็ได้สำเร็จเป็นภิกษุ วิธีนี้เรียกว่า ติสรณคฺคณูปสัมปทา
แปลว่า อุปสมบทด้วยการรับไตรสรณคฺคณ

ครั้นต่อมา เมื่อพระองค์ประทับอยู่ที่กรุงราชคฤห์ แคว้นมคธ ตรัสให้พระสารีบุตร
เถระเป็นพระอุปัชฌาย์บวชพราหมณ์คนหนึ่งเป็นการสงฆ์ด้วยวิธีสวดกรรมวาจา ๓ ครั้ง พร้อมทั้ง
ญัตติ ๑ เรียกว่า ญัตติจตุตถกรรมวาจาอุปสัมปทา และทรงให้ยกเลิกวิธีบวชด้วยการรับไตร
สรณคฺคณเสีย

ทรงอนุญาตการบรรพชาเป็นสามเณร

เมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จยังนครกบิลพัสดุ์ เพื่อโปรดพระประยูรญาติ ทรงรับสั่งให้พระ
สารีบุตรเถระบรรพชาให้พระราหุล โดยวิธีรับไตรสรณคฺคณ เรียกว่า บรรพชาเป็นสามเณร เพราะ
ขณะนั้นท่านยังเป็นเด็กมาก ยังไม่เหมาะสมจะเป็นภิกษุ

ทรงอนุญาตให้สตรีอุปสมบทเป็นภิกษุณี

ครั้งหนึ่ง พระองค์เสด็จอยู่ที่กุฎาคารศาลา ปามหาวัน เมืองไพศาลี ทรงอนุญาต
อุปสมบทเป็นภิกษุณี แก่พระนางมหาปชาบดี ด้วยวิธีรับครุธรรม ๘ ประการ ทรงอนุญาต
อุปสมบทแก่นางสาภิยาณี ๕๐๐ นาง โดยภิกษุสงฆ์ฝ่ายเดียว ทรงตั้งภิกษุณีบริษัทขึ้นใน
พระพุทฺธศาสนา

ต่อมาเมื่อมีภิกษุสงฆ์และภิกษุณีสงฆ์ จึงทรงอนุญาตอัฐฐวาจิกาอุปสัมปทา การ
อุปสมบทด้วยกรรมวาจา ๘ คือ ญัตติจตุตถกรรมวาจาฝ่ายภิกษุสงฆ์ และญัตติจตุตถกรรมวาจา
ฝ่ายภิกษุณีสงฆ์แก่ผู้ที่บวชเป็นภิกษุณี

วิธีบวชสามเณรี

ต่อมาทรงอนุญาตให้ภิกษุณีบรรพชาให้สตรีผู้มีอายุอย่างน้อยเป็นสามเณรี ด้วยวิธีรับไตร
สรณคฺคณ เหมือนกับภิกษุให้บรรพชาสามเณร

สิกขมานา

ต่อมาทรงอนุญาตให้ภิกษุณีสงฆ์ให้สิกขาสมมติแก่สามเณรี ประพฤติให้บริบูรณ์ ๒ ปีก่อน จึงอุปสมบทเป็นนางภิกษุณีได้ ผู้ประพฤติสิกขาสมมตินี้เรียกว่า สิกขมานา

สทรรมิกบรรพชิต ๕

ภิกษุ ๑ ภิกษุณี ๑ สามเณรีสิกขมานา ๑ สามเณร ๑ สามเณรี ๑ เป็น สทรรมิกบรรพชิต ๕ จำพวก ด้วยประการฉะนี้

ทรงอาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ

บัญญัติสิกขาบทแก่ภิกษุ และภิกษุณี

พระองค์ทรงบัญญัติสิกขาบทเฉพาะภิกษุบ้าง เฉพาะภิกษุณีบ้าง สาธารณะทั่วไปแก่ทั้งสองพวกบ้าง ซึ่งเรียกว่า วินัย เพราะทรงอาศัยอำนาจประโยชน์ ๑๐ ประการ คือ

๑. เพื่อให้สงฆ์ยอมรับว่าดีแล้ว ชอบแล้ว
๒. เพื่อความสำราญแห่งสงฆ์
๓. เพื่อข่มบุคคลผู้ไม่ละอายใจ
๔. เพื่ออยู่สบายแห่งผู้มีศีล
๕. เพื่อป้องกันความเสียหายในปัจจุบัน
๖. เพื่อกำจัดเหตุแห่งความเสียหายในสัมปรายภพ
๗. เพื่อความเลื่อมใสของคนที่ยังไม่เลื่อมใส
๘. เพื่อความเลื่อมใสยิ่งขึ้นของคนที่ยังเลื่อมใสอยู่แล้ว
๙. เพื่อความดำรงมั่นแห่งพระลัทธธรรม
๑๐. เพื่ออนุเคราะห์พระวินัย (สนับสนุนให้คนมีระเบียบวินัย)

ประโยชน์ที่มุ่งหมายแห่งพระธรรมวินัย

ธรรมและวินัยที่ทรงแสดงและทรงบัญญัติไว้แม้จะมีมากมาย แต่เมื่อจะกล่าวถึงผลมุ่งหมายสูงสุดก็เพื่อ วิมุตติ คือ ความหลุดพ้นวิเศษจากสรวพกิเลส

เครื่องเคร้าหมองใจอย่างเดียว เปรียบเหมือนน้ำในมหาสมุทรทั้งหลายที่กว้างใหญ่จะกั้นมหาสมุทรก็
ตาม ล้วนมีรสเดียวกันคือ มีรสเค็ม

ทรงแสดงธรรมและบัญญัติวินัยเพื่อประกาศศีลธรรม ๓ ประการ

พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรมและทรงบัญญัติวินัย เพื่อประกาศศีลธรรม ๓ ประการ
คือ ปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ให้เป็นไปในพุทธบริษัทสาวกมณฑลทั้งเทวดา มนุษย์ สตรี
บุรุษ คฤหัสถ์ บรรพชิต ตามสมควร

คำสอนอันแสดงข้อปฏิบัติคือ ศีล สมาธิ ปัญญา ชื่อว่า ปริยัติศีลธรรม
การปฏิบัติตามศีล สมาธิ ปัญญา ชื่อว่า ปฏิบัติศีลธรรม
มรรค ผล นิพพาน ที่ได้บรรลุเพราะการปฏิบัติตามศีล สมาธิ ปัญญา ชื่อว่า
ปฏิเวธศีลธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้ศีลธรรม ๓ ประการนี้ เป็นไปในมนุษยพุทธบริษัท
ทั้ง ๔ คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา จนบริษัททั้ง ๔ นั้นทรงคุณธรรมดำรงใน
เอตทัคคสถานตามอภิสัมมัสมบัติ ดังนี้

บริษัท ๔ ผู้ตั้งอยู่ในเอตทัคคสถาน

ฝ่ายภิกษุบริษัท พระสารีบุตรอัครสาวกท่านทรงปัญญาอันพิเศษ ให้อนุตรธรรมจักรที่
พระตถาคตเจ้าให้เป็นไปแล้ว ให้เป็นไปตามได้โดยชอบ ดังปริณายกর্তน์แห่งบรมจักรพรรดิฉะนั้น
ท่านเป็นผู้เลิศกว่า ภิกษุผู้มีปัญญามาก

พระมหาโมคคัลลานะ อัครสาวกที่ ๒ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่มีอิทธิฤทธิ์
พระอัญญาโกณฑัญญะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้รู้ราตรีนาน
พระมหากัสสปะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ทรงจุดดวงคุณ
พระอนรุทธะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ได้ทิพยจักขุญาณ
พระภัททิยกาฬโคธายบุตร เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เกิด ณ ตระกูลสูง
พระลกฺขณภัททิยะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ไม่มีเสียงเพราะ
พระปิณฑโฆลการทวาชะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้บันลือสีหนาททั้งปวง
พระปุลณณมันตานีบุตร เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นธรรมกถึก
พระมหากัจจายนะ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้แจกเนื้อความแห่งคำย่อออกโดยพิสดารได้

พระจุลบันถกเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายอันนिरมิตได้ซึ่งมโนเมยกาย และเลิศกว่า
ภิกษุทั้งหลายผู้ฉลาดในเจโตวิวัฏฏ์ การพลิกปัญญา

พระมหาบันถกเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ฉลาดในปัญญาวิวัฏฏ์ เจโตวิวัฏฏ์ การ
พลิกจิต

พระสุภุตเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ด้วยอรณวิหาร ไม่มีกิเลส และเลิศกว่า
ภิกษุทั้งหลายผู้เป็นทักษิณียะ ควรรับทักษิณาทานเครื่องเจริญสุขสมปีติ

พระขทรวนิยะเรวตเถระ อันอยู่เฝ้าไม่กระดินก็ว่า ไม่ตะเคียนก็ว่า เลิศกว่าภิกษุ
ทั้งหลายผู้เฝ้า

พระกัณฑาเรวตเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ฟังด้วยฉาน

พระโสณโกปิวิสเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีความเพียรปรารภแล้ว

พระโสณภูิกัณณเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีวาจาอันไพเราะ

พระสีวลีเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีลาภมาก

พระวัคคิเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้น้อมลงด้วยศรัทธา

พระราหุล เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้ใคร่ซึ่งสิกขา

พระรัฏฐपालเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้บวชด้วยศรัทธา

พระกุนทธานเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ถือเอาซึ่งสลาภเป็นประณม

พระวังคีสเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีปฏิภาณ

พระอุปเสนวังคันทบุตร เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้นำมาซึ่งความเลื่อมใสโดยรอบ

พระทัฬหฬลบุตร เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้แต่งตั้งปูลาดเสนาสนะ

พระปิลินทวัจฉเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้เป็นที่รักเจริญจิตของเทวดา

พระพาหิยทารุจิริยะ เลิศกว่าท่านที่เป็นขิปปาภิญญาบุคคลตรัสรู้พลัน

พระกุมารกัสสปเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้กล่าวธรรมกถาวิจิตร

พระมหาโกฏฐิตเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ถึงซึ่งปฏิสัมภทา

พระอานันทเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายโดยคุณพิเศษถึง ๕ สถาน คือ เลิศกว่า
ภิกษุทั้งหลายที่เป็นพหูสูต เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่มีสติปัญญาจำทรง เลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้
อุปฐาก

พระอุรุเวลกัสสปเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายที่มีบริษัทใหญ่บริวารมาก

พระพาลเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีโรคน้อย

พระโสภิตเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ระลึกได้ซึ่งปุพเพนิวาส

พระอุบาลีเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ทรงไว้ซึ่งวินัย

พระนันทกเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้ให้โอวาทนางภิกษุณี
พระนันทเถระ เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายผู้มีความเกื้อกูลในปฏิภาณ
พระโฆสเถระ เลิศกว่าภิกษุ ทั้งหลายผู้ทรงจีวรเศร้าหมองในภิกษุบริษัทที่ท่านผู้
ทรงคุณพิเศษนั้น ๆ ซึ่งพระศาสดาทรงสรรเสริญในเอตทัคคสถานโดยนियมดังนี้
ในฝ่ายภิกษุณีบริษัทเล่า
พระนางมหาปชาบดีโคตมี ซึ่งได้รับครุฑมปฏิบัติคหณุปสมบทก่อนเป็นประณมกว่า
ภิกษุณีทั้งหลาย เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายบรรดาพุ้รูราตรี คือเป็นนางภิกษุณีก่อนกว่านางภิกษุณี
ทั้งปวง

นางเขมาเถรี	เป็นอัครสาวิกา เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้มีปัญญามาก
นางอุบลวัณณาเถรี	อัครสาวิกาที่ ๒ เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้มีฤทธิ์
นางปฐาจาราเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายอันทรงไว้ซึ่งวินัย
นางธัมมทินนาเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายบรรดาที่เป็นธรรมกถึก
นางนันทาเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้เพ่งด้วยฉานสมาบัติ
นางโสธนาเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้มีความเพียรปรารภแล้ว
นางสกุณเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายที่บรรลุนิพพานด้วยปัญญา
นางภัททาคุณทลเกสีเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้เป็นชิปปาภิญญามีความตรัสรู้

พลัน

นางภัททาปิลาณีเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายที่ระลึกได้ซึ่งบุพเพนิวาส
นางภัททากัจจนาเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายที่ถึงซึ่งอภิญญาอันใหญ่แล้ว
นางกิสาโคตมีเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายผู้ทรงไว้ซึ่งจีวรอันเศร้าหมอง
นางสิงคาลมาตาเถรี	เลิศกว่าภิกษุณีทั้งหลายที่น้อมลงแล้วด้วยศรัทธา

ภิกษุณีพุทธบริษัททรงคุณสมบัติดำรงในเอตทัคคสถาน ด้วยประการดังนี้

ฝ่ายอุบาสิกบริษัท

พาณิชทั้ง ๒ คือ ตปุสสะ ๑ ภัลลิกะ ๑ ผู้ได้สรณะเป็นเทววาจิกอุบาสิก เมื่อเสด็จ
อยู่ ณ ควงไม้ราชายตนพฤกษ์นั้น เลิศกว่าสาวกอุบาสิกผู้ถึงสรณะก่อน

สุทัตตคฤหบดีอนาถบิณฑิกเศรษฐีโสดาบัน เลิศกว่าอุบาสิกผู้ท่ายกทั้งหลาย

จิตตคฤหบดี อนาคามีอริยสาวก อยู่เมืองมัจฉิกาสัณฑนคร เลิศกว่าอุบาสิกทั้งหลาย
ผู้เป็นธรรมกถึก

หัตถอาพวอกอนาคามีอริยสาวกเป็นอุบาสกเลิศกว่าอุบาสกทั้งหลาย ผู้สังเคราะห์บริษัท
ด้วยสังคหวัตถุ ๔

ท้าวมหานามสักกะผู้พระสภากาคามีอริยสาวก เลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายผู้ให้ซึ่งปัจจัย
ลามอันประณีต

อุคคตคฤหบดีอนาคามีอริยสาวกอยู่ ณ เมืองไพศาลี เลิศกว่ามหนาทายกอุบาสกผู้ให้
สิ่งของอันให้เจริญจิต

อุคคตคฤหบดีอนาคามีอริยสาวก อยู่ ณ บ้านหัตถิคาม เลิศกว่าสังฆุปฏิกุลากอุบาสก
ผู้ปฏิบัติสงฆ์

ปุรพันธเศรษฐีบุตรโสดาบันอริยสาวก เลิศกว่าอุบาสกผู้เลื่อมใสมั่นคง

ชีวกโกมารภจ เลิศกว่าอุบาสกที่เลื่อมใสในบุคคล

นังกุลบิดาคฤหบดีโสดาบัน เลิศกว่าอุบาสกทั้งหลายผู้มีความคุ้นเคยในพระพุทธรเจ้า
อุบาสกพุทธบริษัทคฤหัสถ์สาวกมีคุณสมบัติดำรงในเอตทัคคสถาน ด้วยประการฉะนี้

ฝ่ายอุบาสิกบริษัท

นางสุชาดาเสนียธิดาโสดาบันอริยสาวิกาได้ถึงสรณะก่อน เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ถึง
สรณะก่อน

นางวิสาขาเมคารมาตาโสดาบัน เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายที่เป็นทายิกาบริจาคทาน

นางชุชชุตตราโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้เป็นธรรมกถิก

นางสามาวดีโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้อยู่ด้วยเมตตาวีหาร

นางอุตรานันทมาตาโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ฟังด้วยฉาน

สมาบัติ

นางสุปวาสาโกถียธิดาโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ให้ซึ่งปัจจัยลาม

อันประณีต

นางสุปียาอุบาสิกาโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ปฏิบัติภิกษุใช้

นางกาดิยานีโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ได้เลื่อมใสมั่นคง

นางคฤหบดีนางกุชมาตาโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้มีความ

คุ้นเคยในพระพุทธรเจ้า

นางกาฬีอุบาสิกาภุชฌริกาโสดาบันอริยสาวิกา เลิศกว่าอุบาสิกาทั้งหลายผู้ได้เลื่อมใส

แล้วด้วยได้ยืนตาม

อุบาสิกาทุทธบริษัทศกฤหัสถ์สาวิกา มีคุณสมบัติดำรงอยู่ในเอตทัคคสถาน ด้วย
ประการดังนี้

มหาปรินิพพานสูตร กัณฑ์ที่ ๙

พรรษาที่ ๔๕ พรรษาสุดท้าย ทรงจำพรรษา ณ บ้านเวฬุคาม เขตเมืองไพศาลี
ทรงพระประชวรชราภาพแล้ว เกิดทุกขเวทนาใกล้ปรินิพพาน ภายในพรรษานั้น

ได้ตรัสสอนพระอานนทเถระที่มีความวิตกกังวลกับการประชวรของพระองค์ว่า ดูก่อน
อานนท สมัยใด พระตถาคตเจ้าเข้าอนิมิตตเจโตสมาธิ คือ ไม่ใส่ใจถึงนิมิตทั้งปวง เพราะดับ
เวทนาบางเหล่า สมัยนั้น กายของพระตถาคตเจ้า ย่อมมีความผาสุก เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลาย
จงมีตนเป็นที่พึ่ง มิใช่มีบุคคลหรือสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง ทรงอธิบายว่ามีตนเป็นที่พึ่ง คือ มีธรรมเป็นที่
พึ่ง ธรรมนั้นได้แก่ เอกายนมรรค คือ สติปัฏฐานทั้ง ๔

ครั้นออกพรรษา ประทับอยู่ที่ป่าवालเจดีย์ ทรงรับอาราธนาพระยามารว่าอีก ๓
เดือน ตถาคตจะปรินิพพาน เรียกว่า ทรงปลงอายุสังขาร พระอรรัตนกาจารย์ ถือนามพระ
บาลีนี่จึงกล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปลงอายุสังขารวันมาฆปุรณมี

ทรงแสดงบริษัท ๘ คือ กษัตริย์ ๑ พราหมณ์ ๑ คฤหบดี ๑ สมณะ ๑ หมู่
เทพชั้นจาตุมหาราชิกา ๑ ชั้นดาวดึงส์ ๑ หมู่มาร ๑ หมู่พรหม ๑ ซึ่งพระองค์ทรงเคยเข้าไป
สนทนาและแสดงธรรมีกถาสั่งสอน

ทรงแสดงสถานที่ ๑๖ ตำบล ที่ทรงทำนิมิตโองาสันหยาบเพื่อให้พระอานนท์ทูล
ขอให้ทรงอยู่แสดงธรรม เพื่อประโยชน์ เพื่อความสุขแก่มหาชน คือ ที่เมืองราชคฤห์ ๑๐ แห่ง
เมืองเวสาลี ๖ แห่ง

เมืองราชคฤห์ ๑๐ แห่ง คือ ภูเขาคิชฌกูฏ ๑ โคตมนิโครธ ๑ โจรปปาตะ ๑
ลัตตบัณณคูหา ๑ กภาพัสสิลา ๑ สัปปีโสณฑิกา ๑ ตโปทาราม ๑ เวฬุวัน ๑ ชิวกัมพวัน ๑
มัททกัจฉิมิคทายวัน ๑

เมืองเวสาลี ๖ แห่ง คือ อุเทนเจดีย์ ๑ โคตมกเจดีย์ ๑ ลัตตัมพเจดีย์ ๑ พุ
บุตตเจดีย์ ๑ สารันทเจดีย์ ๑ ปาवालเจดีย์ ๑

ทรงสั่งสอนพุทธบริษัทด้วยสังเวคกถาและอัปมาทธรรม

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วทรงสอนว่า คนทั้งหลาย ทั้งที่เป็นคนหนุ่มสาว คนแก่ ทั้งที่เป็นคนโง่ คนฉลาด ทั้งที่เป็นคนมั่งมี และคนยากจน ล้วนแต่มีความตายรอคอยอยู่ข้างหน้า เหมือนนาชณะดินที่นายช่างหม้อกระทำไว้ สุดท้ายก็ต้องแตกทำลาย ท่านทั้งหลาย จงให้ประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่นถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด

เวสาลีนาควาโลก ทรงเหลียวกลับมาทอดพระเนตรเมืองไพศาลี

ครั้งนั้น เวลาเช้า สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในพระนครไพศาลี ครั้นเสด็จกลับจากบิณฑบาต ได้ทอดพระเนตรเมืองไพศาลีเป็นนาควาโลก คือ กลับเยื้องพระกายมาตั้งพระองค์เป็นมหาปฐิสอาการอย่างหนึ่ง แล้วตรัสกับพระอานนท์ว่า การดูเมืองไพศาลีครั้งนี้เป็นปัจฉิมทัศนะ (การดูครั้งสุดท้าย) ของตถาคต เราไปบ้านภัณฑุคามกันเถิด

ทรงแสดงอริยธรรม ๔ ประการ

ณ บ้านภัณฑุคามนั้น ทรงแสดงธรรม ๔ ประการ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ ว่าเป็นอริยธรรม (ธรรมทำความเป็นอริยะ) ทรงอธิบายว่าเพราะไม่ได้ตรัสรู้ธรรม ๔ ประการนี้ เราและท่านทั้งหลายจึงได้ท่องเที่ยวไปในภพกำเนิด ได้รับความทุกข์อันวิจิตรเป็นนอเนกประการ แต่บัดนี้ เราและท่านทั้งหลายตรัสรู้ธรรม ๔ ประการนี้แล้ว จึงทำลายโมหะ และดับตัณหาเสียได้ การเกิดในภพใหม่จึงไม่มี

ทรงแสดงไตรสิกขาว่าเป็นปฏิบัติแห่งวิมุตติ

ทรงแสดงอานิสงส์ (คุณ) แห่งศีลว่า เป็นที่ตั้งอันใหญ่แห่งคุณพิเศษชั้นสูง เหมือนแผ่นดินเป็นที่อาศัยทำงานของมนุษย์ ศีลเมื่อบริบูรณ์ดี ย่อมก่อให้เกิดสมาธิ สมาธิที่เกิดจากศีล อันบริสุทธิ์ย่อมมีอานิสงส์ใหญ่ยิ่ง สมาธิเมื่อมั่นคงดีแล้วย่อมก่อให้เกิดปัญญา ปัญญาที่เกิดมาจากสมาธิอันแน่วแน่และบริสุทธิ์ ย่อมมีอานิสงส์ใหญ่ยิ่ง คือ จะทำให้จิตมีความรู้แจ้งเห็นจริง เมื่อจิตรู้แจ้งเห็นจริงด้วยอำนาจปัญญาแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะ คือ กามาสวะ ภาวาสวะ และ อวิชชาสวะ ทั้ง ๓ อย่างไม่มีเชื้อเหลือ (นิรินทรพนินาค)

พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับอยู่ที่อานันทเจดีย์ เขตโศคนคร ตรัสมหาประเทศ (เครื่องกำหนดรัฐภิชิตของพระองค์) ฝ่ายพระสูตร เรียกว่า สุตตันตปิฎกมหาประเทศ ๔ ใจความย่อว่า ถ้ามีผู้อื่นมาอ้างพระศาสดา สงฆ์ คณะ หรือบุคคล แล้วแสดงว่านี่เป็นธรรม เป็นวินัย เป็น

ลัทธิศาสนา อย่าพึ่งด่วนรับรองหรือด่วนปฏิเสธ พึ่งสอบสวนดูกับพระวินัยและพระสูตร ถ้าขัดแย้งกัน พึ่งทราบว่า นั้นไม่ใช่ธรรม วินัย และลัทธิศาสนา ถ้าตรงกันทั้งพระวินัยและพระสูตร พึ่งทราบว่านั้นเป็นธรรม วินัย และลัทธิศาสนา

วันที่นายจุนทะถวายปัจจัยมณฑป

พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ที่โกศคนครนั้นตามสมควรแก่เวลา จึงเสด็จไปถึงปาवनนคร ประทับอยู่ที่ป่าไม้มะม่วงของนายจุนทะกัมมารบุตร นายจุนทะได้เข้าไปเฝ้า ได้ฟังพระธรรมเทศนา เชื่อกกรรมและวิบากแล้ว จึงทูลอาราธนาพระองค์พร้อมทั้งพระสงฆ์เพื่อรับอาหารมณฑปในวันรุ่งขึ้น พระองค์ทรงรับโดยอุชณีภาพ

วันรุ่งขึ้นที่นายจุนทะได้ถวายภัตตาหารปัจจัยมณฑปทานนั้น เป็นวันที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งพระอรชกถาจารย์กล่าวว่า วันวิสาขปุณณิถีเพ็ญเดือน ๖

เสด็จสู่กุสินารานคร

เมื่อพระผู้มีพระภาคทรงเสวยภัตตาหารของนายจุนทะแล้ว ทรงพระประชวรลงพระโลหิตอย่างหนัก แต่ทรงอดกลั้นไว้ด้วยอธิวาสนชันทิธรรม ครั้งนั้นได้ตรัสเรียกพระอานนท์มาสั่งว่า จะเสด็จไปยังเมืองกุสินารา

ในระหว่างทางได้พบกับบุตรแห่งมัลลกษัตริย์คนหนึ่ง ชื่อ ปุกกุสะ เป็นสาวกของอาฬารดาบส กาลามโคตร ทรงแสดงธรรมเทศนาแก่เขา ทำให้เขาเกิดศรัทธาเลื่อมใส ได้ถวายผ้าคู่เนื้อดี เรียกว่า ผ้าสังคิวรรณ รับสั่งให้ถวายพระอานนท์เถระผืนหนึ่ง แต่พระเถระได้ถวายให้พระองค์ทรงห่มผืนหนึ่ง ห่มผืนหนึ่ง ทำให้ผิวพรรณพระกายบริสุทธิ์ผุดผ่องใส จนพระอานนท์กราบทูลสรรเสริญ จึงตรัสแก่พระเถระว่า กายแห่งพระตถาคตย่อมบริสุทธิ์ พรรณแห่งผิวผุดผ่องยิ่งนัก ๒ ครั้ง คือ เวลาราตรีที่จะตรัสรู้ อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ และเวลาราตรีที่จะปรินิพพานด้วยอนุปาทิสถนิพพานธาตุ

ประทมอุฏฐานไสยา

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จพุทธดำเนินไปถึงแม่น้ำกุธานที ได้เสด็จลงทรงและเสวยแล้ว เสด็จไปประทับยังอัมพวัน ตรัสเรียกพระจุนทะเถระให้ปูผ้าสังฆาฏิเป็น ๔ ชั้นถวาย ทรงสำเร็จสหัสไสยาโดยข้างเบื้องขวา ตั้งพระบาทให้เหลื่อมกัน มี

สติสัมปชัญญะทำพระทัยซึ่งอุภูฐานสัญญา ความตั้งใจจะเสด็จลุกขึ้น โดยมีพระจุนทกเถระนั่งเฝ้า
อยู่

ทรงดับความเดือดร้อนใจของนายจุนทะ

ณ สถานที่นั้น ได้ตรัสเรียกพระอานนทเถระมาตรัสว่า บิณฑบาต ๒ อย่าง มีผล
เท่ากัน ทั้งมีผลมาก มีอานิสงส์มากกว่าบิณฑบาตอื่น ๆ คือ บิณฑบาตที่พระตถาคตบริโภคแล้ว
ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ๑ ที่พระตถาคตบริโภคแล้วบรินิพพานด้วยอนุปาทีเสสนิพพานธาตุ
๑

ทรงเปล่งอุทาน

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงปรารภการบำเพ็ญกุศลของนายจุนทะ ได้เปล่งอุทานว่า บุญ
กุศลย่อมเจริญแก่ผู้บริจาคทาน ผู้สำรวมในศีล (รักษาศีล) ย่อมไม่ก่อเวร คนฉลาดย่อมละบาป
ได้ เพราะความสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ ย่อมเป็นผู้มีความเย็นใจ

มหาปรินิพพานสูตร กัณฑ์ที่ ๙

ภาคหลัง

เสด็จถึงเมืองกุสินารา ประทมอนุภูฐานไสยา

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ เสด็จพุทธดำเนินข้ามแม่น้ำหิรัญญู
ตี ถึงเมืองกุสินารา ประทับ ณ สาลวัน ตรัสสั่งให้พระอานนทเถระตั้งเตียงระหว่างไม้รังทั้งคู่
ผินศีรษะไปทางทิศอุดร ทรงสำเร็จสี่ไสยาโดยข้างเบื้องขวา วางพระบาทเหลื่อมกัน มี
สติสัมปชัญญะ แต่มิได้มีอุภูฐานสัญญามนสิการ เพราะเป็นไสยาอวสาน เรียกว่า อนุภูฐานไสยา

ทรงยกย่องปฏิบัติบูชา

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคทรงปรารภการสักการบูชาของเทวดาทั้งหลาย ได้ตรัสแก่
พระอานนทเถระว่า พระตถาคตไม่เป็นอันบริษับูชาด้วยสักการะพิเศษเพียงเท่านี้ ผู้ที่ปฏิบัติธรรม
สมควรแก่ธรรม ธรรมบทหน้า หมายถึง วิธีการ ธรรมบทหลัง หมายถึง เป้าหมาย ปฏิบัติชอบ
ยิ่ง ประพฤติตามธรรม (โลกุตตรธรรม) จึงชื่อว่าบูชาพระตถาคตด้วยการบูชาอย่างยิ่ง

ทรงแสดงสังเขปสถาน ๔ ตำบล

พระโลกนาถทรงแสดงสถานที่ ๔ ตำบล แก่พระอานนทเถระว่า เป็นที่ควรจะต้อง
ควรให้เห็น ควรให้เกิดสังเขปแห่งกุลบุตรผู้มีศรัทธา คือ สถานที่ประสูติจากพระครรภ์ ๑
สถานที่ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ๑ สถานที่แสดงพระอนุตรธรรมจักร (ปฐมเทศนา) ๑
สถานที่ปรินิพพานด้วยอนุปาทิสถนิพพานธาตุ ๑

การบูชาพระพุทธศรีระเป็นกิจของคฤหัสถ์

พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่พระอานนทเถระว่า ดูก่อนอานนท์ สหธรรมิกบริษัท จงอย่า
ขวนขวายเพื่อจะบูชาศรีระแห่งพระตถาคตเลย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียรมุ่งต่อ
ที่สุดแห่งพรหมจรรย์อยู่ทุกอิริยาบถเถิด กษัตริย์ พราหมณ์ คฤหบดี ทั้งหลาย ผู้เป็นบัณฑิต
เลื่อมใสในพระตถาคตมีอยู่ เขาเหล่านั้น จักทำสักการบูชาศรีระแห่งพระตถาคตเอง

วิธีปฏิบัติในพระพุทธศรีระ

พระพุทธองค์ได้ตรัสแก่พระอานนทเถระ ผู้ทูลถามถึงวิธีปฏิบัติในพระพุทธศรีระว่า ชน
ทั้งหลายพันซึ่งศรีระของจักรพรรดิราชด้วยผ้าไหม แล้วซับด้วยสำลี แล้วทอด้วยผ้าไหมโดยอุบาย
นี้ทำร้อยชั้น แล้วเชิญพระศรีระลงประดิษฐาน ณ รวงเหล็กอันเต็มไปด้วยน้ำมัน ปิดครอบด้วย
รวงเหล็กอันเป็นฝา ทำจิตกาธาร ล้วนแต่ด้วยไม้หอม ทำฉาปนกิจแล้ว เชิญพระอัญญาตฤพรรจุ
ทำสถูปไว้ ณ ที่ประชุมแห่งถนนใหญ่ทั้ง ๔ ฉันใด พึงปฏิบัติในพระตถาคตเจ้าฉันนั้นเถิด

อุปารหบุคคล ๔

ครั้นทรงแสดงอัจฉริยบุรุษรัตน ๒ ประเภทดังนี้แล้ว จึงได้ทรงแสดงอุปารหบุคคลผู้
ควรแก่การประดิษฐานสถูป ๔ ประเภท คือ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ๑ พระปัจเจกสัม
พุทธเจ้า ๑ พระตถาคตสาวกอรหันต์ ๑ พระเจ้าจักรพรรดิราช ๑

ทรงแสดงข้ออัศจรรย์ ๔ ประการ ในพระอาณนท

พระพุทธรูปทรงแสดงข้ออัศจรรย์ ๔ ประการในพระอาณนทเถระว่า เมื่อภิกษุบริษัท ภิกษุณีบริษัท อุบาสกบริษัท หรืออุบาสิกาบริษัท เข้าไปหาเพื่อจะพบพระอาณนท บริษัทนั้นได้เห็นเธอแล้วก็มีจิตยินดี ถ้าอาณนทแสดงธรรม บริษัทนั้นก็จะมีจิตชื่นชมด้วยภาสิตของอาณนท ไม่อ้อม ไม่เบื่อธรรมกถาคตที่อาณนทแสดงนั้นเลย ครั้นอาณนทหนึ่งหยุดธรรมกถา บริษัท ๔ ซึ่งได้สดับนั้น ก็มีจิตยินดี ไม่อ้อม ไม่เบื่อ

ตรัสให้แจ้งข่าวปรินิพพานแก่พวกมัลลกษัตริย์

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสสั่งพระอาณนทให้เข้าไปบอกพวกมัลลกษัตริย์ให้ทราบ ว่า พระตถาคตจักปรินิพพาน ณ ยามสุดท้ายแห่งราตรีวันนี้ เพื่อให้มัลลกษัตริย์ทั้งหลาย จะได้ไม่ต้องเดือดร้อนในภายหลังว่า พระตถาคตเจ้าได้ปรินิพพานในคามเขตของเรา

โปรดสุภทปริพาชก

ครั้งนั้น ปริพาชกคนหนึ่งชื่อว่า สุภททะ อาศัยอยู่ในเมืองกุสินารา มีความเชื่อเรื่องที่อาจารย์เก่า ๆ เล่ากันต่อ ๆ มาว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าย่อมเกิดขึ้นในโลกเป็นบางครั้ง บางคราว และพระองค์ก็จะปรินิพพานในราตรีนี้ ตนเองยังมีความสงสัยในเรื่องครูทั้ง ๖ มีปุณณกัสสป เป็นต้น ซึ่งคนทั้งหลายสมมติกันว่าเป็นคนดี ประเสริฐ ครูทั้ง ๖ นั้นได้ตรัสรู้ด้วยปัญญาอันยิ่งของตนจริงหรือไม่ จึงเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ทูลถามปัญหานั้น

พระพุทธรูปตรัสว่า ดูก่อนสุภททะ การที่ครูทั้ง ๖ จะได้ตรัสรู้หรือไม่ได้ตรัสรู้ นั้นอย่าสนใจเลย ตถาคตจะแสดงธรรมแก่เธอ ดูก่อนสุภททะ อริยมรรคมีองค์ ๘ ไม่มีในธรรมวินัยใด สมณะที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ย่อมไม่มีในธรรมวินัยนั้น อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นมีอยู่ในธรรมวินัย (องเรา) นี้เท่านั้น ทั้งที่เป็นปฏิปทา (เอปปฏิปัตติ) และอภิสมัย (การตรัสรู้) ดังนั้น สมณะที่ ๑ (พระโสดาบัน) สมณะที่ ๒ (พระสกิทาคามี) สมณะที่ ๓ (พระอนาคามี) สมณะที่ ๔ (พระอรหันต์) ย่อมมีจริงในธรรมวินัยนี้เท่านั้น

ปัจฉิมสักขีสาวก

เมื่อพระศาสดาตรัสพระธรรมเทศานี้แล้ว สุภัททะได้ทูลขอบวชในพระพุทธศาสนา แต่ในฐานะที่เคยเป็นเดียรถีย์อยู่ก่อน จึงต้องอยู่ตฤติยปริวาส ๔ เดือน สุภัททะทูลว่าแม่จะต้องอยู่ถึง ๔ ปี ก็ยินดี เมื่อทรงทราบความจริงใจเช่นนี้ จึงตรัสแก่พระอานนทเถระว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านทั้งหลายจงบวชให้สุภัททะเถิด พระสุภัททะจึงได้ชื่อว่า ปัจฉิมสักขีสาวก คือ เป็นสาวกรูปสุดท้ายที่ได้บวชในสำนักของพระศาสดา ต่อมาไม่นานท่านก็ได้บรรลุอรหัตผล

ทรงตั้งพระธรรมวินัยเป็นศาสดา

พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนทเถระว่า ดูก่อนอานนท ต่อไปภายหน้าท่านทั้งหลายพึงมีความวิตกว่า ศาสนาไม่มีพระศาสดา ข้อนั้นมิชอบมิควรเลย ดูก่อนอานนท ธรรมก็ดี วินัยก็ดี อันใดที่เราได้แสดงแล้ว ได้บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยนั้นเป็นศาสดาแห่งท่านทั้งหลายโดยกาลล่วงไปแห่งเรา

ประทานปัจฉิมโอวาท

ลำดับนั้น พระพุทธองค์ได้ประทานปัจฉิมโอวาทแก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราตถาคตขอเตือนท่านทั้งหลายว่า สังฆารทั้งหลายมีความเสื่อมเป็นธรรมดา ท่านทั้งหลายจงให้กิจทั้งปวงถึงพร้อมบริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาทเถิด นี่เป็นวาทะที่สุดแห่งพระตถาคตเจ้า

พระวาทะนี้แสดงให้เห็นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้รวบรวมโอวาททั้งปวงที่ได้ประทานแล้วเป็นเวลา ๔๕ พรรษา ลงในความไม่ประมาทอย่างเดียวกันเท่านั้น

ปรีนิพพาน

หลังจากทรงประทานปัจฉิมโอวาทแล้ว พระพุทธองค์ไม่ได้ตรัสอะไรอีกเลย ทรงเข้าอนุพัพพิหารสมาบัติ ๙ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และสัญญาเวทียตนิโรธ ดับจิตตสังขาร คือ สัญญา และเวทนา ทรงออกจากสัญญาเวทียตนิโรธแล้ว ทรงเข้าสมาบัติ ๘ ถอยหลัง

กลับมาจากแนวสัญญาหนาสัญญาตนะถึงปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว ทรงเข้าทุติยฌาน จนถึงจตุตถฌาน ครั้นออกจากจตุตถฌานแล้ว จึงดับขันธปรินิพพานในปัจฉิมยามแห่งราตรีวันวิสาขปุรณมี

ผู้กล่าวคาถาแสดงธรรมสังเวช

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานนั้น มีผู้กล่าวคาถาแสดงธรรมสังเวช ความสลัดใจกับเหตุการณ์ ๔ ท่าน คือ

๑. ท้าวสัทธัมมบดีพรหม กล่าวว่า พระตถาคตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้เป็นศาสดาหาบุคคลเปรียบไม่ได้ในโลก ทรงมีพลังแห่งญาณ มาดับขันธปรินิพพานในโลกใด สัตว์โลกทุกรูปทุกนามจักต้องทอดทิ้งร่างกายของตน (ถมทับ) ไว้ในโลกนั้น (แน่นอน)

๒. ท้าวโกสิยเทวราช กล่าวว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง มีความเกิดและความดับเป็นธรรมดา (ปกติ) เกิดขึ้นแล้ว ย่อมดับไป ความที่สังขาร (เบญจขันธ์) เหล่านั้น ระวังไป (ไม่เกิด) นำมาซึ่งความสุข (ไม่ต้อง แก่ เจ็บ ตาย)

๓. พระอนุรุทธเถระ กล่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระทัยมั่นคง ทรงสิ้นลมปรายแล้ว พระมุนีมิได้หวั่นไหวต่อโลกธรรม มุ่งแต่สันตติอย่างเดียว ไม่ทรงระย่อต่อมรณะใด ๆ ทรงอยู่เหนือเวทนาทุกอย่าง การปรินิพพานและความหลุดพ้นแห่งใจของพระองค์ เปรียบเหมือนประทีปอันไฟโรจน์ชัชวาลเต็มที่แล้วดับไป

๔. พระอานนท์เถระ กล่าวว่า เมื่อพระสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้เพียบพร้อมไปด้วยความดีเสด็จดับขันธปรินิพพาน เวลานั้นความน่าสะพรึงกลัว ความสยดสยอง ได้เกิดมีแล้วแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย (ว่าความตายไม่ละเว้นใครเลย)

ธาตุวิภังชนกถา กัณฑ์ที่ ๑๐

ปรินิพพานได้ ๘ วัน ถวายพระเพลิง

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานได้ ๘ วัน จึงได้ทำการถวายพระเพลิงพระพุทธรูปตามนัยนี้ คือ วันแรม ๘ ค่ำ เดือน ๖ ที่ทำเช่นนี้ เพราะรอพระมหากัสสปเถระ ผู้เป็นสาวกผู้ใหญ่ที่สุดในเวลานั้น

ส่วนที่ไม่ถูกเพลิงไหม้

ครั้งพระมหากัสสปเถระพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ๕๐๐ รูป เดินทางมาถึง จึงได้ทำการถวายพระเพลิงพระพุทธรูป พระฉวีหนึ่งผิวภายนอก พระจัมมะหนึ่งภายใน พระนหารู เส้นเอ็น พระลลิกา ไขข้อ พระมังสะ เนื้อทั้งหมดถูกเพลิงไหม้ไม่เหลือแม้แต่เอ็นและเขม่า

ส่วนพระอัฐิ พระเกสา พระโลมา พระนขา พระทนต์ กับผ้า ๒ ผืน ยังเหลืออยู่เพลิงมิได้ไหม้

กษัตริย์และพราหมณ์ส่งทูตมาขอพระธาตุ

ครั้งนั้น กษัตริย์และพราหมณ์ ๗ หัวเมืองได้ส่งทูตมาขอพระสารีริกธาตุ คือ

๑. พระเจ้าอชาตศัตรู แห่งแคว้นมคธ
๒. กษัตริย์ลิจฉวี แห่งพระนครไพศาลี
๓. กษัตริย์ศากยะ แห่งกบิลพัสดุ์นคร
๔. ฤๅษีกษัตริย์ ในอัลลกับนคร
๕. โกลีกษัตริย์ ในรามคาม
๖. มหาพราหมณ์ เจ้าเมืองเวฏฐทีปนนคร
๗. มัลลกษัตริย์ แห่งปาวานนคร

แต่มัลลกษัตริย์แห่งกุสินารานครไม่ยอมแบ่งให้ และทูตานุทูตจากพระนครทั้ง ๗ นั้นก็ไม่ยอมท้อถอย จวนจะเกิดวิวาทเป็นสงครามสัมประหารใหญ่

โทณพราหมณ์แจกพระบรมสารีริกธาตุ

ครั้งนั้น มีพราหมณ์คนหนึ่งชื่อ โทณะ เป็นผู้ใหญ่ มีความรู้ทั้งคดีโลก คดีธรรม เป็นที่เชื่อถือของประชุมชน เห็นว่าจะเกิดสงครามเพราะพระสารีริกธาตุ ซึ่งเป็นการไม่สมควร จึงได้มาเจรจาให้มัลลกษัตริย์แห่งกุสินารายินยอม โดยกล่าวในท่ามกลางกษัตริย์และพราหมณ์

เหล่านี้ว่า องค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นขันตีวาหะกล่าวสรรเสริญความอดทนอดกลั้น การปรารภส่วนพระสรีระของพระองค์ แล้วประหัดประหารกันด้วยอาวุธ เป็นการไม่ได้เลย ขอให้ เราทั้งปวงสามัคคีปรองดอง ยิ้มแย้มแจ่มใสเข้าหากัน แบ่งพระสารีริกธาตุเป็น ๘ ส่วน ให้เท่ากัน ทุกพระนครเถิด

โทณพราหมณ์ได้กล่าวถ้อยคำแสดงขันตีวาหะและสามัคคีธรรมจบลงแล้ว กษัตริย์และ พราหมณ์ทั้งหลายได้สามัคคีพร้อมเพรียงกันแบ่งพระธาตุเป็น ๘ ส่วน แล้วนำกลับไปสร้างสถูป บรรจุไว้เป็นที่เคารพสักการะยังพระนครของตน

โทณพราหมณ์ขอทานดวงพระธาตุ

เมื่อกษัตริย์และพราหมณ์ทั้งหลายยินยอมแบ่งพระธาตุนั้น โทณพราหมณ์ได้ถือเอาตุ้ม พะ คือ ทะหนาทอง ดวงพระธาตุแจกให้ เสร็จแล้วได้ขอมุมะนั้นไปสร้างสถูปบรรจุไว้ให้ ประชาชนสักการะบูชา

โมรียกษัตริย์เชิญพระอังคารไปบรรจุ

ครั้งนั้น โมรียกษัตริย์เมืองปิณฑลวัน ได้ส่งทูตมาขอแบ่งพระสารีริกธาตุ แต่มาไม่ทัน มัลลกษัตริย์จึงให้เชิญพระอังคาร (เถ่าถ่าน) ไปทำสถูปบรรจุไว้สักการะบูชา

ประเภทแห่งสัมมาสัมพุทธเจดีย์

กษัตริย์และพราหมณ์ ๗ หัวเมือง ดังกล่าวมา และมัลลกษัตริย์แห่งกุสินารานคร ต่างสร้างพระสถูปเจดีย์บรรจุพระสารีริกธาตุส่วนที่ตนได้ไปไว้ในเมืองของตน ๆ จึงรวมเป็นพระธาตุ เจดีย์ ๘ แห่ง

โทณพราหมณ์สร้างสถูปบรรจุทานดวงพระธาตุ เรียก ตุมพสถูป
โมรียกษัตริย์แห่งปิณฑลวัน นำเอาพระอังคารไปสร้างสถูปบรรจุไว้ เรียกว่า อังคาร
สถูป

รวมทั้งหมดจึงมีพระสถูปเจดีย์สถานหลังประภมกาลแห่งปรินิพพานขององค์สมเด็จพระ สัมมาสัมพุทธเจ้าอยู่ ๑๐ ตำบลด้วยกัน ด้วยประการฉะนี้

สังเขยนียสถาน ๔ ตำบล เป็นพุทธเจดีย์ด้วย

อนึ่ง สังเขยนียสถาน ๔ ตำบล คือ สถานที่พระตถาคตประสูติ ๑ สถานที่ตรัสรู้ ๑ สถานที่แสดงพระธรรมจักร ๑ สถานที่ปรินิพพาน ๑ ทรงแสดงแก่พระอานนทเถระว่า เป็นสถานที่กุลบุตรผู้มีศรัทธาควรจะดู ควรจะเห็น ควรจะให้เกิดความสังเวช ฉะนั้น จึงจัดเป็นเจดีย์ด้วย

พระพุทธรูปเป็นอุเทสิกเจดีย์

ต่อมาพุทธศาสนิกบัณฑิต ได้คิดสร้างพระพุทธรูปปฏิมา เป็นเครื่องระลึกถึงองค์สมเด็จพระบรมศาสดา ให้เกิดพุทธธรรมปิติใจ พระพุทธรูปปฏิมานี้ เรียกว่า อุเทสิกเจดีย์

ธรรมเจดีย์

อนึ่ง วิญญูชนบางพวก ไม่สามารถจะสร้างพระพุทธรูปปฏิมาได้ หรือสร้างได้แต่ไม่นิยม จึงได้สร้างพระสถูปขึ้นแล้ว นำเอาโบราณที่จดจารึกพุทธวจนปริยัติธรรม มีปฏิมาสมุขปาหเป็นต้น บรรจุไว้ภายใน เพื่อกราบไหว้บูชา สถูปนี้เรียกว่า ธรรมเจดีย์

เจดีย์ ๒ ประเภท

เจดีย์ครั้งประทมกาลแห่งปรินิพพานของพระบรมศาสดามี ๒ ประเภท คือ ธาตุเจดีย์ ๑ บริโภคเจดีย์ ๑

๑. ธาตุเจดีย์ ได้แก่ เจดีย์บรรจุพระธาตุ ๘ แห่ง

๒. บริโภคเจดีย์ ได้แก่ เจดีย์บรรจุตุ้มพะ คือ ทะนานตวงพระธาตุ และเจดีย์บรรจุพระอังคารของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

เจดีย์ทั้งหมดมี ๔ ประเภท

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจดีย์ซึ่งแสดงไว้ในพระบาลี คัมภีร์อรรถกถาและฎีกากล่าวรวมเป็นอันเดียวกัน ก็ได้เจดีย์เป็น ๔ ประเภท คือ ธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ ธรรมเจดีย์ และอุเทสิกเจดีย์

ความเป็นมาแห่งพระธรรมวินัย

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่พระอานนทเถระในวันจะปรินิพพานว่า เมื่อเราผู้ตถาคตปรินิพพานล่วงไปแล้ว ธรรมและวินัยจักเป็นศาสดาแห่งเธอทั้งหลาย ในวันที่โทณพราหมณ์แจกพระสารีริกธาตุ ภิกษุเป็นอันมากมาสนันนิบาตประชุมกัน ทำนมหากัสสปะซึ่งเป็นเถระในสงฆ์ จึงได้นำการติเตียนพระธรรมวินัยอันสุกัฏทวุฑฒบรพชิตเจรจากับภิกษุทั้งหลาย มาบอกกล่าวแก่พระสงฆ์ แล้วชักชวนให้ทำสังคายนาพระธรรมวินัย เพื่อความมั่นคงแห่งพระพุทธศาสนา

พระเถระคัดเลือกพระอริยสงฆ์องค์อรหันต์ได้ ๕๐๐ รูป แล้วได้พรักพร้อมกัน ณ เมืองราชคฤห์ ทำสังคายนาครั้งแรกเมื่อพระศาสดาปรินิพพานได้ ๓ เดือน (กลางเดือน ๙) ใช้เวลา ๗ เดือนจึงแล้วเสร็จปฐมสังคายนา

สังคายนาครั้งที่ ๒

เมื่อพระศาสดาปรินิพพานได้ ๑๐๐ ปี เหล่าภิกษุวัชชีบุตร ชาวเมืองไพศาลี ละเมิดพระธรรมวินัย ได้ทั้งสหธรรมิกและคฤหัสถ์จำนวนมากเป็นฝักฝ่าย พระอรหันต์ ๗๐๐ รูป มีพระยสกาถันตบุตรเถระเป็นประธาน ได้พรักพร้อมกัน ณ วาฬการาม เมืองไพศาลี ชำระเสี้ยนหนามพระธรรมวินัยให้สูญไปโดยอาณาสงฆ์ ประดิษฐานธรรมวงค์บริสุทธิสืบมาในมัธยมชนบทสิ้นกาลนาน

สังคายนาครั้งที่ ๓

ครั้นพระพุทธศาสนาผ่านมาได้ ๒๑๘ ปี สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชครองราชสมบัติ ณ ปาตลีบุตรนคร เกิดเสี้ยนหนามแก่พระธรรมวินัยอีก เพราะเหล่าเดียรถีย์ปลอมเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนา พระโมคคัลลีบุตร ติสสเถระ ได้พึงราโชปถัมภ์ในพระเจ้าอโศกมหาราช กำจัดเดียรถีย์เหล่านั้นออกจากสังฆมณฑลได้แล้ว พรักพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์องค์อรหันต์ผู้ทรงธรรมวินัยชำระวาทะซึ่งเป็นมลทินแห่งพระพุทธศาสนาเรียบร้อยแล้ว ประดิษฐานธรรมวงค์ให้ดำรงสืบมา

ตั้งแต่พระศาสดาเสด็จดับขันธปรินิพพานมาเป็นเวลาประมาณ ๔๕๐ ปี พุทธบริษัทได้ทรงจำพระธรรมวินัยมาโดยมุขปาฐะ คือ การท่องจำ ไม่ได้จัดบันทึกด้วยตัวอักษร

ครั้นเวลาผ่านไป ท่านกำหนดว่าประมาณ ๔๕๐ ปี แต่พุทธปรินิพพาน พุทธบริษัท ชาวสิงหล ซึ่งรับพระพุทธศาสนาจากพระมหินทเถระ แต่ปี ๒๓๖ หลังพุทธปรินิพพาน ประชุม กันในอาโลกเถสถาน ในมัลลชนบท ลังกาทวีป ได้เขียนพระปริยัติธรรมเป็นอักษรจารึกลงไว้ใน ใบลาน คล้ายกับการสังคายนาครั้งที่ ๔

สังคายนาครั้งที่ ๔

พระธรรมวินัย คือ คำสั่งสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้แพร่หลายมาจนถึงเรา ทั้งหลาย โดยวิธีการดังได้พรรณนามาจะนี้แล ฯ

ประวัติพระเถระ ๑๖ รูป

ผู้เคยเป็นศิษย์พราหมณ์พาวรี

มีพราหมณ์คนหนึ่งชื่อพาวรี ซึ่งออกไปบวชประพฤติพรตตามลัทธิของพราหมณ์ ตั้ง อาศรมอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำโคธาวารี ในที่พรมแดนแห่งเมืองอัสดกะและอาพีกะ เป็นอาจารย์ใหญ่บอก ไตรเพทแก่หมู่ศิษย์ ได้ทราบข่าวพระโอรสของศากยราช เสด็จออกบรรพชา ปฏิญาณพระองค์ว่า เป็นผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ แสดงธรรมสั่งสอนประชุมชน มีคนเชื่อและเลื่อมใส ยอมตนเป็นสาวก ปฏิบัติตามคำสั่งสอนเป็นอันมาก

พาวรีคิดหลงใจใคร่จะสืบสวนให้ได้ความแน่ จึงเรียกมาณพผู้เป็นศิษย์ ๑๖ คนมี อชิตมาณพเป็นหัวหน้า ผูกปัญหาให้คนละหมวด ๆ ให้ไปทูลถามลองดู มาณพทั้ง ๑๖ คนลา อาจารย์แล้ว พามาณพที่เป็นบริวารไปเฝ้าพระศาสดาที่ป่าสาณเจดีย์แคว้นมคธ ทูลขอโอกาส ถวายปัญหาคนละหมวด ๆ ครั้นพระศาสดาทรงอนุญาตแล้ว อชิตมาณพทูลถามปัญหาเป็นคนแรก ๔ ข้อ ดังนี้ว่า โลกคือหมู่มสัตว์ อันอะไรปิดบังไว้ จึงหลงดูอยู่ในที่มืด, เพราะอะไรเป็นเหตุ จึงไม่มีปัญญาเห็นปรากฏ, พระองค์ตรัสว่า อะไรเป็นเครื่องฉายไล่สัตว์โลกนั้นให้ติดอยู่, และตรัส ว่าอะไรเป็นภัยใหญ่ของสัตว์โลกนั้น

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า โลกคือหมู่มสัตว์ อันอวิชชาคือความไม่รู้แจ้ง ปิดบังไว้ แล้ว จึงหลงดูอยู่ในที่มืด, เพราะความอยากมีประการต่าง ๆ และความประมาทเลินเล่อ จึงไม่มี ปัญญาเห็นปรากฏ, เรากล่าวว่าความอยากเป็นเครื่องฉายไล่สัตว์โลกให้ติดอยู่, และเรากล่าวว่าทุกข์ เป็นภัยใหญ่ของสัตว์โลกนั้น

อ. พระองค์จึงตรัสบอกว่า อะไรเป็นเครื่องห้าม เป็นเครื่องกันความอยาก ซึ่งเป็นดูจ
กระแสน้ำ หลังไหลไปในอารมณ์ทั้งปวง ความอยากนั้น จะละได้เพราะ ธรรมอะไร

พ. เรากล่าวว่า สติเป็นเครื่องห้ามเป็นเครื่องกันความอยากนั้น และความอยากนั้น
จะละได้เพราะปัญญา

อ. ปัญญา สติ กับนามรูปนั้น จะดับไป ณ ที่ไหน ข้าพเจ้าทูลถามแล้ว ขอ
พระองค์ตรัสบอกความข้อนี้แก่ข้าพเจ้า

พ. เราจะแก้ปัญหาที่ท่านถามถึงที่ดับนามรูปสิ้นเชิง ไม่มีเหลือแก่ท่าน เพราะวิญญาณ
ดับไปก่อน นามรูปจึงดับไป ณ ที่นั่นเอง

อ. ชนผู้มีธรรมได้พิจารณาเห็นแล้ว และชนผู้ยังต้องศึกษาอยู่สองพวกนี้ มีอยู่ในโลก
เป็นอันมาก ข้าพเจ้าขอทูลถามถึงความประพฤติ ของชนสองพวกนั้น พระองค์มีพระปัญญาแก้
กล้า ขอจงตรัสบอกแก่ข้าพเจ้า

พ. ภิกษุผู้มีธรรมได้พิจารณาเห็นแล้ว และชนผู้ยังต้องศึกษาอยู่ ต้องเป็นผู้ไม่กำหนด
ในกามทั้งหลาย มีใจไม่ขุ่นมัว จลตาดในธรรมทั้งปวง มีสติอยู่ในทุกอิริยาบถ

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหาที่อชิตมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว โมฆราชมาณพปรารภจะ
ทูลถามปัญหา ได้ยินว่า โมฆราชมาณพนั้นถือตัวว่าเป็นคนมีปัญญากว่ามาณพทั้ง ๑๕ คน คิด
จะทูลถามก่อนแต่เห็นว่า อชิตมาณพเป็นผู้ใหญ่กว่า จึงยอมให้ทูลถามก่อน ครั้นอชิตมาณพ
ถามแล้ว จึงปรารภจะทูลถามเป็นที่ ๒ พระศาสดาทอดพระเนตรเห็นอาการอย่างนั้นแล้วตรัส
ห้ามว่า โมฆราชท่านยอมให้มาณพอื่นถามก่อนเถิด โมฆราชมาณพก็หยุดนิ่งอยู่

ดັบนั้น ทิสสมेतเตยยมาณพ ทูลถามปัญหาเป็นที่ ๒ ว่า ใครชื่อว่าเป็นผู้สันโดษ
คือ เต็มความประสงคฺ์ในโลกนี้ ความอยากซึ่งเป็นเหตุทะเยอทะยานดิ้นรนของใครไม่มี ใครรู้ส่วน
ข้างปลายทั้งสอง (คืออดีตกับอนาคต)

ด้วยปัญญาแล้ว ไม่ติดอยู่ในส่วนท่ามกลาง (คือปัจจุบัน) พระองค์ตรัสว่า ใครเป็น
มหาบุรุษ ใครล่วงความอยากอันผูกใจสัตว์ไว้ในโลกนี้ ดุจด้ายเป็นเครื่องเย็บผ้าให้ติดกันไปได้

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ภิกษุผู้ประพฤติพรหมจรรย์ สำรวมในกามทั้งหลาย
ปราศจากความอยากแล้ว มีสติระลึกได้ทุกเมื่อ พิจารณาเห็นโดยชอบแล้ว ดับเครื่องร้อนกระวน
กระวายเสียได้แล้ว ชื่อว่าเป็นผู้สันโดษ คือ เต็มความประสงคฺ์ในโลกนี้ ความอยากซึ่งเป็นเหตุ
ทะเยอทะยานดิ้นรนของภิกษุนั้นแลไม่มี ภิกษุนั้นแลรู้ส่วนข้างปลายทั้งสองด้วยปัญญาแล้ว ไม่ติด

อยู่ในส่วนท่ามกลาง เรากล่าวว่าภิกษุ^{นั้น}นั้นแลเป็นมหาบุรุษ ภิกษุ^{นั้น}นั้นแลล่วงความอยากอันผูกใจสัตว์
ไว้ในโลกนี้ ดุจด้ายเป็นเครื่องเย็บผ้าให้ติดกันไปได้

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหาที่ติสสเมตเตยยมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว ปุณณกมาณพ
ทูลถามปัญหาเป็นที่ ๓ ว่า บัดนี้มีปัญหามาถึงพระองค์ผู้หาความหวาดหวั่นมิได้ รู้เหตุที่เป็น
รากเหง้าของสิ่งทั้งปวง ข้าพเจ้าขอทูลถาม หม่อมมนุษย์ในโลกนี้ คือ ฤาษี กษัตริย์ พราหมณ์เป็น
อันมาก อาศัยอะไรจึงบูชาัญญบวงสรวงเทวดา ขอพระองค์จงตรัสบอกความข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า หม่อมมนุษย์เหล่านั้น อยากได้ของที่ตนปรารถนา อาศัย
ของที่ชราทรุดโทรม จึงบูชาัญญบวงสรวงเทวดา

ป. หม่อมมนุษย์เหล่านั้น ถ้าไม่ประมาทในบุญของตน จะข้ามพ้นชาติชราได้บ้างหรือไม่.

พ. หม่อมมนุษย์เหล่านั้น มุ่งลาภที่ตนหวัง จึงพูดสรรเสริญการบูชาัญญ รำพันสิ่งที่ตัว
ใคร่ตั้งนั้น ก็เพราะอาศัยลาภ เรากล่าวว่าผู้บูชาัญญเหล่านั้น ยังเป็นคนกำหนดยินดีในภพ ไม่
ข้ามพ้นชาติชราไปได้

ป. ถ้าผู้บูชาัญญเหล่านั้น ข้ามพ้นชาติชรา เพราะบุญของตนไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น
ใครเล่าในเทวโลกหรือในมนุษยโลก ข้ามพ้นชาติชรา^{นั้น}นั้นได้แล้ว

พ. ความอยากซึ่งเป็นเหตุทะเยอทะยานดิ้นรน ในโลกไหน ๆ ของผู้ใดไม่มี เพราะได้
พิจารณาเห็นธรรมที่ยิ่งและหย่อนในโลก เรากล่าวว่าผู้^{นั้น}นั้นซึ่งสงบระงับได้ไม่มีทุจริตความประพฤติก
ชั่ว อันจะทำให้มัวหมองดวงควันไฟอันจับเป็นเขม่า ไม่มีกิเลสอันจะกระทบจิต หากความอยาก
ทะเยอทะยานมิได้ ข้ามพ้นชาติชราไปได้แล้ว

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่ปุณณกมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว เมตตคุมาณพทูล
ถามปัญหาเป็นที่ ๔ ว่า ข้าพเจ้าขอทูลถาม ขอพระองค์จงตรัสบอกข้อความที่จะทูลถามนั้นแก่
ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าทราบว่ พระองค์ถึงที่สุดจบไตรเพท มีจิตอันได้อบรมดีแล้ว ทุกข์ในโลกหลาย
ประการ ไม่ใช่แต่อย่างเดี๋ยวนี มีมาแล้วแต่อะไร

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ท่านถามเราถึงเหตุเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ เราจักบอกแก่
ท่านตามรู้เห็น ทุกข์ในโลกนี้มีอุปธิคือกรรมและกิเลสเป็นเหตุ ล้วนเกิดมาก่อนแต่อุปธิ ผู้ใดเป็น
คนเขลาไม่รู้แล้ว กระทำอุปธิ^{นั้น}นั้นให้เกิดขึ้น ผู้^{นั้น}นั้นย่อมถึงทุกข์เนื่อง ๆ เหตุ^{นั้น}นั้นเมื่อรู้เห็นว่อุปธิเป็น
แดนเกิดแห่งทุกข์ อย่างกระทำให้เกิดมี

ม. ข้าพเจ้าทูลถามข้อใด ก็ทรงแก้ข้อนั้น ประทานแก่ข้าพเจ้าแล้ว ข้าพเจ้าขอทูลถามข้ออื่นอีก ขอเชิญพระองค์ทรงแก้ อย่างไรผู้มีปัญญาจึงข้ามพ้นห้วงทะเลใหญ่ คือชาติชราและโรคพิโรธพ้นเสียได้ ขอพระองค์จงทรงแก้ข้อนี้ประทานแก่ข้าพเจ้า เพราะว่ากรรมนั้นพระองค์คงทรงทราบแล้ว

พ. เราจักแสดงธรรมที่จะพึงเห็นแจ้งด้วยตนเอง ในอรรถภาพนี้ ไม่ต้องพิศวงตามคำของผู้อื่น คืออย่างนี้ ๆ ที่บุคคลได้ทราบแล้วจะเป็นผู้มีสติ ดำเนินข้ามความอยากอันให้ติดอยู่ในโลกเสียได้แก่ท่าน

ม. ข้าพเจ้ายินดีธรรม ที่สูงสูดนั้นเป็นอย่างยิ่ง

พ. ท่านรู้อย่างใดอย่างหนึ่ง ในส่วนเบื้องบน (คืออนาคต) ในส่วนเบื้องต่ำ (คืออดีต) ในส่วนท่ามกลาง (คือปัจจุบัน) จงบรรเทาความเพลิดเพลिनความยึดมั่น ในส่วนเหล่านั้นเสีย ญาณของท่านจะไม่ตั้งอยู่ในภพ ภิกษุผู้มีธรรมเป็นเครื่องอยู่อย่างนี้ มีสติไม่เลินเล่อ ได้ทราบแล้ว ละความถือมั่นของเราเสียได้แล้ว จะละทุกข์คือชาติชราและโรคพิโรธพ้นในโลกนี้ได้

ม. ข้าพเจ้าขอบใจพระวาทะของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง ธรรมอันไม่มีอุปธิ พระองค์ทรงแสดงชอบแล้ว พระองค์คงละทุกข์ได้แน่แล้ว เพราะว่าพระองค์ได้ทรงทราบธรรมนี้แล้ว แม้ท่านผู้รู้ที่พระองค์ทรงสั่งสอนอยู่เป็นนิตย ไม่หยุดหย่อน คงละทุกข์นั้นได้ด้วยเป็นแน่เหตุ นั้น ข้าพเจ้าจึงได้มาถวายบังคมพระองค์ ด้วยตั้งใจจะให้ทรงสั่งสอนข้าพเจ้าเป็นนิตย ไม่หยุดหย่อนเหมือนอย่างนั้นบ้าง

พ. ท่านรู้ว่าผู้ใดเป็นพราหมณ์ถึงที่สุดจบไตรเพท ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ติดข้องอยู่ในกามภพ ผู้นั้นแลข้ามล่องเหตุแห่งทุกข์ ดุจข้ามถึงฝั่งแล้วเป็น คนไม่มีกิเลสอันตรึงจิต ลীনความสงสัย ผู้นั้นครั้นรู้แล้วถึงที่สุดจบไตรเพทในศาสนา นี้ ละธรรมที่เป็นเหตุติดข้องอยู่ในภพน้อยภพใหญ่เสียได้แล้ว เป็นคนมีความอยากสิ้นแล้ว ไม่มีกิเลสอันจะกระทบจิต หากความอยากทะเยอทะยานมีได้ เรากล่าวว่าผู้นั้นแลข้ามพ้นชาติชราได้แล้ว

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่เมตตคฤมาณพทูลถามจะนี้แล้ว โธตคามณพทูลถามปัญหาเป็นคำรบ ๕ ว่า ข้าพเจ้าทูลถามพระองค์ ขอจงตรัส

บอกแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าอยากจะฟังพระวาทะของพระองค์ ข้าพเจ้าได้ฟังพระสุรเสียงของพระองค์แล้ว จะศึกษาข้อปฏิบัติซึ่งเป็นเครื่องดับกิเลสของตน

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ถ้าอย่างนั้น ท่านจงเป็นคนมีปัญญา มีสติ

ทำความเข้าใจในศาสนานี้เถิด

ธ. ข้าพเจ้าได้เห็นพระองค์ผู้เป็นพราหมณ์ หากังวลมิได้ เทียวอยู่ในเทวโลกและมนุษย์โลก เหตุนี้ข้าพเจ้าขอถวายบังคมพระองค์ ขอพระองค์ทรงเปลื้องข้าพเจ้าเสียจากความสงสัยเถิด

พ. เราเปลื้องใคร ๆ ในโลก ผู้ยังมีความสงสัยอยู่ไม่ได้ เมื่อท่านรู้ธรรมอันประเสริฐ ก็จะข้ามห้วงทะเลใหญ่ คือ กิเลสอันนี้เสียได้เอง

ธ. ขอพระองค์จงทรงพระกรุณา แสดงธรรมอันสั่งตจากกิเลสที่ข้าพเจ้าควรจะรู้ สั่งสอนข้าพเจ้าให้เป็นคนโปร่งไม่ขัดข้องดุจอากาศ สงบระงับกิเลสเสียได้ ไม่อาศัยสิ่งหนึ่งสิ่งใดเทียวอยู่ในโลกนี้

พ. เราจะบอกอุบายเครื่องสงบระงับกิเลส ซึ่งจะเห็นเองไม่ต้องเชื่อตามตี้นขาว ที่บุคคลได้ทราบแล้ว จะมีสติข้ามความอยากที่ตรึงใจไว้ในโลกเสียได้แก่ท่าน

ธ. ข้าพเจ้าชอบใจอุบายเครื่องสงบระงับกิเลสอันสูงสุดนั้นเป็นอย่างยิ่ง

พ. ถ้าท่านรู้ว่าความทะยานอยากทั้งเบื้องบน เบื้องต่ำ ท่ามกลางเป็นเหตุให้ติดข้องอยู่ในโลก ท่านอย่าทำความทะยานอยาก เพื่อจะเกิดในภพน้อยใหญ่

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่โศกตามเหตุผลตามอย่างนี้แล้ว อุปสีวมาณพพุลตามปัญหาคำรบ ๖ ว่า ลำพังข้าพเจ้าผู้เดียวไม่ได้อาศัยอะไรแล้ว ไม่อาจข้ามห้วงทะเลใหญ่ คือ กิเลสได้ ขอพระองค์ตรัสบอกอารมณ์ที่หน่วงเหนี่ยว ซึ่งข้าพเจ้าจะควรอาศัยข้ามห้วงนี้แก่ข้าพเจ้าเถิด

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ท่านจงเป็นผู้มีสติเพ่งอาภิกขุญญาตนตมมาน อาศัยอารมณ์ว่าไม่มี ๆ ดังนี้ ข้ามห้วงเสียเถิด ท่านจงละกามทั้งหลายเสีย เป็นคนเว้นจากความสงสัย เห็นธรรมที่สิ้นไปแห่งความทะเยอทะยานอยากให้ปรากฏชัด ทั้งกลางคืนกลางวันเถิด

อุ. ผู้ใดปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลายทั้งปวงแล้ว ล่วงฉานอื่นได้แล้ว อาศัยอาภิกขุญญาตนตมมาน (คือความเพ่งใจว่า “ไม่มีอะไร” เป็นอารมณ์) น้อมใจแล้วในอาภิกขุญญาตนตมมาน ซึ่งเป็นธรรมที่เปลื้องสัญญาอย่างประเสริฐสุด ผู้นั้นจะตั้งอยู่ในอาภิกขุญญาตนตมมานนั้น ไม่มีเสื่อมบ้างหรือ

พ. ผู้นั้นจะตั้งอยู่ในอาภิกขุญญาตนตมมานนั้น ไม่มีเสื่อม.

อุ. ถ้าผู้นั้นจะตั้งอยู่ในอาภิกขุญญาตนตมมานนั้น ไม่มีเสื่อมสิ้นไปเป็นอันมาก เขาจะเป็นคนยังยืนอยู่ในอาภิกขุญญาตนตมมานนั้น หรือจะดับขันธปรินิพพาน

วิญญาณของคนเช่นนั้นจะเป็น ฉันใด

พ. เปลวไฟอันกำลังลมเป่าแล้วดับไป ไม่ถึงความนับว่าได้ไปแล้วในทิศไหน ฉันใด
ท่านผู้รู้พ้นไปแล้วจากกองนามรูป ย่อมดับไม่มีเชื้อเหลือ (คือดับพร้อมทั้งกิเลสทั้งชั้น) ไม่ถึง
ความนับว่าได้เกิดเป็นอะไร ฉันนั้น

อ. ท่านผู้รู้ดับไปแล้ว หรือว่าเป็นแต่ไม่มีตัว หรือจะเป็นผู้ตั้งอยู่ยั่งยืน หออันตราย
มิได้ ขอพระองค์ทรงพยากรณ์ความข้อนั้นแก่ข้าพเจ้า เพราะว่าธรรมนั้นพระองค์ได้ทรงทราบแล้ว

พ. ประมาณแห่งเบญจขันธ์ของผู้ที่ดับปริณิพพานแล้วมิได้มีกิเลส ซึ่งเป็นเหตุกล่าวผู้
นั้นว่าไปเกิดเป็นอะไรของผู้นั้น ก็มีได้มี, เมื่อธรรมทั้งหลาย (มีขันธ์เป็นต้น) อันผู้นั้นขจัดได้
หมดแล้ว ก็ตัดทางแห่งถ้อยคำที่จะพูดถึงผู้นั้นว่าเป็นอะไรเสียทั้งหมด

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่อุปสีฆมาณพพุลถามอย่างนี้แล้ว นั้นทโมนพุลถาม
ปัญหาเป็นที่ ๗ ว่า ชนทั้งหลายกล่าวว่า มุนีมีอยู่ในโลกนี้ ข้อนี้เป็นอย่างไร เขาเรียกคนถึง
พร้อมด้วยญาณ หรือถึงพร้อมด้วยการเลี้ยงชีวิต ว่า เป็นมุนี

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ผู้ฉลาดในโลกนี้ ไม่กล่าวคนว่าเป็นมุนี ด้วยความเห็น
ด้วยความสดับ หรือด้วยความรู้ เรากล่าวว่าคนใด ทำตนให้ปราศจากกองกิเลส เป็นคนหากิเลส
มิได้ ไม่มีความหวังทะยานอยากเที่ยวอยู่ คนผู้นั้นแลชื่อว่ามุนี

น. สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง กล่าวความบริสุทธิ์ด้วยความเห็น ด้วยความฟัง
ด้วยศีลและพรต และด้วยวิธีเป็นอันมาก สมณพราหมณ์เหล่านั้นประพฤตินั้นในวิธีเหล่านั้น ตามที่
ตนเห็นว่าเป็นเครื่องบริสุทธิ์ ข้ามพ้นชาติชราได้แล้วบ้างหรือหาไม่ ข้าพเจ้าพุลถาม ขอพระองค์
ตรัสบอกความข้อนั้นแก่ข้าพเจ้าเถิด.

พ. สมณพราหมณ์เหล่านั้น แม้ถึงประพฤติดังนั้น เรากล่าวว่า พ้นชาติชราไม่ได้
แล้ว

น. ถ้าพระองค์ตรัสว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้นข้ามหวังไม่ได้แล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น
ใครเล่าในเทวโลกหรือในมนุษยโลก ข้ามพ้นชาติชราได้แล้ว

พ. เราไม่กล่าวว่า สมณพราหมณ์ อันชาติชราครอบงำแล้วหมดทุกคน
แต่เรากล่าวว่า สมณพราหมณ์เหล่าใดในโลกนี้ละอารมณ์ที่ตน ได้เห็น ได้ฟัง
ได้รู้ และศีลพรตกับวิธีเป็นอันมากเสียทั้งหมด กำหนดรู้ตัดตนว่าเป็นโทษควรละแล้ว เป็นผู้หาอา
สวะมิได้ สมณพราหมณ์เหล่านั้นแล ข้ามหวังได้แล้ว

น. ข้าพเจ้าขอไบใจพระวาจาของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง พระองค์ทรงแสดงธรรมอันไม่มีอุปธิ (กิเลส) ชอบแล้ว แม้ข้าพเจ้าก็เรียกสมณพราหมณ์เหล่านั้นว่า ผู้ข้ามหวังได้แล้ว เหมือนพระองค์ตรัส

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่นั้นทมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว เหมกมาณพทูลถามปัญหาเป็นที่ ๘ ว่า ในปางก่อนแต่ศาสนาของพระองค์ อาจารย์ทั้งหลายได้ยืนยันว่า อย่างนั้นได้เคยมีมาแล้ว อย่างนี้จักมีต่อไปข้างหน้า คำนี้ล้วนเป็นแต่ว่าอย่างนี้แล ๆ สำหรับแต่จะทำความตริกฟุ้งให้มากขึ้น ข้าพเจ้าไม่พอใจในคำนั้นเลย ขอพระองค์ตรัสบอกธรรมเป็นเหตุถอนตัณหา ที่ข้าพเจ้าทราบแล้วจะพึงเป็นคนมีสติข้ามลวงตัณหาอันให้ติดอยู่ในโลก แก่ข้าพเจ้าเถิด

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ชนเหล่าใด ได้รู้ว่า พระนิพพาน เป็นที่บรรเทาความกำหนัดพอใจในอารมณ์ที่รัก ซึ่งได้เห็นแล้ว ได้ฟังแล้ว ได้ดมแล้ว ได้ชิมแล้ว ได้ถูกต้องแล้ว และได้รู้แล้วด้วยใจ และเป็นธรรมไม่เปลี่ยนแปลง ดั่งนั้นแล้ว เป็นคนมีสติ มีธรรมอันเห็นแล้วดับกิเลสได้แล้ว ชนผู้สงบระงับกิเลสได้แล้วนั้น ข้ามลวงตัณหาอันให้ติดอยู่ในโลกได้แล้ว

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่เหมกมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว โมฆราชมาณพปรารภจะทูลถามปัญหาอีก พระศาสดาตรัสห้ามให้รอก่อน เหมือนหนหลัง โตทยะมาณพจึงทูลถามปัญหาเป็นที่ ๙ ว่า กามทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในผู้ใด ตัณหาของผู้ใดไม่มี และผู้ใดข้ามลวงความสงสัยเสียได้ ความพ้นของผู้นั้นเป็นเช่นไร

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ความพ้นของผู้นั้น ที่จะเป็นอย่างอื่นอีกมิได้มี (อธิบายว่า ผู้นั้นพ้นจากกาม จากตัณหา จากความสงสัยแล้ว กามก็ดี ตัณหาก็คดี ความสงสัยก็ดี จะกลับเกิดขึ้น ผู้นั้นจะต้องเพียรพยายามเพื่อจะทำตนให้พ้นไปอีกหาไม่ ความพ้นของผู้นั้นเป็นอันคงที่ไม่แปรผันเป็นอย่างอื่น)

ต. ผู้นั้นเป็นคนมีความหวังทะเยอทะยานหรือไม่ เป็นคนมีปัญญาแท้ หรือเป็นแต่ก่อตัณหาและทิวฐิให้เกิดขึ้นด้วยปัญญา ข้าพเจ้าจะรู้จักท่านผู้มุนีนั้นได้อย่างไร ขอพระองค์ตรัสบอกแก่ข้าพเจ้าเถิด

พ. ผู้นั้นเป็นคนไม่มีความหวังทะเยอทะยาน จะเป็นคนมีความหวังทะเยอทะยานก็หาไม่ เป็นคนมีปัญญาแท้ จะเป็นแต่คนก่อตัณหาและทิวฐิให้เกิดขึ้นด้วยปัญญาที่หาไม่ ท่านจงรู้จักมุนีว่า คนไม่มีกังวลไม่ติดอยู่ในกามภพ อย่างนี้เถิด

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่โตทยะมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว กัปปมาณพทูลถามปัญหาเป็นที่ ๑๐ ว่า ขอพระองค์ตรัสบอกธรรมซึ่งจะเป็นที่พึงพำนักของชนอันชราและ

มรณะมาถึงรอบข้าง ดุจเกาะอันเป็นที่พำนักอาศัยของชนผู้ตั้งอยู่ในท่ามกลางสาคร เมื่อคลื่นใหญ่ที่
นำกล้วเกิดขึ้นแก่ข้าพเจ้า อย่าให้ทุกข์นี้มีได้อีก

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า เรากล่าวว่านิพพานอันไม่มีกิเลสเครื่องกังวลไม่มีตัณหา
เครื่องถือมั่น เป็นที่สิ้นแห่งชราและมรณะนี้แล เป็นดุจเกาะ หาใช้ธรรมอื่นไม่ ชนเหล่าใดรู้
นิพพานนั้นแล้วเป็นคนมีสติ มีธรรมอันเห็นแล้ว ดับกิเลสได้แล้ว ชนเหล่านั้น ไม่ต้องตกอยู่ใน
อำนาจของมาร ไม่ต้องเดินไปในทางของมารเลย

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่กัปมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว ชตักถณินมาถนพทูล
ถามปัญหาที่ ๑๑ ว่า ข้าพเจ้าได้ทราบว่าคุณพระองค์ไม่ใช่ผู้ใคร่ถาม ข้ามห้วงกิเลสเสียได้แล้ว จึง
มาเฝ้าเพื่อทูลถาม พระองค์ผู้หาภิเลสถามมิได้ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้มีพระปัญญาดุจดวงตาเกิด
พร้อมทั้งตรัสรู้ จงแสดงธรรมอันระงับแก่ข้าพเจ้าโดยถ่องแท้ เหตุว่า พระองค์ทรงผจญภิเลสถาม
ให้แห่งหายได้ ดุจพระอาทิตย์อันส่องแผ่นดินให้แห้งด้วยรัศมี ขอพระองค์ผู้มีพระปัญญากว้าง
ใหญ่ราวกับแผ่นดิน ตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องละชาติชราในอัมภพนี้ที่ข้าพเจ้าควรจะทราบ แก่
ข้าพเจ้าผู้มีปัญญาน้อยเถิด

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ท่านจงนำความกำหนดในกามเสียให้สิ้น เห็นความ
ออกไปจากกามโดยเป็นความเกษมเถิด กิเลสเครื่องกังวลที่ท่านยึดไว้ด้วยตัณหาและทิวฐิซึ่งควร
จะสละเสีย อย่าเสียดแทงใจของท่านได้ กังวลใดได้มีแล้วในปางก่อน ท่านจงให้กังวลนั้นเหือดแห่ง
เสีย กังวลในภายหลังอย่าให้มีแก่ท่าน ถ้าท่านจักไม่ถือเอากังวลในท่ามกลาง ท่านจักเป็นคนสงบ
ระงับกังวลได้เที่ยวอยู่ อาสวะ (กิเลส) ซึ่งเป็นเหตุถึงอำนาจมัจจุราชของชนผู้ปราศจากความ
กำหนดในนามรูป โดยอาการทั้งปวง มิได้มี

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่ชตักถณินมาถนพทูลถามอย่างนี้แล้ว ภัทราวุธมาถนพ
ทูลถามปัญหาเป็นที่ ๑๒ ว่า ข้าพเจ้าทูลขออาราธนาพระองค์ ผู้ทรงละอาลัยตัดตัณหาเสียได้ ไม่
หวนไหว (เพราะโลกธรรม) ละความเพลิดเพลนเสียได้ ข้ามห้วงกิเลสพ้นไปได้แล้ว ละธรรมเป็น
เครื่องให้ดำริ (ไปต่าง ๆ) คือตัณหาและทิวฐิได้แล้ว มีพระปรีชาญาณอันดี ชนที่อยู่ชนบทต่าง ๆ
อยากจะฟังพระวาจาของพระองค์ มาพร้อมกันแล้วจากชนบทนั้น ๆ ได้ฟังพระวาจาของพระองค์
แล้วจักกลับไปจากที่นี่ ขอพระองค์จงทรงแก้ปัญหาเพื่อชนเหล่านั้น เพราะวาระธรรมนั้นพระองค์ได้
ทราบแล้ว

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า หมู่ชนนั้นควรจะนำตัณหาที่เป็นเหตุถือมั่นในส่วนเบื้องบน
เบื้องต่ำเบื้องขวาง คือ ท่ามกลางทั้งหมดให้สิ้นเชิง เพราะเขาถือมั่นสิ่งใด ๆ ในโลก มารย่อม
ติดตามเขาได้โดยสิ่งนั้น ๆ เหตุนั้นเมื่อภิกษุอยู่ เห็นหมู่สัตว์ผู้ติดอยู่ในวัฏฏะเป็นที่ตั้งแห่งมารนี้
ว่า ติดอยู่เพราะความถือมั่นดังนี้ พึงเป็นคนมีสติไม่ถือมั่นกังวลในโลกทั้งปวง

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่ภิกษุอรุณมาณพหุลถามอย่างนี้แล้ว อุทยมาณพหุลถามปัญหาเป็นที่ ๑๓ ว่า ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะทูลถามปัญหา จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้ทรงนั่งบำเพ็ญฌาน มีพระสันดานปราศจากกิเลสฐิติ ทหาสวะมิได้ ได้ทรงทำกิจที่จำจะต้องทำเสร็จแล้ว บรรลุถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ขอพระองค์จงทรงแสดงธรรมเป็นเครื่องพ้น (จากกิเลส) ที่ควรรู้ทั่วถึง ซึ่งเป็นเครื่องทำลายอวิชชา ความเขลาไม่รู้แจ้งเสีย

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า เรากล่าวธรรมเป็นเครื่องละความพอใจในกามและโหมนัสเสียทั้งสองอย่าง เป็นเครื่องบรรเทาความง่วงเป็นเครื่องห้ามความรำคาญ มีอุเบกขากับสติเป็นธรรมบริสุทธิ มีความตริกกอปรด้วยธรรมเป็นเบื้องต้น ว่าเป็นธรรมเครื่องพ้น (จากกิเลส) ที่ควรรู้ทั่วถึง ซึ่งเป็นเครื่องทำลายอวิชชาความเขลาไม่รู้แจ้งเสีย

อ. โลกมีอะไรผูกพันไว้ อะไรเป็นเครื่องสัญจรของโลกนั้น ท่านกล่าวกันว่านิพพาน ๆ ดังนี้ เพราะละอะไรได้

พ. โลกมีความเพติดเพลินผูกพันไว้ ความตริกเป็นเครื่องสัญจรของโลกนั้นท่านกล่าวกันว่านิพพาน ๆ ดังนี้ เพราะละตัณหาเสียได้

อ. เมื่อบุคคลมีสติระลึกร้อยอย่าง วิทยญาณจึงจะดับ, ข้าพเจ้าทั้งหลายมาเฝ้าแล้วเพื่อทูลถามพระองค์ ขอให้ได้ฟังพระวาจาของพระองค์เถิด

พ. เมื่อบุคคลไม่เพติดเพลินเวทนาทั้งภายในภายนอก มีสติระลึกร้อยอย่างนี้ วิทยญาณจึงจะดับ

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหาที่อุทยมาณพหุลถามอย่างนี้แล้ว ไปสาลมาณพหุลถามปัญหาเป็นที่ ๑๔ ว่า ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะทูลถามปัญหา จึงได้มาเฝ้าพระองค์ ผู้ทรงลำแดงพระปรีชาญาณในกาลเป็นอดีต ไม่ทรงหวั่นไหว (เหตุสุขทุกข์) มีความสงสัยอันตัดเสียได้แล้ว บรรลุถึงฝั่งแห่งธรรมทั้งปวง ข้าพเจ้าขอทูลถามถึงญาณของบุคคล ผู้มีความกำหนดหมายในรูปแจ้งชัด (คือ บรรลุรูปฌานที่เรียกว่าอากิญจัญญายตนะ) บุคคลเช่นนั้นจะควรแนะนำสั่งสอนให้ทำอย่างไรต่อไป

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า พระตถาคตเจ้าทราบภูมิเป็นที่ตั้งแห่งวิทยญาณทั้งหมด จึงทรงทราบบุคคลผู้เช่นนั้นแม้ยังตั้งอยู่ในโลกนี้ว่า มีอหิชาคัยน้อมไปใน อากิญจัญญายตนาพ มีอากิญจัญญายตนาพเป็นที่ไปในเบื้องต้น บุคคลเช่นนั้นรู้ว่ากรรมเป็นเหตุให้เกิดในอากิญจัญญายตนาพ มีความเพติดเพลินยินดีเป็นเครื่องประกอบดังนี้แล้ว ลำดับนั้น ย่อมพิจารณาเห็นสหชาตธรรม ในอากิญจัญญายตนาพนั้น (คือธรรมที่เกิดพร้อมกันกับญาณนั้น) แจ้งชัดโดย

ลักษณะ ๓ (คือไม่เที่ยงเป็นทุกข์ไม่ใช่ตัว) ข้อนี้เป็นญาณอันถ่องแท้ของพราหมณ์เช่นนั้น ผู้มีพหุภพจรรยาก็ได้ประพาศติจบแล้ว

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่ไปศาลมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว โมฆราชมาณพกราบทูลว่า ข้าพเจ้าได้ทูลถามปัญหาถึง ๒ ครั้งแล้ว พระองค์ไม่ทรงแก้ประทานแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าได้ยินว่า ถ้าทูลถามถึง ๓ ครั้งแล้ว พระองค์ทรงแก้ ครั้นว่าอย่างนี้แล้วทูลถามปัญหาเป็นคำรบ ๑๕ ว่า โลกนี้ก็ดี โลกอื่นก็ดี พรหมโลกกับทั้งเทวโลกก็ดี ย่อมไม่ทราบความเห็นของพระองค์ เหตุฉะนี้ จึงมีปัญหามาถึงพระองค์ผู้มีพระปรีชา เห็นลวงสามัญชนทั้งปวงอย่างนี้ ข้าพเจ้าจะพิจารณาเห็นโลกอย่างไร มัจจุราช (ความตาย) จึงจะไม่แลเห็น คือว่า จักไม่ตามทัน

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ท่านจงเป็นคนมีสติ พิจารณาเห็นโลก โดยความเป็นของว่างเปล่า ถอนความตามเห็นว่าตัวของเราเสียทุกเมื่อเกิด ท่านจะข้ามลวงมัจจุราชเสียได้ด้วยอุบายอย่างนี้

ครั้นพระศาสดาทรงแก้ปัญหา ที่โมฆราชมาณพทูลถามอย่างนี้แล้ว ปิงคิยมาณพทูลถามปัญหาเป็นคำรบ ๑๖ ว่า ข้าพเจ้าเป็นคนแก่แล้ว ไม่มีกำลัง มีผิวพรรณลึนไปแล้ว ดวงตาของข้าพเจ้าก็เห็นไม่กระจ่าง หูก็ฟังไม่สะดวก ขอข้าพเจ้าอย่าเป็นคนหลงฉิบหายเสียในระหว่างเลย ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมที่ข้าพเจ้าควรรู้เป็นเครื่องละชาติชราในอภิปหานี้เสีย

พระศาสดาทรงพยากรณ์ว่า ท่านเห็นว่า ชนทั้งหลายผู้ประมาทแล้ว ย่อมเดือดร้อนเพราะรูปเป็นเหตุ เพราะฉะนั้น ท่านจงเป็นคนไม่ประมาท ละความพอใจในรูปเสีย จะได้ไม่เกิดอีก

ปี. ทิศใหญ่ ๔ ทิศน้อย ๔ เป็น ๑๐ ทั้งทิศเบื้องบนเบื้องต่ำที่พระองค์ไม่ได้เห็นแล้ว ไม่ได้ฟังแล้ว ไม่ได้ทราบแล้ว ไม่ได้รู้แล้ว แม้น้อยหนึ่งมิได้มีในโลก ขอพระองค์จงตรัสบอกธรรมที่ข้าพเจ้าควรรู้ เป็นเครื่องละชาติชราในอภิปหานี้เสีย

พ. เมื่อท่านเห็นหมู่มนุษย์ อันตันทาครอบงำแล้ว มีความเดือดร้อนเกิดแล้ว อันชราถึงรอบข้างแล้ว เหตุฉะนี้ ท่านจงเป็นคนไม่ประมาทละตันทาเสีย จะได้ไม่เกิดอีก

ในกาลเป็นที่สุดแห่งปัญหา ที่พระศาสดาทรงพยากรณ์แก่ตน ๆ มาณพ ๑๕ คน เว้นไว้แต่ปิงคิยมาณพ ส่งใจไปตามธรรมเทศนา ก็มีจิตพ้นจากอาสวะไม่ถือนั่นด้วยอุปาทาน ส่วนปิงคิยะเป็นแต่ได้ญาณเห็นในธรรม ได้ยินว่า ปิงคิยมาณพนั้นคิดถึงพราหมณ์พาวรีผู้เป็นอาจารย์ ในระหว่างที่ฟังธรรมเทศนาว่า ลุงของเราทำได้ฟังธรรมเทศนาที่ไพเราะอย่างนี้ไม่อาศัยโทษที่ฟังชานเพราะความรักอาจารย์นั้น จึงไม่อาจทำจิตให้สิ้นอาสวะได้ มาณพ ๑๖ คนกับทั้งบริวารนั้นทูลขออุปสมบทพระศาสดาก็ทรงอนุญาตให้เป็นภิกษุด้วยพระวาจาว่า ท่านทั้งหลายเป็น

ภิกษุมาเถิด ธรรมอันเรากล่าวดีแล้ว ท่านทั้งหลายประพฤติพรหมจรรย์เถิด ดังนี้ ฝ่ายพระปิงคิ
ยะทูลลาพระศาสดากลับไปแจ้งข่าวแก่พราหมณ์พาวรีผู้อาจารย์แล้ว แสดงธรรมเทศนาแก้ปัญหา
๑๖ ข้อนั้นให้ฟัง ภายหลังได้สดับโอวาทที่พระศาสดาสั่งสอน จึงทำจิตให้พ้นจากอาสวะได้ ส่วน
พราหมณ์พาวรีผู้อาจารย์ บรรลุธรรมาภิสมัย แต่เพียงชั้นเสขภูมิ

บทนำ

ชีวิตของมนุษย์เริ่มเดินทางออกไปจากความเกิด เดินไปตามเส้นทางแห่งกรรม มุ่งหน้าสู่จุดหมายปลายทางคือความดับได้แก่ความตาย ตรงกับพระพุทธพจน์ว่า สัตว์โลกย่อมเป็นไปตามกรรม กรรมนั้นมี ๒ อย่าง คือ ๑. กรรมดี เรียกว่า กุศลกรรมหรือบุญ ๒. กรรมชั่ว เรียกว่า อกุศลกรรมหรือบาป กุศลกรรมและอกุศลกรรมทั้ง ๒ อย่างนี้เอง ที่ทำให้มนุษย์แตกต่างกัน โดยมีฐานะที่สูงหรือต่ำ ดีหรือชั่ว เป็นต้น ตามพระพุทธพจน์ว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์ให้เลวและประณีต แตกต่างกันไป

กรรมดีนำผู้ทำไปสู่สุคติ คือไปสู่สถานที่ดี ต่อจากนั้นก็ช่วยคุ้มครองรักษาผู้นั้นให้พ้นจากภัยอันตรายและอุปสรรคต่าง ๆ พร้อมกับช่วยผลักดันวิถีชีวิตของเขาให้มีความเจริญรุ่งเรือง มีความก้าวหน้า และทำให้จิตใจมีความร่มเย็นเป็นสุข แม้ในสภาพที่คนอื่นเขาอาจรู้สึกเป็นทุกข์

ส่วนกรรมชั่ว นำผู้ทำไปสู่ทุคติ คือไปสู่สถานที่ชั่ว หรือนำภัยอันตรายและอุปสรรคต่าง ๆ มาสู่ชีวิต ทั้งทำให้จิตใจมีความเศร้าหมอง เปร้อร้อนและเป็นทุกข์แม้ในสภาพที่เมื่อน่าจะเป็นทุกข์ สำหรับผู้ที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

เส้นทางแห่งกรรมดี อันจะนำไปสู่สุคติ คือสถานะที่ดี เรียกว่า กุศลกรรมบถ มี ๑๐ อย่าง คือ เว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ๗ อย่างนี้เรียกว่า สีลสมบัติ ความไม่โลภอยากได้ของผู้อื่น ความไม่คิดร้ายทำลายใคร ๒ อย่างนี้เรียกว่า จิตตสมบัติ ความเห็นชอบตามทำนองคลองธรรม คือไม่คัดค้าน ไม่ปลงล้าง ไม่ทำลาย สิ่งที่สัตบุรุษมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นสอนไว้ เรียกว่า ทิฏฐิสมบัติ ผู้มีศีลสมบัติ จิตตสมบัติ และทิฏฐิสมบัตีย่อมได้มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติอย่างแน่นอน

ส่วนเส้นทางแห่งกรรมชั่ว อันจะนำไปสู่ทุคติ คือสถานะที่ชั่ว เรียกว่าอกุศลกรรมบถ มี ๑๐ อย่าง ตรงกันข้ามกับกุศลกรรมบถ คือ การฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ๗ อย่างนี้ เรียกว่า สีลวิบัติ ความโลภอยากได้ของผู้อื่น ความคิดร้ายทำลายผู้อื่น ๒ อย่างนี้ เรียกว่า จิตตวิบัติ ความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม คือ การปฏิเสธ การปลงล้างทำลายสิ่งซึ่งที่สัตบุรุษมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นสอนไว้ เรียกว่า ทิฏฐิวิบัติ บุคคลผู้ประกอบด้วยวิบัติ ๓ ประการนี้ ย่อมประสบกับคติวิบัติ คือ ไปเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เปรต สัตว์นรก และอสุรกาย

หนังสือเล่มนี้ จะแสดงกรรมบททั้ง ๒ อย่าง โดยแสดงอภุศลกรรมบท ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องงดเว้นก่อน แล้วจึงแสดงกุศลกรรมบท ซึ่งเป็นสิ่งที่ต้องประพฤติปฏิบัติสำหรับสาธุชนทั่วไป เปรียบเหมือนการแต่งกาย อันดับแรกต้องอาบน้ำชำระร่างกายให้สะอาดเสียก่อน ต่อจากนั้นจึงหาเสื้อผ้าเครื่องประดับที่สวยงามมาสวมใส่ จึงจะเกิดความงามที่สมบูรณ์ หวังว่า หนังสือเล่มนี้คงจะให้ความรู้ ความเข้าใจหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา แล้วนำไปสู่การปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ชาติภูมิ วัฏธุมิ และคุณวุฒิของผู้ศึกษาที่ได้มองเห็นโทษและคุณอย่างถ่องแท้แล้ว

กรรมบท

หลักสูตรวิชาวิทย์ ธรรมศึกษาชั้นเอก

พระพุทธานุศาสตร์ เป็นศาสนาที่สอนเรื่องกรรมว่า สัตว์ทั้งหลายล้วนเป็นไปตามกรรม หมายความว่า กรรมนั้นสามารถที่จะทำให้สัตว์โดยเฉพาะมนุษย์เรากลายเป็นอะไรก็ได้ คือ ทำให้ไปสู่ทุกคติ ได้แก่ ไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน เป็นเปรต เป็นสัตว์นรก เป็นอสุรกายก็ได้ ทำให้ไปสู่สุคติคือ ไปเกิดเป็นมนุษย์ เทวดา พรหม จนถึงเป็นพระอรหันต์ก็ได้

ดังนั้น เรื่องของกรรมจึงเป็นเรื่องที่พุทธศาสนิกชนจำเป็นต้องศึกษาให้มีความรู้ความเข้าใจเพื่อจะได้พัฒนาตนเองให้พ้นจากทุกคติ และดำเนินไปสู่สุคติซึ่งเป็นสิ่งที่ทุกคนต่างปรารถนา กรรมที่จะนำไปสู่ทุกคติและสุคตินั้น ทางพระพุทธศาสนาเรียกว่า **กรรมบถ** โดยแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ ที่นำไปสู่ทุกคติ เรียกว่า **กุศลกรรมบถ** และที่นำไปสู่สุคติ เรียกว่า **กุศลกรรมบถ**

อกุศลกรรมบถ ๑๐

๑. ปาณาติบาต ทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง คือฆ่าสัตว์
 ๒. อทินนาทาน ถูเอาสิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ด้วยอาการแห่งขโมย
 ๓. กาเมสุมิฉฉาจาร ประพฤติผิดในกาม
- ทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นกายกรรม เพราะเกิดขึ้นทางกายทวารโดยมาก
๔. มุสาวาท พูดเท็จ
 ๕. ปิสุณวาจา พูดส่อเสียด
 ๖. ผรุสวาจา พูดคำหยาบ
 ๗. สัมผัปปลาปะ พูดเพ้อเจ้อ
- ทั้ง ๔ นี้ จัดเป็นวจีกรรม เพราะเกิดขึ้นทางวจีทวารโดยมาก
๘. อภิชฌา โลกอยากได้ของเขา
 ๙. พยาบาท ปองร้ายเขา
 ๑๐. มิจฉาทิฏฐิ เห็นผิดจากคลองธรรม
- ทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นมโนกรรม เพราะเกิดขึ้นทางโนทวารโดยมาก

อธิบายอกุศลกรรมบถ โดยอาการ ๕

๑. โดยธรรม คือ โดยสภาวะธรรม

กรรมบถ ๗ คือ กายกรรม ๓ และวจีกรรม ๔ โดยสภาวะธรรม ได้แก่ เจตนา อธิบายว่า ต้องมีเจตนาในการทำ การพูด จึงจะเป็นกรรมบถได้ ถ้าไม่มีเจตนาไม่เป็นกรรมบถ ส่วนมนโอกรรม ๓ มีอภิขมาเป็นต้น เกิดร่วมกับเจตนา จึงจะเป็นมนโอกรรมได้ มีแต่เฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่ง ไม่จัดเป็นมนโอกรรม

๒. โดยโกฏฐาสะ คือ โดยเป็นส่วนแห่งธรรมต่าง ๆ

อกุศลกรรมบถ ๘ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ มิจฉาทิฏฐิ ๑ เป็นกรรมบถอย่างเดียว ไม่เป็นมูลคือรากเหง้าแห่งอกุศลเหล่านี้ ส่วนอภิขมา ได้แก่ โลภะ พยาบาท ได้แก่ โทสะ ดังนั้น ทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นทั้งอกุศลกรรมบถ เป็นทั้งมูลคือรากเหง้าของอกุศลเหล่านี้ด้วย

๓. โดยอารมณฺ์ คือ สิ่งที่ใจเข้าไปยึดแล้ว เป็นเหตุให้ทำกรรมนั้น ๆ

ปาณาติบาต มีสังขารคือชีวิตของสัตว์เป็นอารมณฺ์ หมายความว่า การฆ่าสัตว์ เป็นการทำลายชีวิตของผู้อื่น ถ้าทำลายสิ่งไม่มีชีวิต ก็ไม่จัดเป็นการฆ่าสัตว์

อทินนาทาน มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณฺ์ หมายความว่า สิ่งที่ถูกลักขโมยนั้นอาจเป็นมนุษย์ สัตว์ หรือสิ่งของก็ได้

กาเมสุมิฉฉาจาร มีสังขารคือผัสสะเป็นอารมณฺ์ หมายความว่า กาเมสุมิฉฉาจาร จะสำเร็จได้ต้องมีการสัมผัสทางกาย

มุสาวาท ปิสุณวาจา และสัมผัปปลาปะ มีสัตว์หรือสังขารเป็นอารมณฺ์ หมายความว่า เรื่องที่พูดเท็จ พูดส่อเสียด และพูดเพ้อเจ้อนั้น อาจเป็นเรื่องของคนสัตว์ หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ ก็ได้

พรสุวาจา มีสัตว์เป็นอารมณฺ์ หมายความว่า การพูดคำหยาบนั้น ต้องพูดกับผู้ที่เข้าใจความหมายเท่านั้น จึงจัดเป็นกรรมบถ ถ้าพูดกับผู้ที่ไม่เข้าใจ ไม่จัดเป็นกรรมบถ

อภิขมา มีสัตว์และสังขารเป็นอารมณฺ์ หมายความว่า สิ่งที่โลภอยากได้นั้น เป็นมนุษย์ สัตว์ หรือสิ่งของก็ได้

พยาบาท มีสัตว์เป็นอารมณฺ์ หมายความว่า การปองร้ายที่จัดเป็นพยาบาทนั้น ต้องปองร้ายมนุษย์ หรือสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น

มิจฉาทิฏฐิ มีสังขารคือธรรมอันเป็นไปในภูมิ ๓ เป็นอารมณ์ ได้แก่ กามาวจรภูมิ รูปาวจรภูมิ และอรูปาวจรภูมิ หมายความว่า ความเห็นที่จัดเป็นมิจฉาทิฏฐินั้น ต้องเห็นผิดไปจากความเป็นจริง เช่น โลกอื่นไม่มี บาปไม่มี บุญไม่มี เห็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น

๔. โดยเวทนา คือ เวทนา ๓ อย่าง ได้แก่ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑

ปาณาติบาต มีทุกขเวทนาอย่างเดียว หมายความว่า ในขณะที่ฆ่าสัตว์ จิตใจของผู้กระทำ ย่อมประกอบด้วยความโกรธ

อทินนาทาน มีเวทนา ๓ หมายความว่า ในขณะที่ลักทรัพย์ จิตใจของผู้ลักขโมย อาจจะมีความสุข ความทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ ก็ได้

กาเมสุมิจจาจาร มีเวทนา ๒ คือ สุขเวทนากับอุเบกขาเวทนา หมายความว่า จิตใจของผู้กำลังประพฤตินั้น มีแต่ความสุข หรือรู้สึกเฉย ๆ เท่านั้น

มุสาวาท ปิสุณวาจา และสัมผัปปลาปะ มีเวทนา ๓ หมายความว่า ในขณะที่พูดเท็จ พูดส่อเสียด หรือพูดเพื่อเจ้านั้น จิตใจของผู้พูด อาจมีความรู้สึกดีใจเสียใจ หรือเฉย ๆ ก็ได้

มรสุวาจา มีทุกขเวทนาอย่างเดียว หมายความว่า คำพูดที่จะจัดว่า หยาบคายนั้น ผู้พูดต้องพูดด้วยจิตที่โกรธ หากพูดด้วยจิตเมตตาปรารถนาดี ไม่จัดเป็นมรสุวาจา

อภิขมา มิจฉาทิฏฐิ มีเวทนา ๒ คือ สุขเวทนากับอุเบกขาเวทนา หมายความว่า ในขณะที่โลภอยากได้ของผู้อื่น หรือมีความเห็นผิดนั้น จิตใจของผู้นั้น จะมีแต่ความสุข หรือรู้สึกเฉย ๆ ไม่รู้สึกโกรธหรือเสียใจเลย

พยาบาท มีทุกขเวทนาอย่างเดียว หมายความว่า ในขณะที่ปองร้ายผู้อื่นนั้น จิตใจของผู้ปองร้าย ย่อมมีแต่ความโกรธอย่างเดียว

๕. โดยมูล คือ อุกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภมูล ๑ โทสมูล ๑ โมหมูล ๑

ปาณาติบาต มีมูล ๒ คือ โทสมูล โมหมูล

ทินนาทาน มีมูล ๒ คือ โทสมูล โมหมูล หรือ โลภมูล โมหมูล

กาเมสุมิจจาร มีมูล ๒ คือ โลกมูล โมหมูล
มฺสาวาท ปิสฺสุทฺวาจา และสํมฺฝปฺปลาปะ มีมูล ๒ คือ โทสมูล โมหมูล หรือ
โลกมูล โมหมูล
พรฺสุทฺวาจา มีมูล ๒ คือ โทสมูล โมหมูล
อภิชฺฉา พยาบาท มีมูล ๑ คือ โมหมูล
มิจฺฉาทิฏฺฐิ มีมูล ๒ คือ โลกมูล โมหมูล

ปาณาติบาต

คำว่า **ปาณะ** ในคำว่า ปาณาติบาต โดยสมมติสัจจะ ได้แก่ สัตว์ โดยปรมัตต
สัจจะ ได้แก่ ชีวิตินทรีย์ ๒ อย่าง คือ รูปชีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการทำให้รูปมีชีวิต
อยู่ได้ และอรูปชีวิตินทรีย์ ธรรมชาติที่เป็นใหญ่ในการทำให้นามธรรม ได้แก่ เวทนา สัญญา
สังขาร และวิญญาณ มีชีวิตอยู่ได้ ชีวิตินทรีย์ทั้งสองนี้ มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน เมื่ออย่าง
หนึ่งถูกทำลาย อีกอย่างหนึ่งก็ถูกทำลายไปด้วย

เจตนาฆ่าของบุคคลผู้รู้ถือว่า สัตว์นั้นมีชีวิต อันเป็นไปทางกายหรือทางวาจา เป็นเหตุ
ให้เกิดความพยายามในการเข้าไปตัดอินทรีย์คือชีวิตทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า **ปาณาติบาต**

ปาณาติบาต จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้ ต้องประกอบด้วยองค์ ๕ คือ

๑. สัตว์มีชีวิต

๒. รู้ว่าสัตว์มีชีวิต

๓. จิตคิดจะฆ่า

๔. พยายามเพื่อจะฆ่า

๕. สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น

ปาณาติบาตนั้น มีโทษมาก เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. สัตว์ใหญ่

๒. สัตว์นั้นมีคุณ

๓. ความพยายามของผู้ฆ่ามีมาก

๔. กิเลสของผู้ฆ่ารุนแรง

ปาณาติบาตที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของปาณาติบาต

โทษของปาณาติบาต องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงไว้ในทุจจริตวิปากสูตร อังคุตตรนิกายว่า ดูก่อนนิกษุทั้งหลาย ปาณาติบาต อันบุคคลล่วงเสพ (ทำ) เจริญ (ทำ) ด้วยวิธีการต่าง ๆ) ทำให้มาก (ทำบ่อย ๆ ทำเป็นประจำ) ย่อมทำให้ไปเกิดในนรก ในกำเนิดแห่งสัตว์ดิรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต ผลร้ายแห่งปาณาติบาต อย่างเบาที่สุด ย่อมทำให้เป็นผู้มีอายุสั้น แก่ผู้ที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ผู้ทำปาณาติบาตบางคนแม้จะไม่ตกนรก เกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน หรือเกิดในแดนแห่งเปรตก็ตาม อันกุศลกรรมบางอย่างที่ได้ทำเอาไว้ส่งผลให้ได้มาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะเป็นผู้มีอายุสั้น บางคนพอถือปฏิสนธิในครรภ์มารดา ไม่ทันจะได้ลืมตาดูโลก ก็ตายเสียก่อน หรือบางคนคลอดจากครรภ์มารดาแล้ว อยู่ได้ไม่นานก็เสียชีวิต ผู้ได้รับผลร้ายจากการทำปาณาติบาตด้วยจิตใจที่อำมหิต ฟังเห็นนายโคฆาต ชื่อนนทะ เป็นอุทาหรณ์

เล่ากันมาว่า ในครั้งพุทธกาล ในพระนครสาวัตถี มีชายคนหนึ่ง ชื่อนนทะ มีอาชีพฆ่าโคเอาเนื้อขายเลี้ยงชีพ ตลอด ๕๕ ปีที่เขาทำอาชีพนี้ ไม่เคยบริจาคทานและรักษาศีลเลย ถ้าขาดเนื้อจะไม่ยอมรับประทานอาหาร

วันหนึ่ง ในเวลาเย็น เขามอบเนื้อให้ภรรยาเพื่อทำกับข้าว เสร็จแล้วไปอาบน้ำที่ท่าน้ำบังเอิญเพื่อนของเขาคนหนึ่งมีแขกมาที่บ้าน ไม่มีกับข้าวต้อนรับ จึงไปยังบ้านนายนนทะ พบภรรยาของเขา จึงได้ขอซื้อเนื้อ แต่ไม่มีเนื้อสำหรับขาย มีแต่เนื้อที่เตรียมไว้สำหรับทำกับข้าวตอนเย็น ภรรยาของนายนนทะ จึงไม่ขายให้ เพราะทราบดีว่าถ้าขาดเนื้อแล้ว สามีจะไม่ยอมรับประทานอาหาร แต่ชายผู้นั้นก็ไม่ฟังเสียง ได้ฉวยหยิบเอาเนื้อนั้นไปโดยพลการ

นายนนทะกลับมาจากท่าน้ำ ภรรยาได้ยกอาหารที่ปราศจากเนื้อมาให้ได้ เล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นให้ฟัง เขาไม่ยอมรับประทานอาหาร ฉวยมีดอันคมกริบ เดินเข้าไปหาโคตัวหนึ่ง สอดมือเข้าไปในปาก ดึงลิ้นออกมาแล้วใช้มีดเชือดจนขาด นำมาให้ภรรยาทำกับข้าว โคตัวนั้นสิ้นใจตายด้วยความเจ็บปวดทรมาน

เมื่อกับข้าวเสร็จแล้ว นายนนทะจึงรับประทานอาหาร ทันทันที่เขาใส่ชิ้นเนื้อนั้นเข้าไปในปาก ลิ้นของเขาได้ขาดตกลงไปในขามข้าว ได้รับผลกระทบทันตาเห็น เพราะการทำปาณาติบาตด้วย

จิตใจอันหิวโหยทอด เลือดไหลออกจากปาก ร้องครวญครางเสียงเหมือนโค ตายแล้วไปตกนรก
อเวจี ฯ

อทินนาทาน

คำว่า อทินนะ ในคำว่า อทินนาทาน หมายถึง ของที่เจ้าของหวงแหนไม่ได้ให้ด้วย
กายหรือวาจา จะอยู่ในบ้าน ในป่า ทำตก หรือหลงลืม ก็ตาม

เจตนาอันเป็นเหตุขโมย ของบุคคลผู้รู้ถือว่า เจ้าของหวงแหน อันเป็นไปทางกายหรือ
ทางวาจา ให้เกิดความพยายามในการถือเอาของนั้น ชื่อว่า **อทินนาทาน**

อทินนาทาน จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ ๕ คือ

๑. **ของมีเจ้าของหวง**
๒. **รู้ว่ามีเจ้าของหวง**
๓. **จิตคิดจะลัก**
๔. **พยายามเพื่อจะลัก**
๕. **ลักมาได้ด้วยความพยายามนั้น**

อทินนาทานนั้น มีโทษมาก เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. **ของนั้นเป็นของประณีต หรือมีความสำคัญ**
๒. **ของนั้นเป็นของบุคคลผู้มีคุณธรรม**
๓. **ผู้ลักมีความพยายามมาก**
๔. **กิเลสของผู้ลักแรงกล้า**

อทินนาทานที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของอทินนาทาน

โทษของอทินนาทาน ทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย อทินนาทาน อันบุคคล
ล่วงเสพ เจริญ ทำให้หมัก ย่อมทำให้ไปเกิดในนรก ในกำเนิดแห่งดิรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต
ผลร้ายแห่งอทินนาทาน อย่างเบาที่สุด ย่อมทำทรัพย์สิ้นเงินทองให้พินาศ แก่ผู้ที่ได้เกิดมาเป็น
มนุษย์

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า บุคคลผู้ประพฤติผิดศีลข้ออทินนาทานหากได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ทรัพย์สิ้นเงินทองของเขาก็จะถึงความพินาศย่อยยับไป จนหมดตัวหรือล้มละลาย ส่วนโทษของอทินนาทานที่เห็นได้ในปัจจุบันทันตา พึงเห็นพราหมณ์ชื่อสีลวิมังสนะเป็นอุทาหรณ์

ครั้งพุทธกาล ในพระนครสาวัตถี มีพราหมณ์คนหนึ่งชื่อ สีลวิมังสนะ ถึงสรณะ ๓ และรักษาศีล ๕ รับราชการอยู่กับพระเจ้าโกศล พระราชาพร้อมด้วยข้าราชการใหญ่น้อย ต่างให้ความนับถือพราหมณ์นั้น

เขาคิดว่า ที่คนเขานับถือเรานี้ เขานับถืออะไร ชชาติ โศตร สกุล ความรู้ หรือศีล กันแน่ ต้องการจะทดลอง วันหนึ่ง เมื่อกลับจากที่ทำงาน ได้แอบหยิบเอาเงินของหลวงไปจำนวนหนึ่ง เจ้าหน้าที่การเงินไม่ว่าอะไร วันที่ ๒ ได้ทำอย่างนั้นอีก ก็ไม่มีใครว่าอะไร วันที่ ๓ จึงหยิบเอาเงินไปกำมือหนึ่ง เจ้าหน้าที่การเงินโกรธ ร้องตะโกนให้คนช่วยกันจับตัว เมื่อจับตัวได้แล้ว ก็ทุบตีคนละสองสามที แล้วพันทนาการไปกราบทูลให้พระราชารับสั่งลงอาญาหลวงแก่เขา

พราหมณ์ทราบชัดว่า ที่คนเขานับถือตนนั้น เพราะการรักษาศีล จึงได้กล่าวว่า เรื่องชาติและชนชั้น เป็นเรื่องไร้สาระ ศีลนี้แหละ สูงที่สุด บุคคลขาดศีลเสียแล้ว วิชาความรู้ก็ไม่มีประโยชน์อะไรเลย

กาเมสุมิจฉาจาร

คำว่า **กาม** ในคำว่า **กาเมสุมิจฉาจาร** ได้แก่ เมถุนสมาจาร ๒ อย่าง คือ **สทาร์สันโดษ** ความพอใจในเฉพาะคู่ครองของตน ๑ **ปรทารคมนะ** การละเมิดคู่ครองคนอื่น ๑ ส่วนความผิดที่จัดเป็นกาเมสุมิจฉาจารนั้น ได้แก่ ความผิดที่เกิดขึ้นเพราะนอกใจคู่ครองของตน และละเมิดคู่ครองของคนอื่น

เจตนาที่ล่วงละเมิดฐานะที่ตนไม่ควรละเมิด อันเป็นไปทางกายทวาร โดยประสงค์ สัทธรรม ชื่อว่า **กาเมสุมิจฉาจาร**

กาเมสุมิจฉาจาร จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ ๔ คือ

๑. วัตถุที่จะพึงประพฤติกล่วง

๒. จิตคิดจะเสพในวัตถุที่พึงประพตีสว่างนั้น

๓. พยายามในอันจะเสพ

๔. มีความยินดี

กาเมสุมิจฉาจาร มีโทษมาก เพราะเหตุ ๔ ประการ คือ

๑. กระทำในบุคคลผู้มีคุณธรรม

๒. เป็นการข่มขืนใจ

๓. มีความพยายามมาก

๔. มีกิเลสแรงกล้า

กาเมสุมิจฉาจารที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของกาเมสุมิจฉาจาร

โทษของกาเมสุมิจฉาจาร ทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กาเมสุมิจฉาจาร อันบุคคลล่องเสพ เจริญ ทำให้มาก ย่อมทำให้เกิดในนรก ในกำเนิดแห่งดิรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต ผลร้ายแห่งกาเมสุมิจฉาจารอย่างเบาที่สุด ย่อมทำให้เป็นผู้มีศัตรูคู่แวมมาก เมื่อได้เกิดมาเป็นมนุษย์

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ผู้ประพตีสติในกาม ถึงแม้จะไม่ตกนรกเป็นต้นนั้น หากได้เกิดเป็นมนุษย์อีก ก็จะเป็นคนมีศัตรูมาก คือ ใครพบเขาย่อมเกิดการจ้องแวม (ไม่ชอบหน้า) หรือถึงขั้นทำร้าย ทั้งที่ไม่ได้ทำผิดอะไรแก่เขา

ส่วนโทษของกาเมสุมิจฉาจารที่เห็นได้ในปัจจุบันทันตา พึงเห็นหญิงสาวคนหนึ่งที่ดีตนอกใจสามีเป็นอุทาหรณ์

ครั้งดีกดำบรรพ์ ได้มีชายหนุ่มชาวพาราณสีคนหนึ่ง นามว่าจูปันหุคคหัทธิตติ เรียนวิชา กับอาจารย์ที่ศาปาโมกข์ที่เมืองตักกสิลา เขาเป็นชายหนุ่มหน้าตาดี มีความประพฤติเรียบร้อย เรียนเก่ง เป็นที่รักใคร่ของอาจารย์ เมื่อเรียนศิลปะวิชาจบแล้ว จึงลาอาจารย์กลับบ้าน อาจารย์ได้ยกลูกสาวคนหนึ่งให้เป็นภรรยา ในระหว่างทาง ได้เกิดการต่อสู้กับพวกโจรด้วยมือเปล่า บอกให้ภรรยานำดาบมาให้ แต่ภรรยากลับเกิดความรักในตัวโจรที่ตนเพิ่งจะพบเห็นด้วยตัวเอง จึงส่งดาบไปให้โจร ฆ่าชายหนุ่มตาย

โจรพานางไปถึงแม่น้ำสายหนึ่ง คิดว่า หญิงคนนี้พบชายอื่นเข้า คงจะให้ฆ่าเราเหมือนกับให้เราฆ่าสามีเธอ เราไม่ต้องการผู้หญิงคนนี้ จึงออกอุบายหลอกลวงเอาทรัพย์สินเงินทองของเธอ

จนหมดสิ้น แล้วก็จากไป โดยทิ้งคำพูดไว้กับเธอว่า แม่คนงามเธอเอาสามีที่เคยเซยชิดกันมานาน แลกกับฉันซึ่งมีใช้สามีที่ไม่เคยเซยชิด วันหลังเธอคงจะเอาฉันแลกกับชายอื่นอีก ฉันจะหนีเธอไป ให้ไกลที่สุดเท่าที่จะไกลได้ หญิงสาวคนนั้นไม่มีใครคบหาสมาคมด้วย เพราะประพฤติผิดศีลข้อที่ ๓ นี่นั่นเอง

กายกรรมเป็นไปในทวาร ๒

กรรม ๓ อย่าง คือ **ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจจาร** เรียกว่า **กายกรรม** เพราะเป็นไปทางกายทวารโดยมาก บางครั้ง ปาณาติบาตและอทินนาทาน ก็เป็นไปทาง วชิทวารบ้าง ตัวอย่าง นาย ก. สั่งให้ นาย ข. ไปฆ่าคน หรือไปลักทรัพย์ นาย ข. ทำงานสำเร็จ ตามที่ นาย ก. สั่ง การฆ่าคน หรือการลักทรัพย์ของ นาย ก. จัดเป็นกายกรรม แต่ทวาร จัดเป็นวจีทวาร ส่วนกาเมสุมิจจาร จัดเป็นกายกรรม เพราะเป็นไปทางกายทวารอย่างเดียว

ปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจจาร ที่จัดเป็นกายกรรมนั้น เพราะมีการ กระทำด้วยกาย กรรมนั้น จึงจะสำเร็จดังตัวอย่างที่ยกมา ถ้ามีเพียงแต่การสั่งอย่างเดียว ไม่มีคน ลงมือทำ จะสั่งต่อๆ กันไปกี่คนก็ตาม การฆ่าหรือการลักนั้นจะสำเร็จไม่ได้เลย

ในการทำปาณาติบาต อทินนาทาน และกาเมสุมิจจารนั้น จิตใจของผู้กระทำ ต้องมีอกิฆมาคือโลภะ พยาบาทคือโทสะ และมิจฉาทิฏฐิ เกิดขึ้นด้วยตามสมควร แต่กายกรรมนี้ เน้นตัวเจตนาคือความจงใจเป็นสำคัญ ดังนั้น อกิฆมา พยาบาท และมิจฉาทิฏฐิ ในกายกรรมนี้ จึงจัดเป็นอกุศลกรรมฝ่ายสนับสนุนเจตนา ไม่ได้จัดเป็นกรรมบถ เปรียบเทียบให้เข้าใจง่าย สมมติว่ามีผู้ร้าย ๔ คน คือ นายเจตนา นายอภิชมา นายพยาบาท และนายมิจฉาทิฏฐิ สมคบกันฆ่าคน นายอภิชมา นายพยาบาท นายมิจฉาทิฏฐิ เป็นผู้คิดอุบาย นายเจตนาเป็นผู้ลง มือฆ่า โทษหนักจึงไปอยู่ที่นายเจตนา

มฺสาวาท

คำว่า **มฺสา** แปลว่า **เท็จ** เจตนาทำให้พูดเท็จ ชื่อว่า **มฺสาวาท** ได้แก่ อกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและทางวาจาของคนโกง โดยมุ่งจะหลอกลวงคนอื่น การพูดเท็จนั้น หากทำให้คนอื่นเสียประโยชน์ จัดเป็นกรรมบถ ถ้าไม่เสียประโยชน์ ก็เป็นเพียงกรรม

กรรมบถ ต่างกันกับ กรรม กรรมบถ หมายถึง กรรมที่ส่งผลในปฏิสนธิกาล เช่น ส่งผลให้ไปเกิดในนรก เกิดเป็นมนุษย์ เกิดในสวรรค์ เป็นต้น ส่วนกรรม หมายถึง กรรมที่ส่งผลใน ปรวัติกาล คือหลังจากเกิดในภพนั้น ๆ แล้วเช่น ส่งผลให้เห็นรูป พังเสียง ลิ้มรส ที่ดีหรือไม่ดี เป็นต้น

มฺสาวาท จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ ๔ คือ

๑. เรื่องไม่จริง
๒. จิตคิดจะพูดให้ผิด
๓. พยายามจะพูดออกไป
๔. คนอื่นเข้าใจเนื้อความนั้น

มฺสาวาทมีโทษมาก เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. ประโยชน์ที่ถูกทำลายมีมาก
๒. ผู้เสียประโยชน์เป็นผู้มีคุณมาก
๓. กิเลสของผู้กล่าวมฺสาวาทมีกำลังแรงกล้า

มฺสาวาทที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของมฺสาวาท

โทษของมฺสาวาท ทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนนิกขุทั้งหลาย มฺสาวาท อันบุคคลเสพ เจริญ ทำให้มาก ย่อมทำให้เกิดในนรก ในกำเนิดดิรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต ผลร้ายแห่งมฺสาวาทอย่างเบาที่สุด ย่อมทำให้เป็นผู้ถูกใส่ความ แก่ผู้ที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ผู้กล่าวมฺสา ถึงแม้จะไม่ไปตกนรกเป็นต้นนั้น หากได้มาเกิดเป็นมนุษย์อีก ก็มักจะถูกใส่ความด้วยเรื่องอันไม่เป็นจริง คือใครทำความผิดอะไรไว้ คนทั้งหลายมักจะโทษว่าเขาเป็นผู้ทำ

ส่วนโทษของมุสาวาทที่เห็นได้ในปัจจุบันทันตา ฟังเห็นสตรีผู้หนึ่งที่พุดมุสาเพื่อทำลายผลประโยชน์ของหมอรักษาศา เป็นอนุทาหรณ์

อดีตกาล ในพระนครพาราณสี ได้มีจักขุแพทย์คนหนึ่ง เทียวรักษาคนตามหมู่บ้าน ตำบลต่าง ๆ ต่อมา ได้พบผู้หญิงคนหนึ่ง กำลังทุกข์ทรมานด้วยโรคตาจนเกือบจะมองไม่เห็น หมอตรวจดูอาการ แล้วบอกว่าพอจะรักษาให้หายเป็นปกติได้ นางจึงตอบว่า ถ้าคุณหมอรักษาศา ดิฉันให้หายเป็นปกติได้ ดิฉันกับลูกชาย ลูกสาว จะยอมเป็นทาสรับใช้ไปตลอดชีวิต หมอจึงตกลงรักษาให้ ต่อมาไม่นาน ดวงตาของเธอก็หายเป็นปกติ เธอกลั้วว่าจะต้องเป็นทาสของหมอ ตามที่ให้สัญญาไว้ เมื่อหมอมาถามอาการ จึงแกล้งพูดโกหกว่า ก่อนนี้ดวงตาดิฉันเจ็บปวดเพียง เล็กน้อย แต่พอหยอดยาของท่านแล้ว กลับเจ็บปวดมากกว่าเดิม หมอรู้อันว่า หญิงผู้นี้หลอกลวง เรา เพราะต้องการจะไม่ให้ค่ารักษา หมอโกรธมาก จึงปรุรงยาขนานใหม่ให้ เมื่อหญิงนั้นใช้ยา หยอดตาแล้ว ตาทั้ง ๒ ข้างได้บอดสนิท สตรีนั้น ตาบอดเพราะกล่าวเท็จ ดังนี้แล

ปิสฺณวจา

เจตนาของผู้มีจิตเศร้าหมอง พยายามกระทำหรือพุด เพื่อต้องการให้คนอื่นมารักตน ก็ดี เพื่อต้องการทำลายคนอื่น ก็ดี ชื่อว่า **ปิสฺณวจา**

การพุดให้ร้ายลับหลัง โดยมุ่งให้คนอื่นเกิดความแตกแยก เมื่อคนอื่นแตกแยกกัน จัดเป็น ปิสฺณวจา สำเร็จเป็นกรรมบถ ถ้าไม่เกิดความแตกแยกกันก็เป็นเพียงกรรมเท่านั้น

ปิสฺณวจา จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ ๔ คือ

๑. คนอื่นพึงถูกทำลาย
๒. จิตคิดจะพุดส่อเสียด
๓. พยายามจะพุดออกไป
๔. คนอื่นเข้าใจเนื้อความนั้น

ปิสฺณวจา มีโทษมาก เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. บุคคลผู้ถูกทำลายให้แตกแยกกันนั้นเป็นผู้มีคุณมาก
๒. คนเหล่านั้นแตกแยกกัน
๓. ผู้พุดมีกิเลสแรงกล้า

ปิสฺณวจาที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของปิสฺณวจา

โทษของปิสฺณวจา ทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปิสฺณวจา อันบุคคลสั่งสอน เสพ เจริญ ทำให้มาก ย่อมทำให้ไปเกิดในนรก ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต ผลร้ายแห่งปิสฺณวจาอย่างเบาที่สุด ย่อมทำให้เกิดความแตก จากมิตร แก่ผู้ที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า บุคคลผู้พูดปิสฺณวจา ถึงแม้จะไม่ตกนรกเป็นต้นนั้น หากได้เกิดมาเป็นมนุษย์ก็จะแตกจากมิตร คือผู้ที่เป็นมิตรนั้นแหละจะกลับกลายเป็นศัตรูแก่เขา

ส่วนโทษของปิสฺณวจา ฟังเห็นผลกรรมที่พระธรรมกถึกรูปหนึ่งได้รับ เป็นอุทาหรณ์

ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าทรงพระนามว่ากัสสปะ มีพระมหาเถระ ๒ รูป รูปหนึ่งมี พรรษา ๖๐ อีกรูปหนึ่งมีพรรษา ๕๙ สนิทรักกันมาก จำพรรษาอยู่ในอาวาสแห่งหนึ่ง สมบูรณ์ ด้วยลาภ ต่อมา มีพระธรรมกถึกรูปหนึ่ง มาขออยู่ในอาวาสนั้นด้วย เพราะเห็นว่าเป็นวัดที่มีลาภ ลักการะมาก อยู่ได้ไม่นาน ก็คิดขบไล่พระเถระทั้ง ๒ รูปนั้น จึงเข้าไปหาที่ละรูปแล้ว พูดว่า เมื่อวันกระผมมาที่นี่ พระเถระรูปนั้น บอกผมว่า คุณเป็นคนดี จะคบหาสมาคมกับพระมหาเถระ ต้องพิจารณาให้ดีก่อน พูดเหมือนกับรู้ความลับความเสียหายของท่าน เสร็จแล้ว ก็เข้าไปหาอีกรูป หนึ่ง พูดอย่างเดียวกันนั้น แรก ๆ ทั้ง ๒ รูปไม่เชื่อ แต่นานไป เกิดบาดหมางกันแล้ว ในที่สุด ก็แตกกัน ต่างคนต่างออกจากวัด พระธรรมกถึก จึงได้ครองวัดนั้นแต่เพียงรูปเดียว เมื่อพระ ธรรมกถึกนั้นมรณภาพแล้ว ไปเกิดในนรกชั้นอเวจี พ้นจากนรกนั้นแล้วไปเกิดเป็นเปรต ร่างกาย เหมือนมนุษย์ มีศีรษะเหมือนสุกร ต้องเสวยทุกข์อยู่ที่ภูเขาคิชฌกูฏ การพูดทำให้คนแตกสามัคคี กัน เป็นบาปหนัก ดังนี้แล

ผรุสฺวจา

เจตนาแผ่ไปเผาผลาญจิตของผู้ฟัง ชื่อว่า ผรุสฺวา

เจตนาเป็นเหตุประทุษร้าย ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและทางวาจาอันเป็นเหตุ ทำลายไมตรีของผู้อื่น ชื่อว่า **ผรุสฺวจา** อีกอย่างหนึ่ง เจตนาในการพูดมุ่งทำลาย แผ่ไปเผา ผลาญจิตใจของผู้ฟัง ชื่อว่า **ผรุสฺวจา**

พรุสวาจานั้น ขึ้นอยู่กับเจตนาที่มุ่งประทุษร้าย และพูดต่อหน้า จึงจัดเป็นกรรมภ
ส่วนคำดำที่พูดด้วยเจตนาดี เหมือนบิดา มารดา และครูอาจารย์ ดุดำบุตร ธิดา และศิษย์
เป็นต้น ไม่จัดเป็นพรุสวาจา

ตั้งได้สดับมา เด็กคนหนึ่ง ไม่เชื่อคำของมารดา เข้าไปในป่า เมื่อมารดาไม่สามารถ
บังคับให้เด็กนั้นกลับได้ จึงด่าว่า ขอแม่กระบือดู จงไล่ตามมัน ทันใดนั้น แม่กระบือปรากฏแก่
เด็กนั้นในป่าจริง ๆ เด็กได้ตั้งสัจจอธิษฐานว่า มารดาของข้าพเจ้าพูดเรื่องใดด้วยปาก เรื่องนั้นจง
อย่ามี แต่มารดาคิดเรื่องใดด้วยจิต ขอเรื่องนั้นจงมีเถิด แม่กระบือได้หยุดอยู่ เหมือนถูกผูกในที่
นั้นนั่นเอง

พรุสวาจาที่จะสำเร็จเป็นกรรมภได้นั้น ต้องประกอบด้วยองค์ ๓ คือ

๑. คนอื่นที่ฟังถูกด่า
๒. จิตคิดจะพูดคำหยาบ
๓. พูดคำหยาบออกไป

พรุสวาจามีโทษมาก เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. พรุสวาจานั้น ถึงความเป็นกรรมภ
๒. คนที่ถูกด่าเป็นคนมีคุณธรรมมาก
๓. ผู้พูดมีกิเลสแรงกล้า

พรุสวาจาที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของพรุสวาจา

โทษของพรุสวาจา ทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พรุสวาจาอันบุคคลสั่งเสพ
เจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมทำให้ไปเกิดในนรก ในกำเนิดดิรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต ผลร้าย
แห่งพรุสวาจาอย่างเบาที่สุด เมื่อเขาได้มาเกิดเป็นมนุษย์ ย่อมทำให้ผู้นั้นได้ยินแต่ คำพูดที่ไม่สบ
อารมณ์อยู่เสมอ

พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ผู้พูดพรุสวาจา ถึงแม้จะไม่ไปตกนรกเป็นต้นนั้น
หากได้มาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะได้ยินแต่คำพูดที่ทำให้เจ็บช้ำน้ำใจตลอดเวลา คือ เวลาไปที่ไหนจะ
ได้ยินแต่คำพูดชนิดที่ระคายหู บาดหู เผ็ดร้อน สะเทือนใจ ทำลายความรู้สึก

ส่วนโทษของพรุสวาจาที่ได้รับในปัจจุบันทันตา ฟังเห็นเจ้าศากยะทั้งหลาย เป็น อุทาหรณ์

ในสมัยพุทธกาล พระราชา कुमारทรงพระนามว่า วิชุกทมะ เป็นโอรสของพระเจ้าปเสนทิโกศล กับพระนางวาสภขัตติยาชาวศากยะ พระญาติขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นพระบิดาของพระเจ้ามโหฬารนามะกับนางก้านัล พระเจ้ามโหฬารนามะได้ถวายพระนางแก่พระเจ้าปเสนทิโกศล ที่ส่งคนมาขอโดยประสงค์จะเป็นพระญาติกับพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

ขณะที่ยังทรงพระเยาว์ พระเจ้าวิชุกทมะ เห็นพระกุมารอื่น ๆ ได้รับของขวัญจากสกุลของพระเจ้าตา จึงถามพระมารดาว่า แม่ไม่มีพระเจ้าตาพระเจ้ายายหรือ เมื่อพระมารดา ตอบว่ามีสิลูก ได้ถามกลับไปว่า ทำไม พระเจ้าตาพระเจ้ายาย จึงไม่ส่งของขวัญให้ชายบ้าง คำถามนี้ทำให้พระมารดาหนักพระทัยที่สุด เพราะรู้จักมานะของพวกศากยะดี จึงตอบเลี่ยงไปว่า ท่านอยู่ไกลและไม่มีเวลา

วิชุกทมาราชกุมารรบเจ้าพระมารดา ต้องการจะไปเยี่ยมสกุลพระเจ้าตา พระนางไม่สามารถจะขัดขึ้นได้ จึงส่งข่าวไปให้พระเจ้ามโหฬารนามะทราบ ในวันที่วิชุกทมาราชกุมารไปถึงเมืองกบิลพัสดุ์ พวกศากยะให้พระกุมารที่มีอายุน้อยกว่าเสด็จออกประพาสป่าหมด วิชุกทมาราชกุมารต้องเป็นผู้ไหว้พวกศากยะฝ่ายเดียว จึงถามว่า เจ้าศากยะที่มีอายุน้อยกว่าไม่มีเลยหรือ พวกเจ้าศากยะตอบว่า มีจ๊ะ พ่อ แต่ออกไปประพาสป่ากันหมด วิชุกทมาราชกุมารเยี่ยมสกุลพระเจ้าตาพอสมควรแก่เวลา จึงลากลับ เดินทางไปได้ระยะหนึ่ง มหาตเล็กคนหนึ่งลืมนิ้วมือ จึงกลับไปเอาพบพวกศากยะกำลังเอาน้ำนมล้างตั่งที่วิชุกทมาราชกุมารนั่ง ปากก็ด่าว่า ล้างเสียดจัญไรที่ลูกนางทาสีหนึ่ง มหาตเล็กนำความนั้นมาทูลพระราชกุมาร พระราชกุมารโกรธจัด ตรัสว่า วันนี้ พวกศากยะเอาน้ำนมล้างตั่งไปก่อนเถอะ ภายหน้าเมื่อเราได้ครองราชย์ จะเอาเลือดในลำคอของพวกนั้นล้างท้องพระโรงให้ได้

เมื่อวิชุกทมาราชกุมาร ได้ครองราชย์หลังจากพระเจ้าปเสนทิโกศลสวรรคตแล้วจึงยกกองทัพมาฆ่าพวกศากยะจนหมดสิ้น ไม่เว้นแม้กระทั่งเด็กที่ยังดื่มนม สกุลของพวกเจ้าศากยะได้ถูกพระเจ้าวิชุกทมะทำลายจนหมดสิ้น เพราะการกล่าวคำหยาบด่าว่าผู้อื่นด้วยจิตใจที่หยาบคาย ดังนั้น จึงไม่ควรพูดคำหยาบ ไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม

ลัทธิผู้ปลลาปะ

เจตนาเป็นเหตุกล่าวถ้อยคำอันหาประโยชน์มิได้ คือ กำจัดทางแห่งประโยชน์อัน
ลัทธิผู้ปลลาปะได้รับ ชื่อว่า ลัทธิผู้ปลลาปะ

ความแตกต่างระหว่างมูสาวาทกับลัทธิผู้ปลลาปะ

มูสาวาท ได้แก่ อกุศลเจตนา อันเป็นเหตุพยายามทางกาย ทางวาจาของคนผู้มุ่งจะ
หลอกลวงคนอื่น ส่วนลัทธิผู้ปลลาปะ ได้แก่ อกุศลเจตนา อันเป็นเหตุกล่าวถ้อยคำปราศจาก
อรรถธรรม ไม่แสดง อรรถ ธรรม และวินัย เพื่อให้เข้าใจประโยชน์ในภพนี้และภพหน้า

ลัทธิผู้ปลลาปะที่ประกอบด้วยอกุศลเจตนาเป็นเหตุพยายามทางกาย ทางวาจาเพื่อแสดง
สิ่งไร้สาระ จนคนหลงเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง จัดเป็นกรรมบถ

ส่วนดีรัจฉานกถา ผู้พูดด้วยความชอบใจ ย่อมเป็นเพียงกรรม ไม่ถึงกรรมบถ หาก
พูดโดยอิงอาศัยอรรถ ธรรม หรือวินัย ก็เกิดประโยชน์ได้

ลัทธิผู้ปลลาปะ จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้ ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. จิตคิดจะพูดเรื่องเพื่อเจ้า
๒. พูดเรื่องเช่นนั้นออกไป

ลัทธิผู้ปลลาปะ มีโทษมาก เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. ผู้พูดมีอาเสวนะ (ความเสพคั่น) มาก
๒. คนอื่นเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง
๓. ผู้พูดมีกิเลสแรงกล้า

ลัทธิผู้ปลลาปะที่ตรงกันข้าม ชื่อว่ามีโทษน้อย

โทษของลัทธิผู้ปลลาปะ

โทษของลัทธิผู้ปลลาปะ ทรงแสดงไว้ว่า ดูก่อนกิริยาทั้งหลาย ลัทธิผู้ปลลาปะ อันบุคคล
เสพ เจริญ ทำให้มาก ย่อมทำให้ไปเกิดในนรก ในกำเนิดเดียรัจฉาน ในแดนแห่งเปรต ผลร้าย
แห่งลัทธิผู้ปลลาปะอย่างเบาที่สุด ย่อมทำให้เป็นคนมีวาจาที่ไม่น่าเชื่อถือแก่ผู้ที่ได้มาเกิดเป็นมนุษย์

พระอรธกถาจารย์ อธิบายว่า ผู้พูดล้มพับปลาระ ถึงแม้จะไม่ไปตกนรกเป็นต้นนั้น หากได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ก็จะไม่มีการเชื่อถือว่าจา ถึงแม้จะสั่งสอนบุตรธิดา หรือศิษย์ก็ไม่เชื่อฟัง เป็นต้น

ส่วนโทษของการพูดล้มพับปลาระ โดยการพูดแบบไม่รู้กาลเทศะ ฟังเห็นแต่ตัวหนึ่ง เป็นอุทาหรณ์

ในสมัยดึกดำบรรพ์ มีเต่าช่างพูดตัวหนึ่ง ได้ผูกมิตรกับหงส์ ๒ ตัว ที่มาหากินในหนองน้ำที่เต่าอาศัยอยู่ เมื่อหงส์ทั้งสองมาที่หนองน้ำนั้น ก็สนทนากับเต่าอย่างมีความสุข สม่กับคำที่นักปราชญ์สอนไว้ว่า จะมีใครในโลกนี้ที่มีความสุขเท่ากับผู้มีมิตรสหายไว้สนทนาได้ทุกข์ร่วมสุขซึ่งกันและกัน เต่าได้พูดกับหงส์ว่า สหายทั้งสองนับว่าโชคดี มีปีกบินได้ จึงไปหากิน และไปเที่ยวต่างถิ่นได้ตามใจชอบ ส่วนข้าพเจ้าที่เดือนก่ปี ก็อยู่แต่ที่หนองน้ำแห่งนี้ ไม่มีโอกาสได้ไปภูมิประเทศอื่นอันสวยงามกับเขาเลย เพราะเป็นสัตว์เดินช้า

หงส์ทั้งสองสงสารเพื่อน จึงบอกว่า ถ้าสหายต้องการจะไปหากินยังหนองน้ำอื่น และเที่ยวชมภูมิประเทศที่สวยงามละก็ ข้าพเจ้าทั้งสองสามารถพาไปได้ แต่กลัวว่าสหายจะอดพูดไม่ได้ เต่าถามวิธี จึงบอกว่าข้าพเจ้าทั้งสองจะคาบไม้ที่ปลายทั้งสอง ให้สหายคาบตรงกลาง เพียงเท่านี้ก็สามารถพาสหายไปที่ไหนก็ได้ แต่ระหว่างเดินทาง สหายต้องไม่พูดเด็ดขาด ถ้าพูดจะทำให้ตกลงมาถึงแก่ความตาย เต่ารับคำของหงส์ว่าจะทำตามนั้น

หงส์ทั้งสองพาเต่าบินไป ผ่านทุ่งนาแห่งหนึ่ง ซึ่งมีเด็กเลี้ยงวัวหลายคนกำลังจับกลุ่มเล่นกัน เด็กคนหนึ่งเห็นเช่นนั้นจึงบอกเพื่อนว่า ดูสิ หงส์ ๒ ตัวคาบปลายไม้พาเต่าบินไป ข้าว่าเดี๋ยวก็ตกลงมาตาย พวกเราตามไปเก็บเต่าตายมาแกงกินกันเถอะ แล้วก็พากันวิ่งตามไป เต่าได้ยินดังนั้น อยากจะพูดกับเด็กให้สะใจว่า ไม้ที่คาบไว้ ไม้ที่คาบไว้เองไม่มีวันจะได้กินเนื้อของข้าหรือ อ้าปากจะพูด จึงหลุดจากไม้ที่คาบไว้ ตกลงมาที่แผ่นดิน จนกระดองแตก ถึงแก่ความตาย การพูดไม่รู้จักกาลเวลามีโทษอย่างนี้

วจีกรรมเป็นไปในทวาร ๒

กรรม ๔ อย่าง มีมุสาวาทเป็นต้นนี้ จัดเป็นวจีกรรม เพราะเป็นไปทางวจีทวาร โดยมาก บางครั้ง กรรม ๔ อย่างนี้ ก็เกิดขึ้นทางกายทวารได้ เช่น การเขียนหนังสือหลอกลวงคนอื่น เป็นต้น

อนึ่ง ในขณะที่พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อนั้น อกุศลธรรม ๓ อย่าง มีอภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ย่อมเกิดร่วมด้วยตามสมควร แต่ก็ไม่เรียกว่า

วชิกรรม เพราะในที่นี้มุ่งเอาเจตนาเป็นใหญ่ ดังพระพุทธพจน์ว่า **เจตนาหิ ภิกขเว กมมัม**
วทามิ ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม และอกุศลธรรมทั้ง ๓ นั้น ก็ไม่ชื่อว่า
มโนกรรม เพราะละเมียดออกมาทางวาจาแล้ว ดังนั้น อกุศลธรรมทั้ง ๓ นั้น จึงเป็นเพียงตัว
สนับสนุนเจตนา ส่วนอธิบายผู้ศึกษาพึงทราบเหมือนกับอธิบายในกายกรรมที่แสดงไว้แล้ว

อภิขมา

เจตนาเป็นเหตุละโมภ ในเมื่อเห็นสิ่งของ ๆ ผู้อื่นแล้ว เฟงเล็ง โดยน้อมเข้ามาหาตน
ว่า ทำอย่างไรหนอ ของนี้จะพึงเป็นของเรา ชื่อว่า **อภิขมา** ที่ถึงความเป็นกรรมบถ แต่ถ้าเห็น
สมบัติของคนอื่นแล้ว ไม่คิดเอามาเป็นของตน เพียงแต่ยินดีว่า ผู้ใช้สอยสมบัติเช่นนี้มีบุญหนอ
เราควรได้ใช้สอยสักชั่วคราว หรือว่า เราควรได้รับของเช่นเดียวกันนี้ อย่างนี้ เป็นเพียงกรรม
เท่านั้น ไม่ถึงกรรมบถ สมกับคำของพระอรธกถาจารย์ว่า แม้ความโลภจะเกิดขึ้นในสมบัติของ
ผู้อื่น ก็ยังไม่จัดเป็นกรรมบถ ตลอดเวลาที่ยังไม่น้อมเข้ามาเป็นของตนว่า โจนหนอ ของนี้พึงเป็น
ของเรา

อภิขมา จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้ ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. สิ่งของ ของบุคคลอื่น
๒. การน้อมมาเพื่อเป็นของตน

อภิขมานั้นมีโทษมาก เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. สิ่งของที่เฟงเล็งมีค่ามาก
๒. เจ้าของมีคุณมาก
๓. ผู้เฟงเล็งมีกิเลสแรงกล้า

อารมณ์ภายนอกเป็นเหตุเกิดอภิขมาได้

มีเศรษฐีใหม่คนหนึ่ง ได้รับมรดกหลังจากบิดามารดาถึงแก่กรรม ผู้รักษาเรือนคลัง
ของเศรษฐีนั้น ได้เปิดห้องสำหรับเก็บทรัพย์แจ้งจำนวนให้ทราบ ว่า ทรัพย์ของบรรพบุรุษมีปูเป็นต้น
มีจำนวนเท่านี้ ของบิดาท่านมีจำนวนเท่านี้ เศรษฐีใหม่ดูทรัพย์เหล่านั้นแล้ว ถามว่า ทำไมบรรพ
บุรุษของเรา จึงไม่เอาทรัพย์เหล่านั้นไปด้วย ผู้รักษาเรือนคลังตอบว่า เจ้านายไม่มีใครถือเอาทรัพย์
ไปปรโลกได้หรอก สัตว์ทั้งหลายพาเอาไปได้แต่บุญกับบาปที่ตนทำไว้เท่านั้น

เศรษฐีใหม่คิดว่า บรรพบุรุษของเรา สะสมทรัพย์สิ้นเงินทองเอาไว้มากมายมหาศาล
ที่สุดก็เอาไว้ให้คนอื่น เพราะความโง่แท้ ๆ ส่วนเราจะเอาทรัพย์สิ้นเงินทองเหล่านั้นไปให้หมด จึง

สั่งให้สร้างคฤหาสน์หรรษาแพง สร้างประจำสำหรับรับประทานอาหาร เพื่อประกาศความร่ำรวย ให้ชาวเมืองได้เห็น การรับประทานอาหารแต่ละมื้อใช้จ่ายมากมีทั้งอาหาร สาวงามคอยปรนนิบัติขับ กล่อม โดยเฉพาะวันเพ็ญ ได้จ่ายทรัพย์เป็นจำนวนมาก เพื่อเป็นค่าอาหาร จ้างคนไปประกาศให้ ชาวเมืองมาดูการรับประทานอาหารของตน ประชาชนได้พากันมาดูเป็นจำนวนมาก

ในที่นี้มีคนยากจน ๒ คน เป็นเพื่อนกัน คนหนึ่งอยู่ในเมือง คนหนึ่งอยู่บ้านนอก มีอาชีพหาฟืนขาย พอเศรษฐกิจเปิดภาชนะบรรจุอาหาร กลิ่นของอาหารหอมฟุ้งตลบไปทั่ว จน ชาวบ้านนอกคนนั้นเกิดความอยากรับประทาน อุดใจไว้ไม่อยู่ เพราะตั้งแต่เกิดมา อยากรู้อย่างไร ก็ รับประทานเลย แม้แต่กลิ่นอย่างนี้ก็ไม่เคยได้รับ จึงบอกแก่เพื่อนว่า เพื่อนเอ๋ย เราอยากกิน อาหารนั้นเหลือเกิน เพื่อนจึงตอบว่า อย่าปรารถนาเลยเพื่อน เราทำงานไปตลอดชีวิต ก็ไม่มี โอกาสได้ลิ้มรสอาหารอย่างนี้ เขาขอร้องว่า เพื่อนเอ๋ย ถ้าไม่ได้กินอาหารนี้ ต้องตายแน่ เมื่อไม่ สามารถห้ามได้ จึงตะโกนด้วยเสียงอันดังว่า นายครับ ผมไหว้ท่าน ขออาหารในถาดให้เพื่อนผม กินสักคำเถิด เศรษฐีตอบว่า ไม่ได้ จึงหันมาถามเพื่อนว่า ท่านได้ยืมเศรษฐกิจพูดไหม เขาตอบว่า ได้ยืมแล้ว แต่ยืนยันว่า ถ้าไม่ได้รับประทานอาหารนี้ ต้องตายแน่ ท่านขอรับ เพื่อนของผม บอกว่า ถ้าเขาไม่ได้อาหาร ชีวิตของเขาต้องตายแน่นอน เขาจึงบอกเศรษฐกิจว่าโปรดให้ชีวิตแก่เขา เถิด ได้รับคำตอบว่า อาหารนี้ราคาแพงมาก ถ้าคนอื่นมาอ้างเหมือนเพื่อนของแกฉันจะเอาที่ไหนมา ให้ ถ้าเพื่อนของแกอยากกินอาหารจานนี้จริง ๆ ต้องทำงานในบ้านฉัน ๓ ปี ในที่สุดชาวบ้าน นอกคนนั้น ก็ยอมทิ้งครอบครัวมาทำงานในบ้านเศรษฐี ๓ ปี เพื่อแลกข้าวจานเดียว

เรื่องนี้แสดงให้เห็นว่า อภิชฌา ความเพ่งเล็งอยากได้อย่างรุนแรงนั้นเกิดขึ้นจากสิ่งล่อ ใจภายนอกก็ได้ ชาวบ้านนอกคนนั้น มีชีวิตอยู่ในโลกด้วยความอดอยากยากจนมานานแล้ว เมื่อ ไม่ได้เห็นความหรรษา ไม่ได้กลิ่นอาหารดี ๆ ก็ไม่มีปัญหาอะไร แต่เมื่อได้มาเห็นความหรรษา และได้กลิ่นอาหารดี ๆ ของเศรษฐี จึงเกิดความอยากได้อย่างรุนแรง ถึงกับเอาชีวิตเข้าแลก สม กับคำที่นักปราชญ์สอนเอาไว้ว่า ระหว่างอารมณ์กับยาพิษ อารมณ์มีพิษร้ายแรงกว่ายาพิษ เพราะ ยาพิษต้องกินเข้าไปมันถึงจะฆ่าชีวิตได้ แต่อารมณ์แค่คิดถึงก็ทำให้คนเราถึงตายได้ ดังนั้น คนเรา จะทำอะไรก็ตาม ควรคิดถึงจิตใจของคนอื่นบ้าง อย่าเอาทรัพย์สมบัติ หรือสังขารร่างกายของเรา ไปอวดสาธารณชน จนคนอื่นเกิดความอยากได้อย่างรุนแรง เป็นเหตุ นำภัยอันตรายมาสู่ตัวเองได้

พยาบาท

เจตนาเป็นเหตุปองร้าย คือ ความคิดกระทำให้ผู้อื่นประสบความพินาศ ชื่อว่า พยาบาท

ความคิดปองร้าย ของผู้มุ่งจะทำร้ายชีวิตของสัตว์อื่น ตั้งแต่เกิดและยุงไปจนถึงมนุษย์ ว่า ขอให้สัตว์เหล่านี้จงพินาศ จงวิบัติ ทำอย่างไรหนอ สัตว์เหล่านี้ พึ่งพินาศ พึ่งวิบัติ ไม่พึ่งเจริญรุ่งเรือง ไม่พึ่งมีชีวิตอยู่ได้นาน ดังนี้ จัดเป็นกรรมบถ ส่วนความโกรธที่ไม่คิดร้ายผู้อื่น เป็นเพียงกรรมเท่านั้น สัมกับคำพระอรธกถาจารย์ว่า แม้ความโกรธที่มีสัตว์อื่นเป็นเหตุเกิดขึ้น ก็ไม่ล่วงกรรมบถ トラบาใดที่ยังไม่คิดร้ายเขาว่า ทำอย่างไรหนอ ผู้นี้จะพึ่งพินาศตายไป

พยายาม จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้ ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. มีสัตว์อื่น

๒. คิดจะให้สัตว์นั้นถึงความพินาศ

พยายาม มีโทษมาก เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. ผู้ที่ถูกปองร้ายมีคุณมาก

๒. ผู้ปองร้ายมีกิเลสรุนแรง

ความพยายามเกิดเพราะความคิด ๑๐ ประการ

ความพยายามย่อมเกิดเพราะความคิด ๑๐ ประการ คือ เพราะคิดว่า

๑. เขาได้ประพาสสิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา

๒. เขากำลังประพาสสิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา

๓. เขาจะประพาสสิ่งที่เป็นความพินาศแก่เรา

๔. เขาได้ประพาสสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รักที่พอใจของเรา

๕. เขากำลังประพาสสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รักที่พอใจของเรา

๖. เขาจะประพาสสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รักที่พอใจของเรา

๗. เขาได้บำเพ็ญประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา

๘. เขากำลังบำเพ็ญประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา

๙. เขาจะบำเพ็ญประโยชน์แก่คนที่ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของเรา

๑๐. บุคคลบางคนยอมโกรธโดยไม่มีเหตุผล

ความพยายามนั้น นอกจากจะทำลายประโยชน์สุขของผู้อื่นแล้ว ยังทำลายตนเองอีกด้วย ดังเรื่องทีพระอรธกถาจารย์เล่าไว้ในอรธกถาธรรมบทว่า

มีเศรษฐีคนหนึ่ง เก็บเอาเด็กทารกที่มารดาทิ้งไว้ที่กองขยะ นำมาเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม เพราะเชื่อโหราศาสตร์ว่า เด็กที่เกิดมาในช่วงระยะวันเดือนนั้น จะมีวาสนาดี ได้เป็นเศรษฐี

พอดีภรรยาของเขา ก็จะคลอดในช่วงเวลานั้นด้วย คิดว่า ถ้าภรรยาคลอดทารกออกมาเป็นหญิง ก็จะทำให้แต่งงานกับเด็กคนนั้น ถ้าคลอดออกมาเป็นชายก็จะฆ่าเด็กนั้นทิ้งเสีย เพลี้ยภรรยาคลอดทารกออกมาเป็นชาย จึงคิดจะฆ่าเด็กนั้น ตามความพยาบาทข้อที่ ๖ ว่า เขาจะประพடுத்தสิ่งที่เป็นความพินาศแก่คนที่รัก ที่พอใจ ของเรา

เศรษฐีพยายามฆ่าเด็กนั้น ตั้งแต่เป็นทารกแบบเบาะ จนถึงโตเป็นหนุ่มถึง ๕ ครั้ง

ครั้งที่ ๑ เอาไปวางไว้ที่ประตูคอกโค ซึ่งมีโคหลายร้อยตัวที่จะเดินแออัดแย่งกันออกจากคอกแล้วเหยียบเด็ก แต่ปรากฏว่า โคตัวจำฝูงไปยืนกันเด็กเอาไว้ จนโคออกจากคอกหมด ทำให้เด็กรอดตายในครั้งนั้น

ครั้งที่ ๒ เอาไปวางไว้ที่ทางเกวียน เวลากลางคืน เพื่อให้หมู่เกวียนที่นำสินค้าไปขายหลายร้อยหลายพันเล่มทับเด็กตาย แต่โคลากเกวียนเล่มหน้าสุด เดินไปถึงที่นั่นได้สลัดแอกทิ้ง ไม่ยอมลากเกวียนต่อไป เจ้าของเกวียนลงไปจัดการกับโค ได้พบเด็กเข้าจึงนำไปคืนให้เศรษฐี

ครั้งที่ ๓ เอาเด็กไปทิ้งในป่าช้าผีดิบ เพื่อให้สัตว์ร้ายและอมมนุษย์ที่มาหากินในเวลากลางคืนทำร้ายเด็ก แต่ก็ไม่มีสัตว์ร้ายอะไรทำร้ายเด็กได้ จนมีคนมาพบแล้วนำไปคืนเศรษฐี

ครั้งที่ ๔ นำเอาเด็กไปโยนเหว แต่ปรากฏว่าเด็กตกไปค้างอยู่บนยอดพุ่มไม้ ซึ่งมีเถาวัลย์สอดประสานกันอย่างหนาแน่น จึงไม่เป็นอันตราย จนมีคนไปพบแล้วนำไปคืนเศรษฐี

เศรษฐีพยายามฆ่าเด็กถึง ๔ ครั้ง แต่เด็กไม่ตาย ยังมีชีวิตอยู่ต่อมาจนเป็นหนุ่ม เศรษฐีมองดูเด็กนั้นครั้งใด หน้าของเด็กนั้นก็เหมือนกับหนามแทงตาแทงใจ ดังพระพุทธพจน์ว่า **อุปปิเยติ สมปิโยโค ทุกฺโข** การได้ประสบกับบุคคลไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์ สุดท้ายเศรษฐี จึงวางแผนฆ่าเด็กด้วยการส่งเด็กไปยังบ้านนายช่างหม้อเพื่อนตนเอง เขียนหนังสือให้เด็กถือไป มีข้อความว่า ให้ฆ่าเด็กคนนี้แล้วเผาทิ้งเสีย เพราะเด็กไม่รู้หนังสือ จึงรับคำของบิดา เดินทางออกจากบ้านมุ่งหน้าไปยังบ้านของนายช่างหม้อ บังเอิญไปพบกับบุตรชายแท้ ๆ ของเศรษฐี กำลังเล่นอยู่กับเพื่อน ๆ และพ่ายแพ้ม้าตลอด จึงรีบเข้าไปให้พี่ชายเล่นแทน และขออาสาเอาจดหมายของพ่อไปให้นายช่างหม้อแทน จึงถูกนายช่างหม้อฆ่าตาย นายช่างเผาทำลายหลักฐาน ตามคำสั่งของเศรษฐีแล้ว ส่งข่าวไปให้ทราบ ว่า งานที่สั่งให้ทำ ได้จัดการเสร็จเรียบร้อยแล้ว ครั้นตกเย็น เด็กหนุ่มกลับมาบ้าน พ่อเศรษฐีเห็นหน้าเขาเท่านั้น ก็รู้ทันทีว่าเกิดอะไรขึ้น เสียใจอย่างหนักถึงกลับอาเจียนออกมาเป็นเลือด และถึงแก่ความตายในที่สุด สมกับที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า ผู้

ประทุษร้ายต่อบุคคลผู้ไม่คิดประทุษร้าย ผู้ประทุษร้ายต่อบุคคลผู้ไม่มีความผิด ย่อมประสบความ
ทุกข์ ๑๐ ประการ คือ

๑. ต้องเจ็บปวด	อย่างหนัก	ยากรักษา
๒. ทรัพย์โภคา	เสื่อมถอย	ค่อยหดหาย
๓. อวัยวะ	แตกหัก	จากร่างกาย
๔. โรคภัย	เกาะเกี่ยว	สุดเยี่ยวยา
๕. เกิดโรค	ทางจิต	คิดฟุ้งซ่าน
๖. มีภาร	อื้อฉาว	ถูกกล่าวหา
๗. อุปสรรค	มากมี	เข้าปีศา
๘. ญาติกา	ที่รัก	ต้องจากไป
๙. ทรัพย์สิน	ย่อยยับ	อย่างจับปล้น
ข้อ ๑๐ นั้น	บ้านเรือน	ถูกไฟไหม้

ใน ๑๐ ข้อ ไม่ข้อใดข้อหนึ่ง เป็นต้องได้ ประสบ พบแน่นอน

ความพยายามป้องกัน เป็นเหตุนำทุกข์ภัยอันตรายมาสู่ตนและคนอื่น ดังกล่าวมา
ฉะนั้น จึงควรมีเมตตากรุณา รักใคร่ ช่วยเหลือซึ่งกันและกันดีกว่า เพื่อให้โลกของเราอยู่ร่วมกัน
อย่างสันติสุข และพึงอาศัยกันได้ต่อไป

มิจฉาทิฎฐิ

เจตนาเป็นเหตุให้เห็นผิด เพราะไม่มีการถือเอาตามความเป็นจริง คัดค้านข้อ
ประพฤติปฏิบัติของสัตบุรุษทั้งหมด โดยนัยเป็นต้นว่า ทานที่ให้แล้วไม่มีผล ชื่อว่า **มิจฉาทิฎฐิ**

นิยตมิจฉาทิฎฐิ ๓ อย่าง

๑. **นัตถิกิฎฐิ** ความเห็นว่าผลกรรมไม่มี เช่นเห็นว่า ผลของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี
โลกนี้ไม่มี โลกหน้าไม่มี บิฑามารดาไม่มีบุญคุณต่อบุตรธิดา เป็นต้น

๒. **อเหตุกิฎฐิ** ความเห็นว่าไม่มีเหตุ คือ เหตุแห่งความเศร้าหมอง ความบริสุทธิ์
ของสัตว์ทั้งหลายไม่มี สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองเอง บริสุทธิ์เอง ทุกข์เอง สุขเอง ไม่มีอำนาจ ไม่

มีกำลัง ไม่มีความเพียรอะไร ที่จะสามารถทำให้สัตว์ทั้งหลายเศร้าหมองและบริสุทธิ์ได้ ดังนั้น
อเหตุกทิวฏฐิ ก็คือ ความเห็นว่ากรรมไม่มีนั่นเอง

๓. อกิริยทิวฏฐิ ความเห็นว่าไม่เป็นอันทำ หมายความว่า เมื่อคนทำบาป มีการฆ่า
สัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น ก็ไม่จัดว่าเป็นการทำบาป เมื่อคนให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ก็ไม่จัดว่า
เป็นการทำบุญ ดังนั้น อกิริยทิวฏฐิ ก็คือความเห็นว่ากรรมและผลของกรรมไม่มี นั่นเอง

มิจฉาทิวฏฐิ ๓ อย่างนี้ อย่างไม่ได้อย่างหนึ่ง ล้วนปฏิเสธกรรมและผลของกรรมอย่าง
สิ้นเชิง จัดเป็นกรรมบถ ส่วนมิจฉาทิวฏฐินอกจากนี้ มีลักกายทิวฏฐิ ๒๐ หรือทิวฏฐิ ๖๒ เป็นต้น
เป็นเพียงกรรมเท่านั้น

มิจฉาทิวฏฐิ จะสำเร็จเป็นกรรมบถได้ ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ คือ

๑. เรื่องไม่จริง

๒. เรื่องไม่จริงนั้น ไม่เป็นไปตามที่มิจฉาทิวฏฐิยึดถือ

มิจฉาทิวฏฐินั้น มีโทษมาก เพราะเหตุ ๒ ประการ คือ

๑. เพราะมีอาเสวนะ (ความเสพคุ่น) มาก

๒. เพราะเป็นนियตมิจฉาทิวฏฐิ

โทษของมิจฉาทิวฏฐิ

โทษของมิจฉาทิวฏฐิ แม้จะไม่ถึงเป็นนियตะ คือ ดิ่งจนไม่สามารถจะแก้ไขได้ทั้ง ๓
ประการ ดังกล่าวมา ก็ล้วนแต่เป็นสิ่งที่มิต้องโทษมาก ทำให้ผู้ประพฤติถึงความพินาศได้ เหมือนชาว
กาลิงครรัฐ เป็นอุทาหรณ์

เล่ากันมาว่า ครั้งดึกดำบรรพ์ พระเจ้าทัณฑกัศครองราชย์ในกุมภวาดีบุรี แคว้นกาลิงคะ
ครั้งนั้นพระองค์ทรงถอดตำแหน่งหญิงนครโสภณีนีคนหนึ่ง นางได้วิ่งเต้นทุกวิถีทางเพื่อได้ตำแหน่ง
กลับมา วันหนึ่ง ไปพักผ่อนหย่อนใจในราชอุทยาน พบดาบสรูปหนึ่งนั่งเข้าฌานอยู่ เธอคิดว่า
นั่นเป็นภาพภาพพิถิน จึงให้คนใช้เอาน้ำมาล้างตา เสร็จแล้วถ่มน้ำลายรดดาบส หลังจากนั้นสอง
สามวันเธอได้รับตำแหน่งกลับคืนดังเดิม

ต่อจากนั้นไม่นาน บุโรหิตคนหนึ่งถูกถอดจากตำแหน่งอีก เขาไปถามหญิงนั้นว่า ทำอย่างไรจึงได้ตำแหน่งกลับคืน เธอตอบว่า เพราะไปถ่มน้ำลายรดดาบส บุโรหิตไปทำตามนั้น หลังจากนั้นสองสามวันเขาได้รับพระราชทานตำแหน่งดังเดิมเช่นกัน

ต่อจากนั้นไม่นาน เกิดจลาจลที่หัวเมืองชายแดน พระราชาทรงเชื่อบุโรหิตนั้นจึงให้ประชาชนไปถ่มน้ำลายรดดาบส ไม่นานก็สามารถปราบปรามหัวเมืองให้สงบได้ ต่างว่าเรียงยิบตีว่า ถ่มน้ำลายรดดาบสแล้วโชคดี

หญิงนครโสเภณี บุโรหิต และชาวกาลิงครัฐ ได้รับความสำเร็จโดยบังเอิญ หลังจากไปถ่มน้ำลายรดดาบส จึงเกิดความเห็นผิดว่า ทำชั่วได้ดี ต่างก็พากันเห็นดีเห็นงามกับการทำความชั่ว เทวดาโกรธชาวเมืองนั้นมาก จึงดลบันดาลให้ฝนเพลิงและฝนทราย ตกลงมาในแคว้นนั้น ทำให้คนเหล่านั้นถึงแก่ความตายทั้งหมด

จากเรื่องดังกล่าวนี้ ให้ข้อคิดทางคติธรรมว่า ความบังเอิญบางอย่างทางดีก็ตาม ทางร้ายก็ตาม ซึ่งเกิดขึ้นภายหลังจากเหตุการณ์บางอย่าง เป็นสาเหตุอันสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้คนเกิดมิจฉาทิฎฐิได้ ผู้เป็นวิญญูชนควรมีวิจารณ์ญาณในเรื่องอย่างนี้ให้มาก เพื่อสร้างสัมมาทิฎฐิให้เกิดขึ้น และไม่ต้องตกเป็นเหยื่อของทรชน

มโนกรรมเป็นไปทางทวาร ๓

อภิขมา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นมโนกรรม เพราะเป็นไปทางมโนทวารโดยมาก แม้ไม่มีการเคลื่อนไหวทางกาย ทางวาจา เพียงแต่คิดในใจ ก็สำเร็จเป็นกรรมบถได้ บางครั้ง อกุศลธรรมทั้ง ๓ นี้ ย่อมเกิดขึ้นทางกายทวารและวจีทวาร เช่น บางคนมีใจละโมภอยากได้ของคนอื่น จึงยื่นมือไปหยิบของนั้น มีใจโกรธแค้นหยิบมีดหยิบไม้เพื่อทำร้ายเขา หรือมีความเห็นผิดไปไหว้กระป๋อง ๕ ขา เพื่อขอเลข เป็นต้น กรรมนั้นของเขา จัดเป็นมโนกรรม ส่วนทวาร จัดเป็นกายทวาร ถ้ามัวทำไม่ จึงไม่จัดเป็นกายกรรม แก้ว เพราะตรงนี้ทำนุ่งถึงอภิขมา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิเป็นใหญ่ ไม่ได้มุ่งเจตนาเป็นใหญ่ ถ้ามุ่งเจตนาที่เป็นเหตุให้กระทำทางกายก็จัดเป็นกายกรรมได้

บางคนมีใจละโมภ พูดออกมาว่า ทำอย่างไรหนอ ของนั้นสิ่งจะพึงเป็นของเรา มีใจโกรธแค้น พูดแข่งว่า ทำอย่างไรหนอ คนนี้ จะพึงตายเสียที มีความเห็นผิด พูดว่า ผลของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี เช่นนี้ กรรมของเขา จัดเป็นมโนกรรม ส่วนทวาร จัดเป็นวจีทวาร

บางคนไม่มีการกระทำทางกาย หรือพูดทางวาจา คิดละโมภอยากได้ คิดพยายาม
ปองร้าย และเห็นผิดจากทำนองคลองธรรมอย่างเดียว กรรมของเขา จัดเป็นมโนกรรม แม้ทวาร
ก็เป็นมโนทวาร มโนกรรมที่เป็นอกุศล ย่อมเกิดได้ทางทวารทั้ง ๓ ดังพรรณนามาจะนี้ ฯ

อธิบายเป็นบุคลาธิษฐาน เรื่องมโนกรรม ดังนี้ มีใจอยู่ ๓ กลุ่ม

- กลุ่มที่ ๑ หัวหน้าชื่อนายอภิขณา
- กลุ่มที่ ๒ ชื่อนายพยาบาท
- กลุ่มที่ ๓ ชื่อนายมิจฉาภิภูติ

ส่วนลูกน้องของทั้ง ๓ กลุ่ม มี ๒ คือ นายกาย กับ นายวาจา บางครั้งเวลา
ทำงาน เช่น ฆ่าคนหรือปล้นจี๊ เป็นต้น หัวหน้าเป็นผู้คิดอุบาย นายกาย นายวาจา ซึ่งเป็น
ลูกน้องเป็นผู้ลงมือทำงาน จึงต้องได้รับโทษหนัก แต่บางครั้งหัวหน้าลงมือเอง ลูกน้องคอย
สนับสนุน เช่น คอยดูต้นทาง เป็นต้น หัวหน้าจึงมีโทษหนักกว่า

โทษของอกุศลกรรมบถ ๑๐

บุคคลผู้ประกอบ คือ ประพฤติ หรือ กระทำอกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างนี้ ย่อมตก
นรก เหมือนกับถูกจับเอาไปวางไว้ ดังพระพุทธองค์ตรัสไว้ในปฐมนिरยสัคคสูตร ปัญจมนัสก
ทสกนิบาต อังคุตตรนิกายว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๑๐ ประการ ย่อม
ตกนรกเหมือนถูกจับเอาไปวางไว้ กรรม ๑๐ ประการอะไรบ้าง คือ บุคคลบางคนในโลกนี้

๑. เป็นผู้มักฆ่าสัตว์ มีมือเปื้อนเลือด คิดแต่ประหารชีวิตประหาร ไม่มีความเมตตากรุณา
ต่อสัตว์ทั้งปวง

๒. มักเป็นผู้ถือเอา สิ่งของที่เจ้าของเขาไม่ได้ให้ ไม่ว่าของนั้นจะอยู่ในบ้านของเขา
หรือที่ไหน ๆ ก็ตาม เป็นผู้ถือเอาสิ่งนั้นด้วยจิตคิดขโมย

๓. เป็นผู้มักประพฤตินิดในกาม จะเป็นผิดเพราะการนอกใจคู่ครองของตน ผิด
เพราะล่วงละเมิดคู่ครองของผู้อื่น หรือผิดเพราะล่วงละเมิดต่อบุคคลที่ตนไม่มีสิทธิ์ที่จะทำเช่นนั้นก็
ตาม

๔. เป็นผู้มักกล่าวเท็จ คือ ตนไม่รู้บอการู้ ไม่เห็นบอกได้เห็น หรือรู้บอกไม่รู้ เห็นบอกไม่เห็น เป็นผู้กล่าวเท็จทั้ง ๆ ที่รู้ เพราะเหตุแห่งตน เพราะเหตุแห่งบุคคลอื่น หรือ เพราะเห็นแก่อำภิสลินจ้าง

๕. เป็นผู้พูดทำลายความสามัคคี พังจากฝ่ายนี้ไปบอกฝ่ายโน้น หรือพังจากฝ่ายโน้น มาบอกฝ่ายนี้ เพื่อให้เขาแตกสามัคคีกัน หรือเพื่อจะทำตนให้เป็นที่รักของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ชอบสร้างความแตกแยก หรือส่งเสริมให้คนแตกแยก ชอบตั้งพรรคตั้งพวก พูดแต่ถ้อยคำที่จะทำให้ แบ่งพรรคแบ่งพวก

๖. เป็นผู้พูดวาจาที่แผ่ไปเผาผลาญหัวใจของผู้ฟัง เป็นคำพูดบาดหู หยาบคาย เผ็ด ร้อน กระทบกระเทียบเปรี้ยบเปรย ทำให้ผู้ฟังเกิดความโกรธและฟุ้งซ่าน

๗. เป็นผู้พูดทำลายความสุข และประโยชน์ที่ล้นบรูชซึ่งได้รับ คือ พูดคำที่กำจัดการ แห่งประโยชน์และความสุขนั้น ไม่รู้จักเทศะ พูดปราศจากอรรถ ธรรม หรือวินัย อย่างใดอย่าง หนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องแสดงเหตุผลเพื่อให้เข้าใจประโยชน์ในโลกนี้และประโยชน์ในโลกหน้า

๘. เป็นผู้มักไปด้วยความละโมภ จ้องหาทางเอาของคนอื่นมาเป็นของตน

๙. เป็นผู้มึใจพยายาม มีความคิดประทุษร้ายว่า ขอสัตว์เหล่านี้จงถูกฆ่า ถูกจองจำ จงหายสาบสูญ จงพินาศ จงอย่าอยู่ในโลกนี้

๑๐. เป็นผู้มีความเห็นผิด มีทัศนะที่วิปริต ว่าการให้ทานไม่มีผล การบูชาไม่มีผล การเช่นสรวงไม่มีผล ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วไม่มี โลกนี้ไม่มีโลกหน้าไม่มี มารดาไม่มี คุณ บิดาไม่มีคุณ โอบปาติกสัตว์ไม่มี สมณะพราหมณ์ผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ รู้แจ้งเองแล้ว แสดงโลกนี้ และโลกหน้าได้แจ่มแจ้ง ไม่มี

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ ย่อมตกนรก เหมือนถูกจับเอาไปวางไว้

พฤติกรรมที่เป็นบาป ๔ อย่าง

ผู้ที่ทำกายกรรมอันเป็นอกุศล ๓ อย่าง พุทธวจีกรรม อันเป็นอกุศล ๔ อย่าง คิด มโนกรรมอันเป็นอกุศล ๓ อย่าง ดังกล่าวมาเท่านั้น จึงเป็นบาปทำให้ไปตกนรกก็หาไม่ แม้ผู้ ชักชวน ผู้ยินดี ผู้ยกย่องสรรเสริญ อกุศลกรรม หรือบุคคลผู้ประพฤติกุศลกรรมเหล่านั้น ก็ ล้วนทำให้ไปตกนรกได้เหมือนกัน ดังนั้น ตามหลักกรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาจึงสรุป พฤติกรรมที่เป็นบาป สามารถนำไปสู่การได้ ๔ อย่าง คือ

๑. การทำ การพูด การคิด สิ่งที่เป็นอกุศลด้วยตนเอง

๒. การชักชวนผู้อื่นให้ทำ ให้พูด ให้คิดสิ่งที่เป็นอกุศลเหล่านั้น

๓. การยินดีกับบุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิดสิ่งที่เป็นอกุศลเหล่านั้น

๔. การพูดยกย่องสรรเสริญ บุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิด สิ่งที่เป็นอกุศลเหล่านั้น

สมจริงดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ในกรรมปถวรรค อังคุตตรนิกาย ซึ่งขอยกมา กล่าวแต่ใจความว่า ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๔ ประการ ย่อมตกนรก เหมือนนกเขาจับเอาไปวางไว้ กรรม ๔ ประการคือ ๑. เป็นผู้ทำเอง พูดเอง คิดเอง ๒. เป็น ผู้ชักชวนผู้อื่นให้ทำ ให้พูด ให้คิด ๓. เป็นผู้ยินดีกับบุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิด ๔. เป็นผู้พูด สรรเสริญ ปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิจฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวาจา ผรุสวาจา สัมผัปปลาปะ อภิชฌา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยกรรม ๔ ประการนี้แล ย่อมตกนรก เหมือนนกเขาจับเอาไปวางไว้

คนชั่วยิ่งกว่าคนชั่ว

อนึ่ง บุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิด กายกรรม วจีกรรม และมนโกรรม อันเป็นอกุศลทั้ง ๑๐ นี้ ถึงแม้ว่า จะทำให้ตกนรกก็จริง ถึงอย่างนั้น องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าก็ตรัสว่า เป็น คนชั่วธรรมดาเท่านั้น แต่บางคนนอกจาก ทำ พูด และคิดอกุศลด้วยตนเองแล้ว ยังชักชวน หรือบีบบังคับผู้อื่นให้ทำ ให้พูด ให้คิดอกุศลเหล่านั้นด้วย บุคคลเช่นนี้ พระพุทธองค์ตรัสว่าเป็น คนชั่วยิ่งกว่าคนชั่ว ตามพระพุทธพจน์ในทสกกรรมสูตรว่า

ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิด ในกาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ โลภอยากได้ของผู้อื่น คิดร้ายทำลายผู้อื่น เป็นมิจฉาทิฎฐิ ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่า คนชั่ว

ตุก่อนนิกษุทั้งหลาย แต่บุคคลบางคนในโลกนี้ ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดใน กาม พูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ โลภอยากได้ของผู้อื่น คิดร้ายทำลายผู้อื่น เป็นมิจฉาทิฎฐิด้วยตนเองแล้ว ยังชักชวนบุคคลอื่นให้ทำ ให้พูด ให้คิดอย่างนั้นด้วย ตุก่อนนิกษุ ทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่า คนชั่วยิ่งกว่าคนชั่ว

กุศโลภกรรม ๑๐

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี

เว้นจากทำชีวิตสัตว์ให้ตกลง

๒. อทินนาทานา เวมณี เว้นจากถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้
ด้วยอาการแห่งขโมย
๓. กามะสุมิจฺฉาจารา เวมณี เว้นจากประพฤติผิดในกาม
ทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นกายกรรม เพราะเป็นไปทางกายทวารโดยมาก
๔. มุสาวาทา เวมณี เว้นจากพูดเท็จ
๕. ปิสุณาย วาจา ย เวมณี เว้นจากพูดล่อลึง
๖. ผรุสฺสาย วาจา ย เวมณี เว้นจากพูดคำหยาบ
๗. สมฺพปฺปลาปา เวมณี เว้นจากพูดเพ้อเจ้อ
ทั้ง ๔ นี้ จัดเป็นวจีกรรม เพราะเป็นไปทางวจีทวารโดยมาก
๘. อนภิชฺฌา ไม่โลภอยากได้ของเขา
๙. อพฺยาปาท ไม่พยาบาทปองร้ายเขา
๑๐. สมฺมาทิฏฺฐิ เห็นชอบตามคลองธรรม
ทั้ง ๓ นี้ จัดเป็นมโนกรรม เพราะเป็นไปทางมโนทวารโดยมาก

คำว่า กุศลกรรมบถ แปลได้ ๒ นัย

๑. แปลว่า ทางเกิดแห่งกุศลกรรมที่ส่งผลในปฏิสนธิภพได้
๒. แปลว่า กุศลกรรมที่เป็นเหตุเกิดในสุคติภูมิ และความสุขในสุคติภูมินั้น

กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ ทรงแสดงไว้ในพระสูตรมากมาย เฉพาะใน อังคุดตตรนิกาย มีอยู่หลายสูตร มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันไป ดังนี้

ในสาธุสูตร	เรียกว่า	สาธุธรรม (ธรรมดี)
ในอริยธรรมสูตร	เรียกว่า	อริยธรรม (ธรรมของอารยชน)
ในกุศลสูตร	เรียกว่า	อรรถธรรม (ธรรมที่ทำลายความชั่ว)
ในอรรถสูตร	เรียกว่า	อนาสวธรรม (ธรรมที่ไม่มีกิเลส)
ในวัชชสูตร	เรียกว่า	อนวัชชธรรม (ธรรมที่ไม่มีโทษ)
ในตปนียสูตร	เรียกว่า	อตปนียธรรม (ธรรมที่สร้างความร่มเย็น)
ในอภัยคามิสฺสูตร	เรียกว่า	อภัยคามิธรรม (ธรรมที่ไม่ก่อให้เกิดความทุกข์)

ในสาเลยยกสูตร ปัญจวรรค แห่งมูลปณณาสกั ทรงเรียกว่า ธรรมจริยสมจริยา

ธรรมจริยา	แปลว่า	การประพฤติที่เป็นธรรม
สมจริยา	แปลว่า	การประพฤติกรรมที่ถูกต้อง

ทรงแสดงผลดีที่พึงจะได้รับ จากการประพฤติธรรมและการประพฤติกรรมที่ถูกต้อง
นี้ว่า ใครปรารถนาอะไร จะเป็นมนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ พรหมสมบัติ มรรค ผล และ
นิพพาน ล้วนสำเร็จสมประสงค์ทั้งสิ้น ดังข้อความในสาเลยยกสูตรว่า

ดูก่อนพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย สัตว์บางพวกในโลกนี้ หลังจากตายจากโลก
นี้แล้ว ย่อมบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะเหตุแห่งธรรมจริยาและสมจริยา ดูก่อนพราหมณ์และ
คฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจริยาและสมจริยา ทางกายมี ๓ ทางวาจามี ๔ ทางใจมี ๓

ธรรมจริยาและสมจริยา ทางกายมี ๓ คือ

๑. **บุคคลบางคนในโลกนี้** ย่อมเป็นผู้ละการยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไปเว้นขาดจาก
การยังสัตว์มีชีวิตให้ตกลงไป เป็นผู้ไม่มีท่อนไม้และคัสตราอันวางแล้ว มีความละเอียดประกอบด้วย
ความเอ็นดู เป็นผู้เกื้อกูล อนุเคราะห์สัตว์ทุกจำพวก

๒. **เป็นผู้ละอกินนาทาน** เว้นขาดจากอกินนาทาน ขึ้นชื่อว่า ทรัพย์สินของผู้อื่นจะอยู่
ในบ้าน หรืออยู่ในปากก็ตาม ย่อมเป็นผู้ไม่ถือเอาทรัพย์สินนั้นที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยจิตคิดขโมย

๓. **เป็นผู้ละกาเมสุมิฉฉาจาร** เว้นขาดจากกาเมสุมิฉฉาจาร

ธรรมจริยาและสมจริยา ทางวาจามี ๔ คือ

๑. **บุคคลในโลกนี้** เป็นผู้ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท ไปในสภาก็ดี ในบริษัท
ก็ดี ในท่ามกลางหมู่ญาติก็ดี ในท่ามกลางเสนาก็ดี ในท่ามกลางแห่งราชตระกูลก็ดี ถูกอ้างเป็น
พยาน ชักถามว่า แน่ะพ่อชวย ท่านจงมา ท่านรู้อย่างไร จงบอกอย่างนั้น บุคคลนั้นเมื่อไม่รู้ ก็
บอกว่า ข้าพเจ้าไม่รู้ หรือรู้ก็บอกว่า ข้าพเจ้ารู้ เมื่อไม่เห็นก็บอกว่า ข้าพเจ้าไม่เห็น หรือเห็นก็
บอกว่า ข้าพเจ้าเห็น ย่อมไม่กล่าวเท็จทั้งที่รู้ เพราะเหตุแห่งตน เพราะเหตุแห่งคนอื่น หรือเพราะ
เหตุแห่งอามิสสินจ้าง

๒. เป็นผู้ล่คำส่อเสียด เว้นขาดจากกล่าวส่อเสียด พังข้างนี้แล้วไม่ไปบอกข้างโน้น เพื่อทำลายคนหมู่นี้ หรือฟังจากข้างโน้นแล้วไม่มาบอกคนหมู่นี้ เพื่อทำลายคนหมู่นี้ เป็นผู้ส่มาณคนทั้งหลายที่แตกกันแล้ว หรือส่นับสนุนหมู่คนที่สามัคคีกันอยู่แล้ว เป็นผู้มีความชื่นชมยินดีในหมู่คนผู้สามัคคีกัน เป็นผู้กล่าววจาที่ทำให้คนสามัคคีกัน

๓. เป็นผู้ล่คำหยาบ เว้นขาดจากการกล่าวคำหยาบ เป็นผู้กล่าววจาไม่มีโทษ เสนาะโส่ต เป็นที่รักจับใจ เป็นคำสุภาพ เป็นที่ชอบใจ พอใจของคนจำนวนมาก

๔. เป็นผู้ล่การกล่าวเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากการกล่าวเพื่อเจ้อ พุดในเวลาทีควรพุด พุดคำจริง พุดอิงอรรถ อิงธรรม อิงวินัย มีหลักฐาน มีที่อ้างอิง ไม่พุดมาก พุดแต่คำที่มีประโยชน์

ดูก่อนพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจรรยาและสมจรรยาทางวจา มี ๔ อย่างนี้แล

ธรรมจรรยาและสมจรรยา ทางใจ มี ๓ อย่าง คือ

๑. บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้มากไปด้วยความไม่เพ่งเล็ง ไม่ละโมบอยากได้ทรัพย์ ของผู้อื่นมาเป็นของตน

๒. เป็นผู้ม่ใจไม่พยาบาท ไม่คิดร้ายต่อผู้อื่น คิดแต่ในทางทีดีว่า ขอสัตว์ทั้งหลาย จงมีความสุข อยู่รอดปลอดภัยเถิด

๓. เป็นผู้ม่ความเห็นชอบ มีความเห็นไม่วิปริตว่า ทานทีให้แล้วมีผล การเช่นสรวง บุญามีผล ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วมีจริง โลกนี้มีจริง โลกหน้ามีจริง มารดามีบุญคุณ บิดามีบุญคุณ โอบปาติกะมีจริง สมณพราหมณ์ผู้รู้แจ้งโลกนี้และโลกหน้ามีจริง

ดูก่อนพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ธรรมจรรยาและสมจรรยาทางใจ มี ๓ อย่างนี้แล

ดูก่อนพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย สัตว์บางพวกในโลกนี้ หลังจากตายไปแล้ว ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ เพราะการประพฤติธรรมและการประพฤติกรรมอันชอบเหล่านี้แล

ดูก่อนพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย ถ้าบุคคลผู้ประพฤติธรรมและประพฤติกรรมอันชอบ พึ่งหวังว่า หลังจากทีเราตายแล้ว พึ่งเกิดเป็น

๑. กษัตริย์มหาศาล

๒. พราหมณ์มหาศาล
๓. เทวดาชั้นจาตุมหาราช
๔. เทวดาชั้นดาวดึงส์
๕. เทวดาชั้นยามา
๖. เทวดาชั้นดุสิต
๗. เทวดาชั้นนิมมานรดี
๘. เทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดี
๙. พรหมชั้นพรหมปารีสัชชา
๑๐. พรหมชั้นพรหมบุโรหิตา
๑๑. พรหมชั้นมหาพรหมา
๑๒. พรหมชั้นปริตตภา
๑๓. พรหมชั้นอัปมาณภา
๑๔. พรหมชั้นอาภัสสรา
๑๕. พรหมชั้นปริตตสุภา
๑๖. พรหมชั้นอัปมาณสุภา
๑๗. พรหมชั้นสุภิกินหา
๑๘. พรหมชั้นอัสถุญีพรหม
๑๙. พรหมชั้นเวหัพผลา
๒๐. พรหมชั้นอวิหา
๒๑. พรหมชั้นอตปปา
๒๒. พรหมชั้นสุทัสสา
๒๓. พรหมชั้นสุทัสสี
๒๔. พรหมชั้นอกนิฐฐา
๒๕. อรูปพรหมชั้นอากาศานัญญายตนะ
๒๖. อรูปพรหมชั้นวิญญูณัญญายตนะ
๒๗. อรูปพรหมชั้นอากิญจัญญายตนะ
๒๘. อรูปพรหมชั้นเนวลัญญูณานัญญายตนะ
๒๙. การบรรลุเจโตวิมุตติ ในชาติปัจจุบัน

๓๐. การบรรลุปัญญาวิมุตติ ในชาติปัจจุบัน

ทั้งหมดนี้ย่อมเป็นไปได้ ถ้ามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะบุคคลนั้นเป็นผู้ประพฤติธรรมและเป็นผู้ประพฤติกรรมอันชอบ

พระสูตรนี้แสดงว่า บุคคลผู้ปฏิบัติตามกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ จะปรารถนา มนุษยสมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ ก็ตาม ล้วนสมประสงค์ทั้งนั้น

มนุษยสมบัติ ทรงแสดงด้วยคำว่า พึ่งเกิดเป็นกษัตริย์มหาศาลและพราหมณ์มหาศาล

สวรรค์สมบัติ ทรงแสดงด้วยคำว่า พึ่งเกิดเป็นเทวดาชั้นจาตุมหาราช จนถึงรูปพรหมชั้น เหนวลัญญา นาลัญญา ยตนะ

นิพพานสมบัติ ทรงแสดงด้วยคำว่า การบรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

กุศลกรรมบถ ๑๐

ทำให้ได้มนุษยสมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ

กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ จัดว่าเป็นศีล บุคคลผู้รักษาศีล กระทำให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ ย่อมได้รับอานิสงส์ ดังนี้

๑. **ศีลเน สุกตติ ยนฺติ** คนทั้งหลายไปสู่สุคติได้ เพราะศีล
๒. **ศีลเน โภคสมฺปทา** คนทั้งหลายถึงพร้อมด้วยโภคทรัพย์ เพราะศีล
๓. **ศีลเน นิพฺพตฺติ ยนฺติ** คนทั้งหลายบรรลุนิพพานได้ เพราะศีล

ศีลเป็นเหตุให้ได้ไปสู่สุคติ เพราะผลของกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยเป็นอุปกนิสยปัจจัย โดยตรง ให้ได้เกิดเป็นมนุษย์ ๑, กามาวจรสวรรค์ ๖ ชั้น, และให้ได้เกิดในพรหมโลก ๒๐ ชั้น

อุปกนิสยมี ๓ อย่าง

๑. **ทานุปกนิสย** อุปกนิสยคือทาน การเสียสละ คนผู้มีอุปกนิสยนี้ย่อมกำจัดความโลภหรือทำความโลภให้เบาบางลงได้

๒. **ศีลูปนิสย** อุปกนิสยคือศีล การเว้นจากเบียดเบียนสัตว์อื่นคนผู้มีศีลนี้ย่อมไม่มีการเบียดเบียนสัตว์อื่น

๓. กาวนุปลิย อุปลิยคือกาวนา การสั่งสมความดี คนผู้มีอุปลิยนี้ ย่อมเพียรพยายาม เพื่อทำความดีให้สูงขึ้น ๆ ขึ้นไป

กุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ จัดเป็นศีล ดังนั้น จึงเป็นศีลอุปลิย ที่จะช่วยสนับสนุนให้ได้บรรลุสมาธิ ปัญญาและวิมุตติ ตามพระบาลีว่า **สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปุผลา โหติ มหานิสโส** แปลว่า สมาธิที่ถูกบ่มด้วยศีล ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก อธิบายว่า บุคคลผู้มีศีลบริสุทธิ เมื่อบำเพ็ญสมาธิ ย่อมสามารถทำสมาธิให้เกิดได้ง่าย ครั้นได้ฌานแล้ว ตายไป ย่อมเกิดเป็นพรหม อย่างนี้ ชื่อว่ากุศลกรรมบถ เป็นเหตุให้ได้ไปเกิดในพรหมโลก

ส่วนผู้ได้ฌานบางท่าน ทำสมาธิให้เป็นบาทแห่งการเจริญวิปัสสนา ย่อมรู้แจ้งเห็นจริงได้ง่าย ตามพระบาลีว่า

สมาธิปริภาวิตา ปญญา มหปุผลา โหติ มหานิสสา
แปลว่า ปัญญาที่ถูกบ่มด้วยสมาธิ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก

จิตของบุคคลผู้มีปัญญารู้แจ้งเห็นจริง ย่อมหลุดพ้นจากกิเลสทั้งปวง ตามพระบาลีว่า
ปญญาปริภาวิตัง จิตตัง สมุมเทว อาสเวหิ วิมูจติ
เสยยถิทัง กามาสวา ภวาสวา อวิชชาสวา

แปลว่า จิตที่ถูกอบรมด้วยปัญญา ย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภวาสวะ อวิชชาสวะ โดยชอบ อย่างนี้ ชื่อว่ากุศลกรรมบถ เป็นเหตุให้ได้บรรลุเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ

ศีลอุปลิย คือ กุศลกรรมบถ ๑๐ เป็นเหตุให้บุคคลได้บรรลุฌาน มรรค ผล และนิพพาน ดังพรรณนามาจะนี้ เปรียบได้กับส่วนของต้นไม้ ศีลอุปลิย เป็นเสมือนรากไม้ สมาธิ เป็นเสมือนลำต้น ปัญญา เป็นเสมือนกิ่งก้านและใบ วิมุตติ ความหลุดพ้นเป็นเสมือนดอกและผลของต้นไม้

ศีลคือกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ ทำให้ผู้ปฏิบัติได้มุนะสมบัติ สวรรคสมบัติ และนิพพานสมบัติ ตามขั้นตอนดังได้อธิบายมานี้

อธิบายกุศลกรรมบถ ๑๐ โดยอาการ ๕

๑. โดยธรรม คือ โดยสภาวะธรรม

กุศลกรรมบถ ๗ คือ

๑. ปาณาติปาตา เวรมณี
๒. อทินนาทานา เวรมณี
๓. กาเมสุมิฉจจาจารา เวรมณี
๔. มุสาวาทา เวรมณี
๕. ปิสุณาย วาจา เวรมณี
๖. ผรุสาย วาจา เวรมณี
๗. สมพปุปลาปา เวรมณี

แม้ชื่อต่างกันก็จริง แต่เมื่อว่าโดยสภาวะธรรม ได้แก่ เจตนา หรือวิริติ หมายความว่า ถ้าไม่ตั้งใจจะงดเว้น หรือไม่มีการงดเว้น กรรมบถทั้ง ๗ นี้ ย่อมสำเร็จไม่ได้เลย

มโนกรรม ๓ คือ อนภิชฌา โดยสภาวะธรรม ได้แก่อโลภะ อพยาบาท โดยสภาวะธรรม ได้แก่อโทสะ สัมมาทิฏฐิ โดยสภาวะธรรม ได้แก่ อโมหะ ที่ประกอบด้วยเจตนา

๒. โดยโกฏฐาสะ คือ โดยส่วนแห่งกรรมต่าง ๆ

กุศลกรรมบถ ๗ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ เป็นกรรมบถอย่างเดี่ยว ไม่เป็นรากเหง้าของกุศลเหล่าอื่น ส่วนมโนกรรม ๓ อย่าง คืออนภิชฌา อพยาบาท และสัมมาทิฏฐิ เป็นทั้งกรรมบถ เป็นทั้งรากเหง้าของกุศลเหล่าอื่น เพราะทั้ง ๓ นี้ ก็คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ที่เป็นกุศลมูลนั่นเอง

๓. โดยอารมณ คือ สิ่งที่เราเข้าไปยึดแล้ว เป็นเหตุให้งดเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการ พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า อารมณแห่งอกุศลกรรมบถ ๑๐ นั้นแหละ เป็นอารมณแห่งกุศลกรรมบถทั้ง ๑๐ ประการ เปรียบเหมือนน้ำที่สามารถทำให้เรือลอยก็ได้ ทำให้จมลงก็ได้

๔. โดยเวทนา คือ ความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์ และเฉย ๆ พระอรรถกถาจารย์ อธิบายว่า ในขณะที่ทำกุศล ทุกขเวทนา คือความเสียดใจ ความไม่สบายใจ ย่อมไม่มี เพราะฉะนั้น ในขณะที่ประพฤติกุศลกรรมบถ จึงมีเพียงเวทนา ๒ คือ สุขเวทนา และอุเบกขาเวทนา

๕. โดยมูล คือ โดยกุศลมูล ๓ อย่าง ได้แก่ อโลภมูล ๑ อโทสมูล ๑ อโมหมูล ๑

กุศลกรรมบถ ๗ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ ที่บุคคลประพฤติดด้วยปัญญา มี
มูล ๓ คือ อโลภมูล อโทสมมูล อโมหมูล ที่ประพฤติดโดยขาดปัญญา มีมูล ๒ คือ อโลภมูล
อโทสมมูล

อนภิชณาที่ประพฤติดด้วยปัญญา มีมูล ๒ คือ อโทสมมูล อโทหมูล ที่ประพฤติดโดย
ขาดปัญญา มีมูลเดียว คือ อโมหมูล

อพยาบาทที่ประพฤติดด้วยปัญญา มีมูล ๒ คือ อโลภมูล อโมหมูล ที่ประพฤติดโดย
ขาดปัญญา มีมูลเดียว คือ อโลภมูล

สัมมาทิฎฐิ มีมูล ๒ คือ อโลภมูล อโทสมมูล

อานิสงส์ของกุศลกรรมบถ ๑๐

กุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ พระพุทธองค์ตรัสไว้ ในจุนทสูตร ทสกนิบาต อัง
คุตตรนิกายว่า ดูก่อนจนทะ ความสะอาดทางกายมี ๓ ทางวาจามี ๔ ทางใจมี ๓ ดูก่อนจน
ทะ ความสะอาดทางกาย ๓ อย่าง มีอะไรบ้าง ดูก่อนจนทะ บุคคลบางคนในโลกนี้

๑. เป็นผู้ละปาณาติบาต เว้นขาดจากปาณาติบาต วางหอนไม้ วางคัสตรา มีความ
สะอาดใจ มีความเอ็นดู มีความเมตตา กรุณาต่อสัตว์ทุกหมู่เหล่า

๒. เป็นผู้ละอกินนาทาน เว้นขาดจากอกินนาทาน ไม่ถือเอาสิ่งที่เป็นของไม่ได้ให้
ด้วยจิตอันเป็นขโมย ไม่ว่าของนั้นจะอยู่ในบ้านของเขา อยู่ในป่า หรือที่ไหน ๆ ก็ตาม

๓. เป็นผู้ละกาเมสุมิฉฉาจาร เว้นขาดจากกาเมสุมิฉฉาจาร

ดูก่อนจนทะ ความสะอาดทางวาจา ๔ อย่าง มีอะไรบ้าง ดูก่อนจนทะ บุคคลบาง
คนในโลกนี้

๑. เป็นผู้ละมุสาวาท เว้นขาดจากมุสาวาท อยู่ในสภา อยู่ในบริษัท อยู่ในท่ามกลาง
หมู่ญาติ อยู่ในท่ามกลางเสนา หรืออยู่ในท่ามกลางราชสำนัก ก็ตาม ถูกเขาอ้างเป็นพยาน
ซักถามว่า พ่อชายผู้เจริญ พ่อรู้อย่างไร จึงเบิกความอย่างนั้น ผู้นั้น เมื่อไม่รู้ ก็บอกว่าไม่รู้
หรือเมื่อรู้ ก็บอกว่ารู้ เมื่อไม่เห็น ก็บอกว่าไม่เห็น หรือเมื่อเห็น ก็บอกว่าเห็น จะไม่เป็นผู้กล่าว
มุสาวาท ทั้งที่รู้ตัว เพราะเหตุแห่งตน เพราะเหตุแห่งผู้อื่น หรือเพราะเหตุแห่งอำภิสลินจ้าง

๒. เป็นผู้ละวาจาສ່ອສຶຍດ เว้นขาดจากวาจาສ່ອສຶຍດ พังฝ่ายนี้แล้ว ไม่ไปบอกฝ่าย
โน้น เพื่อทำลายคนฝ่ายนี้ หรือพังฝ่ายโน้นแล้ว ไม่มาบอกฝ่ายนี้ เพื่อทำลายคนฝ่ายโน้น เป็นผู้

สมานคนที่แตกสามัคคี และสนับสนุนคนที่สามัคคีกันอยู่ ชื่นชมยินดีคนที่สามัคคีกัน พูดแต่วาจา
ที่สร้างความสามัคคี

๓. เป็นผู้ละวาจาหยาบ เว้นขาดจากวาจาหยาบ เป็นผู้พูดแต่วาจาอันไม่มีโทษ เสนาะ
โสด เป็นที่รัก ซึ่งใจ เป็นคำพูดของผู้ดี เป็นที่รักและชอบใจของคนทั่วไป

๔. เป็นผู้ละคำเพ้อเจ้อ เว้นขาดจากคำเพ้อเจ้อ เป็นผู้พูดถูกกาลเวลา พูดแต่คำจริง
พูดอิงอรรถ พูดอิงวินัย พูดถ้อยคำมีหลักฐาน มีที่อ้าง มีที่สุด ประกอบด้วยประโยชน์ โดย
สมควรแก่เวลา

ดูก่อนจนทหะ ความสะอาดทางใจ ๓ อย่าง มีอะไรบ้าง ดูก่อนจนทหะ บุคคลบางคน
ในโลกนี้

๑. เป็นผู้ไม่มากไปด้วยความเพ่งเล็ง ไม่เพ่งเล็งคิดเอาของผู้อื่น มาเป็นของตนว่า
ทำอย่างไรหนอ ทรัพย์ของผู้อื่นนั้น จะพึงเป็นของเรา

๒. เป็นผู้มิใจไม่พยายาม มิใจไม่คิดประทุษร้ายผู้อื่นว่า ขอสัตว์เหล่านี้จงอย่าจง
เวรกัน อย่าเบียดเบียนกัน อย่ามีความทุกข์ จงมีแต่ความสุข อยู่รอดปลอดภัยเถิด

๓. เป็นผู้มีความเห็นชอบ มีทัศนะอันไม่วิปริตว่า ทานที่ให้แล้วมีผล การเช่นสรวงมี
ผล การบูชามีผล ผลวิบากของกรรมดีและกรรมชั่วมีจริง โลกนี้มีจริง โลกหน้ามีจริง มารดาบิดา
มีบุญคุณต่อบุตรธิดาจริง โอปปาติกสัตว์มีจริง สมณพราหมณ์ผู้ประพฤติดีปฏิบัติชอบ รู้แจ้ง
ประจักษ์ทั้งโลกนี้และโลกหน้าแล้ว สั่งสอนผู้อื่นมีจริง

ดูก่อนจนทหะ กุศลกรรมบถมี ๑๐ ประการ ดังนี้แล ดูก่อนจนทหะ บุคคล
ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการเหล่านี้ ลุกขึ้นจากที่นอน แต่เช้าตรู่ จะจับต้องแผ่นดิน
โคมัยสลด หยู้อันเขียวขจี หรือไม่จับต้องก็ตาม จะประนมไหว้พระอาทิตย์หรือไม่ก็ตาม จะลง
อาบน้ำเข้าเย็นหรือไม่ก็ตาม จะบูชาไฟหรือไม่ก็ตาม ย่อมเป็นผู้สะอาดอย่างแท้จริง ข้อนั้นเป็น
เพราะเหตุไร ดูก่อนจนทหะ เพราะกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ เป็นพฤติกรรมอันสะอาดและเป็น
เครื่องสร้างพฤติกรรมอันสะอาด ดูก่อนจนทหะ เทวคติ มนุษยคติ หรือสุคติอื่นใด บรรดามี ย่อม
ปรากฏ เพราะเหตุแห่งการประกอบกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการเหล่านี้แล

สรุปกุศลกรรมบถ

เครื่องมือสร้างความดี

จากการที่ได้ศึกษาเรื่องกุศลกรรมบถ ๑๐ ประการนี้ ผู้ศึกษาจะเห็นได้ว่า ตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา เครื่องมือที่จะใช้ทำกุศลของมนุษย์ ที่สำคัญที่สุด คือ กาย วาจา และใจ ของตนเอง

กาย งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม อันเกิดขึ้น เพราะหิริ และโอตตตัปปะ

วาจา งดเว้นจากการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ พูดเพ้อเจ้อ ไร้สาระ ไม่รู้กาลเทศะ อันเกิดขึ้นเพราะหิริและโอตตตัปปะ

ใจ ไม่โลภอยากได้ของใคร ไม่คิดร้ายทำลายใคร มีความเห็นชอบตามทำนองคลองธรรม (สิ่งที่สัตบุรุษมีองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นสอนไว้) เพียงการปฏิบัติอย่างนี้ ก็สามารถสร้างมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติและนิพพานสมบัติให้แก่ตนได้แล้ว ดังคำสอนในสาเลยยกสูตรเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง กายที่ใช้ทำประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม วาจาใช้พูดในทางที่ดี ใจใช้คิดในทางที่ดี ก็สามารถสร้างมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติได้ ดังอุทาหรณ์ต่อไปนี้

กายที่ใช้ทำประโยชน์ อุทาหรณ์ เช่น นายมณะเป็นตัวอย่าง ท่านเล่าว่า ครั้งดีกดำบรรพณีในหมู่บ้านจลคาม แคว้นมคธ ชายหนุ่มคนหนึ่งชื่อว่า มณะ ชอบทำสถานที่ต่าง ๆ ให้เป็นรัษฎีสถานสำหรับคนทั่วไป โดยมีความคิดว่า คนทั้งหลายอาศัยพักในสถานที่นั้นแล้ว ล้วนมีความสุข และเราเองเมื่อเห็นผู้อื่นมีความสุข ก็มีมีความสุขใจเช่นเดียวกัน

ครั้งถึงฤดูหนาว เขาได้ก่อไฟเพื่อให้ความอบอุ่นแก่ชาวบ้าน ฤดูร้อนหาน้ำมาให้ผู้อดน้ำ เขาได้สร้างรัษฎีสถานเพิ่มขึ้นอีกหลายแห่ง ต่อมามีคนอื่นอีก เห็นว่าการทำอย่างนั้นเป็นความดี จึงมาร่วมด้วย พวกเขาได้สร้างประโยชน์ให้แก่ส่วนรวม กว้างขวางออกไป เช่น สร้างถนน สร้างสะพาน สร้างศาลพักร้อน เป็นต้น

ครั้งนั้น นายบ้าน (ผู้ใหญ่บ้าน หรือกำนัน) เห็นพวกเขาแล้วคิดว่า คนพวกนี้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เราเลย ถ้าพวกเขาไปหาปลา หาเนื้อ ซื้อสุรามารับประทานและแบ่งให้เราบ้าง น่าจะเกิดประโยชน์ดีกว่า อีกอย่างหนึ่ง ถ้าปล่อยให้คนพวกนี้ทำความดีต่อไป ประชาชนก็จะรักใคร่ เป็นอันตรายต่อตำแหน่งของตน เขาคิดกำจัดคนเหล่านั้น จึงไปยังราชสำนัก กราบทูลว่า ข้าพระองค์เห็นคนกลุ่มหนึ่ง ล่องสุมผู้คนเป็นจำนวนมาก อาจคบคิดกันเป็นกองโจรปล้นราชสมบัติ

พระราชินีไม่ทันสอบสวนความจริง รับสั่งว่า จงไปจับตัวพวกมันมาประหารชีวิต โดยให้
ข้างเหยียบให้ตาย

เขาดีใจมากที่อุบายกำจัดคนดีของเขาสำเร็จอย่างง่ายดาย จึงนำเจ้าหน้าที่ไปจับตัวคน
เหล่านั้นมา พันธนาการแน่นหนา ให้นำนอนในพระลานหลวง แล้วไล่ข้างให้เหยียบพวกเขา แต่จะ
บังคับอย่างไร ข้างก็ไม่ยอมเหยียบ พระราชินีรับสั่งว่า ข้างเห็นคนคงเกิดความกลัว จงไปเอาเสื้อ
ลำแพนมาคลุมพวกมันไว้ก่อน แม้จะทำตามนั้น ข้างก็ไม่กล้าเข้าไปใกล้อย่างเดิม

พระราชินีทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์นั้น ทรงได้พระสติว่า เรื่องนี้น่าจะมีเหตุอะไร
สักอย่าง จึงรับสั่งให้นำตัวพวกเขามาเฝ้า แล้วตรัสถามว่า พวกเจ้าอาศัยเราแล้ว ไม่ได้อะไรหรือ
จึงคิดทำร้ายเรา

นายมฆะทูลถามว่า ขอเดชะ พระองค์ตรัสถามเรื่องอะไร
เขาว่า พวกเจ้าล่องลุ่มผู้คนเป็นกองโจร หลบซ่อนอยู่ในป่า
ใครกราบทูลอย่างนั้น พระเจ้าข้า

นายบ้าน เขาบอก

ขอเดชะพวกข้าพระองค์ไม่ได้เป็นโจร พวกข้าพระองค์แผ้วทางไปสู่สวรรค์ ด้วยการ
สร้าง รั้วถนอมสถาน สร้างถนน สร้างสะพาน สร้างศาลาพักร้อน เป็นต้น แต่นายบ้านพยายาม
ชักนำพวกข้าพระองค์ในทางอกุศล พวกข้าพระองค์ไม่ยอมทำตาม เขาโกธร จึงได้กราบทูลอย่าง
นั้นเพื่อต้องการกำจัดพวกข้าพระองค์ พระเจ้าข้า

พระราชินีทรงสติความจริงแล้ว ทรงถึงความโสมนัส ตรัสว่า พ่อทั้งหลาย จันขอ
โทษด้วย ข้างเป็นสัตว์ดิรัจฉานยังรู้จักความดีของพวกเจ้า เราเป็นมนุษย์เสียอีกยังไม่รู้เลย ได้ทรง
มอบหมู่บ้านนั้นให้พวกเขาปกครอง และข้างเชือกนั้นให้เป็นพาหนะ

นายมฆะได้เห็นผลของความดีในปัจจุบัน ดีใจมากจึงชักชวนพรรคพวกให้ทำความดี
ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เขาได้บำเพ็ญวัตรบตบ ๗ ประการ คือ

๑. บำรุงบิดามารดา
๒. ประพฤติอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่
๓. พูดคำสัตย์
๔. ไม่พูดคำหยาบ
๕. ไม่พูดส่อเสียด
๖. กำจัดความตระหนี่
๗. ไม่โกรธ

ในเวลาสิ้นชีวิตได้ไปเกิดเป็นท้าวสักกะเทวราชในภพดาวดึงส์ แม่สหายของเขาก็ไปเกิดในที่นั้นเหมือนกัน นี่คือ กาย สร้างสวรรค์สมบัติให้แก่ตน

วาจา หรือปาก ก็สามารถสร้างสวรรค์สมบัติได้ มีสุนัขตัวหนึ่ง เป็นอุทาหรณ์ พระอรรถกถาจารย์เล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า มีสุนัขแสนรู้ตัวหนึ่ง ของนายโคบาล ผู้เป็นอุปัฏฐากของพระปัจเจกพุทธเจ้า เวลาที่มันยังเล็กอยู่ พระปัจเจกพุทธเจ้า เมื่อฉันอาหารเอาข้าวสุกปั้นเป็นก้อนให้ก้อนหนึ่งทุกครั้ง มันมีความสนิทสนม และจงรักภักดีพระปัจเจกพุทธเจ้ามาก

นายโคบาล ไปยังบรรณศาลาของพระปัจเจกพุทธเจ้าทุกวัน ๆ ละ ๒ ครั้ง คือ ก่อนเที่ยง ไปกราบเรียนเวลาฉันภัตตาหาร เวลาหลังเที่ยงเอาน้ำปานะไปถวาย สุนัขนั้นตามนายไปด้วยทุกวัน และทุกครั้ง ขณะเดินไปตามทางมีพุ่มไม้ กอไม้ตรงไหนที่น่าสงสัยว่าจะมีสัตว์ร้าย เขาเอาไม้ฟาด และส่งเสียงไล่ สุนัขนั้นกำหนดจดจำอาการนั้นได้อย่างแม่นยำ

วันหนึ่งนายของมันเรียนกับพระปัจเจกพุทธเจ้าว่า ถ้าวันไหนกระผมไม่ว่าง จะส่งเจ้าตัวนี้มาเพื่อเรียนเวลาภัตตาหารให้ทราบ ขอพระผู้เป็นเจ้าได้โปรดไปตามเวลาที่เจ้าตัวนี้ส่งสัญญาณ แล้วเขาก็ได้ทำตามนั้น

เมื่อได้เวลาภัตตาหาร นายของมันส่งสัญญาณให้รู้เพียงครั้งเดียวเท่านั้น มันรีบวิ่งมุ่งหน้าไปยังบรรณศาลา ครั้นไปถึงแล้ว ส่งเสียงเห่า ๓ ครั้ง เพื่อให้พระปัจเจกพุทธเจ้าทราบ แล้วไปนอนคอยอยู่ที่แห่งหนึ่ง เมื่อพระปัจเจกพุทธเจ้า กำหนดเวลาที่เหมาะสมแล้ว จึงออกจากบรรณศาลา สุนัขวิ่งนำหน้าไปยังบ้านของนาย ครั้นถึงสถานที่ที่นายเคาะระแวงภัยแต่สัตว์ร้าย เอาไม้ฟาดพุ่มไม้ส่งเสียงไล่ มันก็ส่งเสียงเห่าเพื่อขับไล่สัตว์ร้าย ได้ทำอย่างนี้ทุกวัน

สุนัขนั้นใช้ปากของตนให้เป็นกุศล ช่วยบอกเวลาภัตตาหาร และคุ้มครองป้องกันภัยแก่พระปัจเจกพุทธเจ้าด้วยการส่งเสียงเห่า ด้วยความซื่อสัตย์ และจงรักภักดีต่อผู้มีศีลธรรม ครั้นสิ้นชีวิตได้ไปเกิดเป็นเทพบุตรผู้มีศักดิ์ใหญ่ ในดาวดึงส์เทวโลก นามว่า โสมกเทพบุตร นี่คือนายวาจา หรือปาก สร้างสวรรค์สมบัติให้แก่ตนได้ดังนี้แล

ใจ หรือความคิด ก็สามารถสร้างสวรรค์สมบัติได้ พึงเห็นมาณพคนหนึ่งเป็นอุทาหรณ์ พระอรรถกถาจารย์เล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า มีเด็กหนุ่มคนหนึ่ง

ชื่อมัญญกุณฑล เป็นบุตรของพราหมณ์ยอดตระหนี่ เมื่อเขามีอายุ ๑๖ ปี ได้ป่วยเป็นโรคผอมเหลือง พราหมณ์ผู้บิดาไปเก็บรากไม้ ใบไม้ เปลือกไม้ ตามคำบอกเล่าของชาวบ้านมาต้มยาให้รับประทาน โรคของเขากำเริบมากขึ้นทุกที ญาติมิตรทราบข่าวต่างพากันมาเยี่ยมพราหมณ์กลัวว่าจะเห็นทรัพย์สมบัติ จึงนำบุตรชายออกมานอนที่นอกชาน

ครั้งนั้น พระศาสดาทรงข้ามหากรุณาสสมบัติเพื่อตรวจดูสัตว์โลก เด็กหนุ่มนั้นได้ปรากฏในข่ายแห่งพระญาณของพระองค์ จึงได้เสด็จไปโปรด โดยเสด็จพระดำเนินผ่านหน้าบ้าน

เขาเห็นพระศาสดาเกิดศรัทธาเลื่อมใส แต่ไม่มีอะไรจะทำบุญ หรือแม้แต่จะยกมือทั้งสองขึ้นถวาย บังคมก็ไม่สามารถจะทำได้ เพราะขณะนั้นเขาเหลือเพียงแต่ความรู้สึกในใจเท่านั้น จึงได้ทำใจให้ เลื่อมใสในพระศาสดาด้วยความเคารพนับถือบูชา ปรารถนาจะทำบุญ เมื่อพระศาสดาเสด็จผ่านไป ไม่นาน เขาก็สิ้นชีวิตลง แล้วได้ไปเกิดเป็นเทพบุตร ในดาวดึงส์เทวโลก นี่คือ ใจ สร้าง สวรรค์สมบัติให้แก่ตน

ภายหลังพระศาสดาทรงปรารภถึงเทพบุตรนั้น แสดงธรรมแก่มหาชนว่า การทำ กรรมอันเป็นกุศลหรืออกุศลก็ตาม ใจเป็นหัวหน้า ใจเป็นใหญ่ในการทำกรรมนั้น ๆ และกรรมที่ ได้ทำไว้แล้วย่อมติดตามผู้ทำไปทุกหนทุกแห่ง เหมือนกับเงาตามตัว ใจ คือ ความคิดแม้ เพียงแต่คิดเท่านั้น หากคิดในทางที่ดี ก็สามารถสร้างสวรรค์สมบัติได้ เหมือนกับเด็กหนุ่ม ชื่อ มัญญกุณฑลนี่แล

พฤติกรรมที่เป็นบุญ ๔ อย่าง

ผู้ซึ่งตบแต่งกายกรรมอันเป็นอกุศล ๓ อย่าง วจกรรมอันเป็นอกุศล ๔ อย่าง มโนกรรมอันเป็นอกุศล ๓ อย่างเท่านั้น จึงจัดว่าเป็นผู้ทำกุศลส่งผลให้ไปเกิดในสุคติก็หาไม่ แม้ผู้ที่ชักชวน ยินดี และพูดสรรเสริญ บุคคลอื่นในการประพฤติกุศลกรรมเหล่านั้น ก็จัดเป็น กุศลกรรมนำไปสู่สุคติได้ทั้งสิ้น

ดังนั้น ตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา จึงสรุปพฤติกรรมที่จัดเป็น กุศลได้ ๔ อย่างคือ

๑. การทำ การพูด การคิด สิ่งเป็นกุศลด้วยตนเอง
๒. การชักชวนผู้อื่น ให้ทำ ให้พูด ให้คิด สิ่งที่เป็นกุศล
๓. การยินดีกับบุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิดสิ่งที่เป็นกุศล
๔. การยกย่องสรรเสริญ ให้กำลังใจ ให้การสนับสนุนบุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิดสิ่งที่เป็นกุศล

สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ในกรรมปถวรรคอังคุตตรนิกาย ซึ่งขอยกมา กล่าวแต่ใจความโดยย่อว่า ตุก่อนนิกะทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ ย่อมได้ ขึ้นสวรรค์ เหมือนมีคนอุ้มไปวางไว้ ธรรม ๔ ประการคือ ๑. เป็นผู้ทำเอง พูดเอง คิดเอง ๒. เป็นผู้ชักชวนผู้อื่นให้ทำ ให้พูด ให้คิด ๓. เป็นผู้ยินดีกับบุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิด ๔. เป็นผู้ สรรเสริญ การงดเว้นและผู้งดเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉณาจาร มุสาวาท ปิสุณ

วจา ผรุสวจา สัมผัสปลापะ อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการนี้แล ย่อมได้ขึ้นสวรรค์ เหมือนมีคณมาอุ้มไปวางไว้

คนดียิ่งกว่าคนดี

อนึ่ง บุคคลผู้ทำ ผู้พูด ผู้คิด กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม อันเป็นกุศล ๑๐ ประการนี้ แต่ลำพังตนเอง องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสสอนว่า เป็นคนดี (ธรรมดา) ส่วนบุคคลใด ตนเองก็ประพฤติกุศลกรรม ๑๐ ประการนี้ และยังชักชวน ยินดี หรือพูดสรรเสริญบุคคลอื่นในการประพฤติกุศลกรรม ๑๐ ประการนี้ด้วย บุคคลนั้นจัดว่าเป็นคนดียิ่งกว่าคนดี ตามพระพุทธพจน์ที่ตรัสไว้ในทสกรรมสูตรว่า

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็นผู้งดเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวจา ผรุสวจา สัมผัสปลापะ อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่า เป็นคนดี

ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย ส่วนบุคคลบางคนในโลกนี้ ตนเองงดเว้นจากปาณาติบาต อทินนาทาน กาเมสุมิฉฉาจาร มุสาวาท ปิสุณวจา ผรุสวจา สัมผัสปลापะ อภิขมา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ แล้วยังชักชวนบุคคลอื่นให้งดเว้นจากอกุศลกรรมเหล่านั้น ยินดีกับบุคคลผู้งดเว้นจากอกุศลกรรมเหล่านั้น หรือ พูดสรรเสริญบุคคลผู้งดเว้นจากอกุศลกรรมเหล่านั้น อีกด้วย ตุก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลนี้เราเรียกว่า เป็นคนดียิ่งกว่าคนดี

